नं० १० – घ
सिद्धान्तकौमुदी पूर्वार्द्धम्
पत्राणि १८५

कर्ता – भट्टोजिदीक्षित

लिपिकाल: १८०५ वि.

श्रीगणेशाय नमः मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते
अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश्
खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि एषामन्त्या
२४ इतः लण्सूत्रेऽकारश्च प्रश्लेषवशादित्कः परिणामः हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः हलन्त्यं हलिति
सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् आदिरन्त्येन सहेता अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् इति हला
संज्ञायां हलन्त्यं उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् उपदेश आद्योच्चारणं ततोऽणच इत्यादि संज्ञासिद्धौ उप
देशेऽजनुनासिक इत् उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लण्
सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणं अनुनासिक इत्यादि
निर्देशात् न ह्यत्र ककारे परे अच्कार्यं दृश्यते आदिरन्त्येनेत्यनेन सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दे

यवद्भियंते ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां कालः इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्र
स्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा उच्चैरुदात्तः ताल्वादिषु सभागेषु स्था
नेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् आये नीचैरनुदात्तः स्पष्टं अर्थोऽपि समाहारः स्वरितः
उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच्स्वरितसंज्ञः स्यात् तस्यादित उदात्तमर्ध
ह्रस्व ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यं उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चो
दात्तस्वरितपरत्वे सति श्रवणं स्पष्टं अन्यत्र तूदात्तः श्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा वोध्याः रथानाम
येराः शन्तचक्रं योह इत्यादिष्वनुदात्तः अग्निमीले पुरोहितमित्यादावुदात्तः श्रुतिः स नव विधो
ऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा मुखसहितनासिकावचनोऽनुनासिकः मुखसा
हितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् तदित्थं अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश

वर्णा १

कौ
२

भेदाः ऌवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ता
ल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात् अकुहविसर्जनीयानां कं
ठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्धा ऌतुलसानां दंताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां
नासिका च एदैतोः कंठतालु ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिका
नुस्वारस्य इति स्थानानि यत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभे
दात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्र
योगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथा हि अ अ इति विवृतमनू
द्य संवृतोऽनेन विधीयते अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव त
था च सूत्रे पूर्वत्रासिद्धं अधिकारोऽयं तेन सपादसमाध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं २

प्रतिपरंशास्त्रमसिद्धं स्यात् बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽ
ल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति खयां यमाः खयः ᳲकः ᳲपौ विसर्गः शरश्च एते
श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः अयुग्मा वर्गय
गाश्च यणश्चाल्पासवः स्मृताः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रा

तिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्नीः चख्नतुः अग्निः घ्नंतीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव
यमाः तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ वि
सर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासो घोषश्च अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथम
तृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणा अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः बाह्यप्रय
त्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथा ˇ ऽऽन्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं
प्यां १

कौ
२

कादयो मावसानाः स्पर्शाः यरलवा अंतस्थाः शषसहा ऊष्माणः अचः स्वराः ≍क ≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धवि
सर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ इति प्रयत्नविवेकः ऋलृवर्ण
योर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यं अकारहकारयोरिकारशकारयोऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सवा
र्ण्ये प्राप्ते नाज्झलौ आकारसहितोच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः तेन दधीत्यस्य हरति
शीतलं षष्ठं इत्येतेषु परेषु यणादिकं न अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबला
द्धूत्वं स्यात् तथा हि अण् इति सवर्णसंज्ञाय प्रत्ययः प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः अविधीयमानोऽणुदित्सव
र्णस्याह कस्मात् अग्रात् परेण णकारेणेति द्वयम् इत्यष्टादशानां संज्ञा तथैकभोकारो ऋकारस्त्रिंशतः एवं लृकारोऽपि
एवं द्वादशानां एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यं ऐऔजिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् तेनैव ज्ञापनेन विंशतेः संज्ञास्त्विति नाप्राद
नीयेनाज्झलाविति निषेधो यण्णात रसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारेण सवर्णत्वाकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वा
त् तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इति न स्यात् अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाऽनुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा तपरस्तत्कालस्य
तः यरो यस्मात्स च नाऽनुस्वारो ह्रस्वो दीर्घो ऽथ प्रमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् तेन श्रत इत इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा दिति द्वादशानां वृद्धिरादैच् आदैच्च वृद्धि

ग्मा वर्ग्यमगा यणश्चात्यासवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशा
ख्ये प्रसिद्धः ॥ पलिक्नीः ॥ चख्नतुः ॥ अग्निः ॥ घ्नंतीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ॥ तत्र वर्गा
णां प्रथमद्वितीयाः खयः तथैव तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वा
सोऽघोषश्च ॥ अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च ॥ वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चा
ल्पप्राणाः ॥ अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरपरीक्षा
यामुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः ॥ यरलवा अंतस्थाः ॥ शषसहा ऊष्माणः ॥ अचः
स्वराः ॥ ᳵक ᳵप इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ॥ अं अः इत्यचः
परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इति प्रयत्नविवेकः ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यं ॥ अकारहकारयो

ऋ१ ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयो ४

सि०१० रिकारशकारयोः श्वसावर्ण्ये प्राप्ते ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ४॥

३ पत्र तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं सान्द्रमित्येतेषु यणादिकं न ॥ अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्र

हणकशास्त्रबलात् स्यात् ॥ तथाहि ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः ४१॥

अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णसंज्ञा स्यात् अत्राण्परेण णकारेण ॥ तदेवम् ऋ इत्यष्टादशानां संज्ञा गत

तथैकारौकारौ ॥ ऋकार लृकारस्तः एवं लृकारोऽपि ॥ एचो द्वादशानां ॥ एदैतोरोदौतोश्च न मिथः साव

र्ण्यं ॥ ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति न प्रतिपादनीयं ॥ नाज्झला

बोपु विति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि ह्कारस्याकारो न सवर्णः ॥ तत्राकारस्यापि

प्रश्लिष्टत्वात् ॥ तेन विश्वपामिरित्यत्र हो ढ इति न भवति ॥ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्वि

धा ॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमाण तात्परस्तपरः ॥

समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ तेनाहित्यादय त्रयाणां संज्ञा ॥ ऋदिति द्वादशानां ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आदै श्री ४

च्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अदेङ्गुणः ॥ अदेङ्च गुणसंज्ञः ॥ भूवादयो धातवः ॥ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा ३

रौन्निपाताः इत्यधिकृत्य। चादयोसत्वे। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः। प्रादयः। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा।
उपसर्गाः क्रियायोगे। गतिश्च। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः। प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव।
निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप। एते प्रादयः। न वेति विभा
षा। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या
संज्ञा तां विना। येन विधिस्तदंतस्य॥ विशेषणं तदंतस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य। समासप्रत्ययविधौ प्रति
षेधः। उगिद्वर्णग्रहणवर्जं। विरामोवसानं। वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात्। परः सन्निकर्षः संहिता। वर्णा
नामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्। सुप्तिङंतं पदं। सुबंतं तिङंतं च पदसंज्ञं स्यात्। हलोनंतराः संयो
गः। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः। ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु। संयोगे परे ह्रस्वं गुरु स्यात्। दीर्घं च। गुरु व्यवहितंपरं ।।
स्यात्॥ ॥इति संज्ञाप्रकरणं॥ ॥इकोगुणवृद्धी। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति १४

सि॰ ४

षष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते। अचश्च। ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते। आद्यंतौ ट
कितौ। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः। मिदचोंत्यात्परः। अच इति निर्द्धारणे षष्ठी। अचां मध्ये यो
ऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवो मित्स्यात्॥ षष्ठी स्थानेयोगा। अनिर्द्धारितसंबंधविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा
बोध्या। स्थाने च प्रसंगः। स्थानेंतरतमः। प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। यत्रानेकविधमांतर्यं तत्र स्था
नत आंतर्यं बलीयः। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णांतरेणाऽव्यवहितस्य
पूर्वस्य ज्ञेयं॥ तस्मादित्युत्तरस्य। पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णांतरेणाव्यवहितस्य उत्तरस्य बोध्यं। अ
लोंत्यस्य। षष्ठीनिर्दिष्टोंत्यस्यादेशः स्यात्। ङिच्च। अयमप्यंत्यस्यैव स्यात्॥ सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य। ...तपरः॥
परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं॥ अलोंत्यस्यापवादः। अनेकाल्शित्सर्वस्य। स्पष्टं। अलोंत्यसूत्रापवादः।
अष्टाभ्य औशित्याद्यपवादः परस्य तदपि परत्वादनेन बाध्यते। स्वरितेनाधिकारः। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरू श्री:४

४

गो·

पमधिकृतं बोध्यं। परनित्यांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥
निमित्तं विना शोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वंतीत्यर्थः॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणं॥ ॥इको यणचि। इकः स्थाने य
ण् स्यादचि संहितायां विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते। स्थानेन्तरतम आंतर्याद् ईकारस्य यकारः। सुध् य् उपास्य इति जाते। अन
चि च। अचः परस्य यरो द्वे वास्तो न तु अचि। इति धकारस्य द्वित्वं। स्थानिवदादेशोनल्विधौ। आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्था
न्यलाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य अनचीति द्वित्वनिषेधो न शंक्यः। अनल्विधाविति त
न्निषेधात्। अचः परस्मिन् पूर्वविधौ॥ अल्विध्यर्थमिदं। परनिमित्तोजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वे
न दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते। न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज
श्चर्विधिषु॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोजादेशो न स्थानिवत्स्यात्। इति स्थानिवद्भा
वनिषेधः॥ झलां जश् झशि। स्पष्टं। इति धकारस्य दकारः। अदर्शनं लोपः। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्। न

अत्र संयोगांतस्येति नानुवर्तते। यदि अनुवर्तेत तर्हि इको यणचीति सूत्रे यणः ... राः इति प्रसिद्धिर्न स्यादेव।

सि॰ कौ॰ ५

संयोगांतस्य लोपः। संयोगांतं यत्पदं तदंतस्य लोपः स्यात्। इति लोपे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः। यणो मयो द्वे वाच्ये।
मय इति पंचमी यण इति षष्ठी। तिपक्षे यकारस्य द्वित्वं। तदिह धकार पकारयोर्द्वित्व विकल्पात् चत्वारि रूपाणि। एकधमेक
यं। द्विधं द्वियं। द्विधमेकयं। एकधं द्वियं। सुद्ध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्त्रंशः। लाकृतिः। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। पुत्रशब्दस्य न
द्वित्वं आदिनी परे आक्रोशे गम्ये। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। आक्रोशे किं। तत्वकथने द्वित्वं भवत्येव। तत्र परे च। पुत्रपुत्रा
दिनी त्वमसि पापे। वा हतजग्धयोः। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य। आदिषु
वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वं। इन्द्रः। इन्द्द्रः। राष्ट्रं। राष्ट्ट्रं। सर्वत्र शाकल्यस्य। द्वित्वं न। अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घादाचार्याणां। द्वित्वं न।
दात्रं। पात्रं। अचो रहाभ्यां द्वे। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्य्यस्ति। हलो यमां यमि
लोपः। हलः परस्य यमो लोपो वा स्याद्यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यं। लोपारंभफलं तु आदित्स्यो
देवताऽस्यादित्यं हविरित्यादौ। यमां यमीति यथासंख्य विज्ञानान्नेह। माहात्म्यं। एचोयवायावः। एचः क्रमादय् अव्

॥ अत्र संयोगांतस्येति नानुवर्तते। न च इको यणचीति सूत्रे ... इति ...
॥ ... आरंभफलं तु ... संयोगांतलोपे ...
... नत्र ... संयोगांतस्य ... इति ...

श्राष्व १

आव् एते स्युरचि। तस्य लोपः। नस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं चेत्संज्ञापीह न भवति।
हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। वांतो यि प्रत्यये। यादौ प्रत्यये परे ओदौतोर् आव् आवौ स्तः [redacted] गो
र्विकारो गव्यं। गोपयसोर्यत्। नावा तार्यं नाव्यं। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। गोर्यूतौ छंदस्युपसंख्यानं। अध्वपरिमाणे च। ग
व्यूतिः। ऊति यूती त्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वांत इत्यत्र वकाराद्ग्रहार्थता वित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लो
पेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारांतादेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्। धातोस्तन्निमित्तस्यैव। यादौ
प्रत्यये परे धातोरेव चेद्वांतादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्निमित्तस्यैवेति किं। ओयते। औ
यत। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। यांतादेशनिपातनार्थमिदं। क्षेतुं शक्यं क्षय्यं। जेतुं शक्यं जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेतुं जेतुं योग्यं
क्षेयं पापं। जेयं मनः। क्रय्यस्तदर्थे। तस्मै प्रकृत्ययायेदं तदर्थं। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यं। क्रेयम
न्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः पदांतयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोप

सि·कौ· ६

शास्त्रस्यासिद्धत्वान्नस्वरसंधिः। हरएहि। हरयेहि। विष्णइह। विष्णविह। श्रियाउद्यतः। श्रियायुद्यतः। गुरउत्कः। गुर
वुत्कः। कानि संतिकोस्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्यस्थानिवत्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदांतेति सूत्रेण पदांतविधौ तन्निषेधा
न्नस्तः। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य। आद्गुणः। अवर्णादचिपरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायां। उपेंद्रः। र
मेशः। गंगोदकं। उरण्रपरः। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं। तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते। तत्रोतरतम्या स्
ष्ठद्विरित्यत्र ऋतवल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वं। झरो झरि सवर्णे। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्
सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सति एकधं। असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं। कृष्णर्द्धिः
यणा इति पंचमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं। लस्य त्वनचीति। तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं। द्वित्वं ल
स्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि। तवल्कारादिषु बुधैर्वाध्यं रूपचतुष्टयं॥ वृद्धिरेचि। आदेचि परे वृद्धिरेकादे
शः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्कंठ्यं। एत्येधत्यूठ्सु। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्यो

श्रीः ६

गंगो १

पुरस्तादपवादा ... [illegible]

उपेतः॥१

ऋतिच परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किं। मा भवान्।
प्रेदिधत्। पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य। तेनावैहीति वृद्धिरसा
धुरेव। अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं। अक्षौहिणी सेना। स्वादीरेरिणोः। स्वैरः। स्वेन ईरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी
। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति नञ ढग्रहणे क्तांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वंतस्यैक
देशः। प्रोढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायां तुदादिः। इष गतौ दिवादिः। इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च एषः एष्य
इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उंछे ईष गतिहिंसादर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वाद्दीषः
ईष्यः। तत्राद्गुणे प्रेषः प्रेष्यः। ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किं। परमर्तः। प्रवत्सतरकंब
लवसनार्णदशानामृणे। प्रार्णं। वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं। दशार्णं
देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च। उपसर्गादृति धातौ। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृ

प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं

ऋद्धि

गृहणां विश्वेभिः सुते राजेः १९ थक्कआजि गृहणात् ६

सि. द्विरेकादेशः स्यात्। उपार्छति। प्रार्छति। अंतादिवच्च। योयमेकादेशः सपूर्वस्यांतवत्परस्यादिवत्स्यादितिरेफ
७ स्य पदांतत्वे। खरवसानयोर्विसर्जनीयः। खरि अवसाने च रेफस्य विसर्गः स्यात्पदांते। इति विसर्जनीये प्राप्ते। अं
तवद्भावेन पदांतस्य न विसर्गः। उभयथर्क्षु कर्त्तरि स्विषिदेवतयोरिति निर्देशात्। उपसर्गेति वधातोरारक्षेपेसि
द्धे धातावितियोगविभागेन पुनर्विधानार्थं। तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोत्र न भवति। वा सुप्यापिश
लेः। अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थं। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीय
ति। [redacted] सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणं। प्राल्कारीयति। प्रल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उपऋकारीयति।
उपर्कारीयति। एङि पररूपं। आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः। प्रेजते। उपोषति। इह वा सुप्यस्यानु
वर्त्त्येव वाक्यभेदेन व्याख्येयं। तेन एङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति। उपैडकीयति। प्रोघीयति। प्रौघीयति। एवे श्रीः
वानियोगे। नियोगोऽवधारणं। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किं। तवैव। अचोंत्यादिटि। ७

निर्धारणार्थः।

पवांमध्यो ऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्‌टिसंज्ञं स्यात्। शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं। तच्च टेः। शकंधुः। कर्कंधुः। कुलटा। सी
मंतः केशवेशे। सीमांतोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लांगलीषा। पतंजलिः। सारंगः पशुपक्षिणोः। सारांगोऽन्यः। आकृति
गणोऽयं। मार्तंडः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। बिंबोष्ठः। बिंबौष्ठः। समासे किं। तवौष्ठः। ओमा
ङोश्च। ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः। शिवायोन्नमः। शिव एहि। शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। ध्वनेर
नुकरणस्य योऽत् तस्मात् तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति पटिति। एकाचो न। श्रदिति। नाम्रेडित
स्यांत्यस्य तु वा। आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् अंत्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुल
वचनात् द्वित्वं। तस्य परमाम्रेडितं। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति। ऊलांजशोंते। पदांते स
लां जशः स्युः। पटत् पटदिति। अकः सवर्णे दीर्घः। अकः सवर्णे ऽचि परे दीर्घ एकादेशः। [illegible]। दैत्या
रिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किं। कुमारी शेते। नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशा

कौ.

सि. स्य स्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। अकः किं। हरये। ऋति सवर्णे ऋ वा। होतृकारः। होतृकारः।
८ ऌति सवर्णे ऌ वा। होतॢकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। होतृकारः। ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभयत्रापि विधे- (अको ऽकि मि सुवर्णे)
यं वर्णद्वयं द्विमात्रं। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा। अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ।
शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि ऋ ऌ अक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते। एङः पदान्तादति। पदान्तादेङोऽति परे
पूर्वरूपमेकादेशः। हरेऽव। विष्णोऽव। सर्वत्र विभाषा गोः। लोके वेदे चेङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्प-
४ गोग्र दान्ते। गोअग्रं। एङन्तस्य किं। चित्रग्वग्रं। पदान्ते किं। गोः। अवङ् स्फोटायनस्य। अतीति निवृत्तं। अचि परे प-
दान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रं। पदान्ते किं। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः। इन्द्रे च। गोरवङ् स्यादिन्द्रे
गवेन्द्रः॥ ॥अथ प्रकृतिभावः॥ ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि प्रकृत्या स्युः। ए
हि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यमिति किं। हरी एता वित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिको श्रीः

ऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत्। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। पदान्ता इको ऽसवर्णे ऽचि परे प्रकृत्या स्युः ह्र
स्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितं। च
क्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदान्ता इति किं। गौर्यौ। न समासे। [illegible]ः। पार्श्वः। ऋत्यकः। ऋति परे अकः प्राग्वत्।
ब्रह्म ऋषिः। ब्रह्मर्षिः। पदान्ता इत्येव। आर्छत्। समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः। सप्त ऋषीणां। वाक्यस्य टेः प्लुत उ
दात्त इत्यधिकृत्य। प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। अभिवादये
देवदत्तोऽहं। भो आयुष्मानेधि देवदत्त३। स्त्रियां न। अभिवादये गार्ग्यहं। भो आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं
वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते। नेह। आयुष्मानेधि। भो राजन्यविशां वेति वाच्यं। आ
युष्मानेधि भोः३। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित३। दूराद्धूते च। दूरात्संबोधने वाक्य
स्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त३। हैहेप्रयोगे हैहयोः। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव

आकाम्नं। २

कौ०

...मेहे३ हे राम।

दीर्घत्वात्गुरुसंज्ञा

सि० ९ प्लुतः स्यात्। हे३ राम। रामहे३। गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्य प्राचां। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋदिन्नस्यानंत्यस्या
पि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किं। वकारादकारस्य माभूत्। अनृतः किं। कृष्ण ३। एकैक
ग्रहणं पर्यायार्थं। इह प्राचामिति विकल्प्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते। अप्लुतवदुपस्थिते। उपस्थितोऽनार्ष इति
शब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोक ३ इति। सुश्लोकेति। वत्किं। अप्लुत
प्लुत एव निषिध्येत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति। ई३ चाक्रवर्म
णस्य। ई३ प्लुतोऽचि परे अप्लुतवद्वा। चिनुही३ इदं। चिनुहीदं। उभयत्र विभाषेयं। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं। ईदूदेदंतं
द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गंगे अमू। मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वा शब्दो वा बोध्यः। पचते इमौ ३
। अदसो मात्। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किं। अमुकेऽत्र। अस श्रीः
ति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत। शे। अयं प्रगृह्यः। अस्मे इंद्राबृहस्पती। निपात एकाजनाङ्। एकोऽज्निपात ९

३ मैत्रीभ्यो द्रुस्थले ... ३

विष्ण इति अवैदिके इति किं [illegible] ॥
= अविष्णइति अवैदिके किं [illegible]
[illegible] विति

आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ विस्मये। इ इंद्रः। उ उमेशः। अनाङित्युक्ते रङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ
एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं ओष्णं। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति विवेकः। ओत्। ओदंतो निपा
तः प्रगृह्यः। अहो ईशाः। संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः अवैदिके इतौ परे। वि
[illegible] ष्णो इति। विष्णविति। उञः। उञ इतौ वा प्रागुक्तं। उ इति। विति। ॐ। उञ इतौ दीर्घोनुनासिकः प्रगृह्यश्च ॐ इत्यय
मादेशो वा स्यात्। ॐ इति। मय उञो वो वा। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु उक्तं। किम्वुक्तं। वस्यासिद्धत्वा
न्नानुस्वारः। ईदूतौ च सप्तम्यर्थौ। सप्तम्यर्थपर्यवसन्नमीदूदंतं प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी अधिश्रितः। मामकी त
इति ३ नू। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किं। वृत्तावर्थांतरोपसंक्रांते मा मते। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। अणो
प्रगृह्यस्यानुनासिकः। अप्रगृह्यस्याणोवसानेनुनासिको वा स्यात्। दधिँ। दधि। अप्रगृह्यस्येति किं। अग्नी॥
॥ ॥इत्यच्संधिः॥ ॥स्तोः श्चुना श्चुः। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। हरिश्शेते।

सि° रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय। शात्। शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्। विश्नः। प्रश्नः। ष्टुना ष्टुः। स्तोः ष्टु
१० ना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे। न पदान्ताट्टोरनाम्। अनामिति लुप्त
षष्ठीकं। पदान्तात् टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात् किं। ईट्टे। टोः किं। सर्पिष्टमं। अना
म्नवतिनगरीणामिति वाच्यं। षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। तोः षि। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं। सन्षष्ठः। झ
लां जशोऽन्ते। वागीशः। चिद्रूपः। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्या
चिन्मयी ३ त्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः। स्थाने प्रयत्नाख्यामन्तरतमे स्पर्शोच्चरितार्थो विधिर्यं रेफे न प्रवर्त्तते। चतुर्मु
खः। प्रत्यये भाषायां नित्यं। तन्मात्रं। चिन्मात्रं। कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति। यवादिगणे दकारनिप
तनात्। तोर्लि। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः। श्रीः
उदः स्था स्तंभोः पूर्वस्य। उदः परयोः स्थास्तंभोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आदेः परस्य। उत्थानं। उत्तंभनं। अ १०

तस्मादित्युत्तरस्य ४

त्राघोषस्य महाप्राणस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे नुथकारस्यैव श्रवणं
ननु खरि चेति चर्त्वं चर्त्वं प्रति थस्यासिद्धत्वात्। झयो होऽन्यतरस्यां। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोष
हस्य २ वतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकंठस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः। शश्छोऽटि। झयः
परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते। खरि च। खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्
तच्छ्लोकेनप छिवः। तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यं। तच्छ्लोकेन। अमि किं। वाक्श्च्योतति। मोऽनुस्वारः। मांतस्य पदस्यानुस्वा कश्च्यो
रः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य। हरिं वंदे। पदस्येति किं। गम्यते। नश्चापदांतस्य झलि। नस्य मस्य चापदांतस्य झ
ल्यनुस्वारः स्यात्। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं। मन्यते। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। अंकितः। अंचितः। सप्तश्चा
कुंठितः। शांतः। गुंफितः। कुर्वंतीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वं।
वा पदांतस्य। पदांतस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि। त्वंकरोषि। सँयंता। संवत्सरः।

संय्यंता। संवत्सरः। यँल्लोकम् १

किंह्वलयतिकिंह्लादयति।।४

यँल्लोकं। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः। मो राजि समः क्वौ। क्विवंते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्।
सम्राट्। हे मपरे वा। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। ह्मल ह्मल चलने। किम्ह्मलयति। किंह्मलयति। यवल
परे यवला वेति वक्तव्यं। यथासंख्यमनुदेशः समानां। समसंबंधी विधिर्यथाक्रमं स्यात्। किय्ँह्यः। किंह्यः।
किवँह्वलयति। किलँह्लादयति। नपरे नः। नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा। किन्ह्नुते। किंह्नुते। ङ्णोः कुक्टुक्
शरि। ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि। कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न। चयो द्वितीयाः शरि पौ
ष्करसादेः। प्राङ्ख्षष्ठः। प्राङ्क्षष्ठः। प्राङ्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। डः सि धुट्। ड
त्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। षट्त्संतः। षट्संतः। नश्च। नकारांतात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। सन्त्सः। सन्सः। शि
तुक्। नस्य पदांतस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोऽटीति छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरीति चकारलोपः। सञ्च्छंभुः।
सञ्छंभुः। सञ्च्शंभुः। सञ्शंभुः। ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञ्शा विति चतुष्टयं। रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां

शितिनाथस्य ५=४

विकल्पनान्।१।।ङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यं।ह्रस्वात्परो यो ङम् तदंतं पदं तस्मात्स्वरस्य ङमो नित्यं ङमुडागमः
स्यात्।प्रत्यङ्ङात्मा।सुगण्णीशः।सन्नच्युतः।समः सुटि।सम्मो रुः स्यात्सुटि।अलोऽन्त्यस्य।अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
वा।अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको स्यात्।अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः।अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परो
नुस्वारागमः स्यात्।खरवसानयोर्विसर्जनीयः।विसर्जनीयस्य सः।खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्।एतदपवा
दे वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते।संपुंकानां सो वक्तव्यः।सँस्स्कर्त्ता संस्कर्त्ता।समो वा लोपमेके इति भाष्ये लोप
स्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयं।द्विसकारं तु केवलमेव।तत्रानवि चेति सका
रद्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयं।अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु चपाठ
स्योपसंख्यातत्वेन अनुस्वारस्याप्यच्त्वात्।अनुनासिकवतो त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट्।अनुस्वारवतामनु
नुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश।एषामष्टादशानां तकारद्वित्वे वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुः

स्यार

स्या

× लोपरुद्दिर्घवोनास्याऽनुस्वारः द्विपचित्रिकेः। नद्धि दिविवां त्वना मिश्रयेः संस्कृत्तऽछणेन्नरंशतम्।१।।७।।

सि· पंचात्रात॥ अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टौ न रंत्रातं। पुमः खय्यम्परे। अम्परे खयि पुमशाह्रस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे अप
१२ त्यय स्येतिप त्वपर्युदासात् ४ क ९ पयोः प्राप्तो अव्युत्पत्तिपक्षेनुपलत्त्राप्तो। संपुं कानामिति सः। पुंस्कोकिलः। पुं
स्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किं। पुंक्षीरं। खयि किं। पुंदासः। ख्याञादेशे न। पुंख्यानं। नश्छव्यप्रशान्।
।अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न तु प्रशान्। शाह्रस्य। विसर्गः। सत्वं। श्चुत्वं। शार्ङ्गिं छिंधि। शार्ङ्गिं छिं
धि। चक्रिंस्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्येति किं। हंति। अम्परे किं। सन्त्सरुः। खङ्गमुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्
तनोति। नॄन्पे। नॄनित्यस्य रुर्वा स्यात् पकारे। कुप्वोः ≍क ≍पौ च। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य ≍क ≍पौ स्तो जिह्वामू
लीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सः इत्यस्यापवादोयं न तु शर्परे विस
र्जनीय इत्यस्य। तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄं≍पाहि। नॄं≍पाहि। नॄंःपाहि। नॄंः पाहि। नॄन्पाहि। काना श्रीः
म्रेडिते। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुंकानामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च॥ एचि णउ ऋरस्य विसर्गस्य १२

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ३=

षः स्यादन्यस्य तु सः। ᳵकᳵपयोरपवादः। इति सः। कौंस्कान्। कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुंडिका। धनु
ष्कपालमित्यादि गणोऽयं। संहितायामित्यधिकृत्य। छे वा। ह्रस्वस्य छे परे तुक् स्यात् संहितायां। चुलस्यासिद्धत्वा
ऽस्य श्चेन दः। न तश्चवर्तस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुलस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। स्वच्छाया।
शिवच्छाया। आङ्माङोश्च। एतयोश्छे तुक् स्यात्। पदांताद्वेति विकल्पस्यापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्।
दीर्घात्। दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य। सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात्। वेच्छिद्यते। पदांताद्वा।
दीर्घात्पदांताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया॥ ॥इति हल्संधिः॥ ॥विसर्जनीयस्य सः॥
विष्णुस्त्राता। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षोभणः।
इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न। वा शरि। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। ख विसर्जनीयः
र्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः। रामस्थाता। हरिस्फुरति। पक्षे विसर्गसत्वे च त्रैरूप्यं। कुष्वोः ᳵकᳵपौ च। कः क

॥विसर्जनीय॥

कः फलति। कᳶफलति।

सि॰ रोति। कᳵकरोति। कः खनति। कᳵखनति। कः पचति। कᳶपचति। सोपदादौ। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कु
१२ प्रशस्कं घोः। पयस्पाशं। यशस्कल्पं। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वाच्यं। प्रातः कल्पं। काम्ये रोरेवेति वाच्यं। नेह। गीः
काम्यति। इणः षः। इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात्पूर्वविषये। सर्पिष्पाशं। सर्पिष्कल्पं। सर्पिष्काम्यति। नमस्पुर सर्पिष्कं।
सोर्गत्योः। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात्कुप्वोः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभा
षा गतिसंज्ञा। तदभावे नमः करोति। पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः पुरौ पुरः। अ
ष्व्याः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः। निष्प्रत्यूहं। आवि
ष्कृतं। दुष्कृतं। अप्रत्ययस्य किं। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वं। कस्कादिषु भ्रा
तुष्पुत्रस्य पाठात्। तेनेह न। मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः। मुहुः कामा। तिरसोऽन्यतरस्यां। सो वा स्यात् कुप्वोः श्रीः [illegible]
। तिरस्कर्ता। तिरः कर्ता। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे। कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः। द्वि १२

ष्करोति। द्विः करोति। इत्यादि। कृत्वोर्थे किं। चतुष्कपालः। इसुसोः सामर्थ्ये। एतयोर्विसर्गस्य षो वा स्यात्कुप्वोः। सर्पिष्क
रोति। सर्पिः करोति। धनुष्करोति। धनुः करोति। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं। तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकं। नि
त्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः। सर्पिष्कुंडिका।
अनुत्तरपदस्थस्य किं। परमसर्पिः कुंडिका। कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दो। समासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः व्य
पेक्षायां नित्यार्थश्च। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। अकारादुत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समा
से नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुंभः।
अयस्पात्रं। अयः सहिता कुशा। अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किं। गीः कारः। अनव्ययस्य किं। स्वः कामः। समासे
किं। यशः करोति। अनुत्तरपदस्थस्य किं। परमयशः कारः। अधःशिरसी पदे। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पद
शब्दे परे। अधस्पदं। शिरस्पदं। समास इत्येव। अधः पदं। शिरः पदं। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरः पदं॥

अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः। ५

सि० कस्कादिषु च। भास्करः॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये। शिवस् अर्च्य इति स्थिते। सस
१४ जुषो रुः। पदांतस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः। अतो रोरप्लुतादप्लुते। अप्लुतादतः परस्य
रोरुः स्याद् अप्लुते अति। भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्य उ
त्वविधिसामर्थ्यात्। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः। इति प्रा
प्ते। नादिचि। अवर्णादिचि न पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। आद्गुणः। एङः पदांतादति। शिवोर्च्यः। अत इति
तपरः किं। देवा अत्र। अतीति तपरः किं। ग्ध आगंता। अप्लुतात्किं। एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वाद
तः परोयम्। अप्लुतादिति विशेषणेन तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वं। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरि
इति२ तार्थत्वात्। अप्लुते किं। तिष्ठतु पय अ ३ ग्निदत्त। गुरोरनृत इति प्लुतः॥ हशि च। अप्लुतादतः परस्य रोरुः
स्याद्धशि। शिवो वंद्यः। रो रि। लुकारानुबंधग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। धातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वे कृते श्रीः १४

भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असंधिः सौत्रः। लोपः शाकल्यस्य। देवा इह। देवा

यिह। अशि किं। देवाः सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वादिसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वा

द्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः।

तेषां रोर्यत्वे कृते। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य। पदान्तयोर्यकारवकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि

परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य। ओकारात्पर

स्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं। भो अच्युत। लघुप्रयत्नप

क्षे भोयच्युत। पदान्तस्य किं। तोयं। उञि च पदे। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यकारवकारयोर्लोपः स्यादुञि। स उ

एकाग्निः। पदे किं। तन्त्रयुतं। वेञः संप्रसारणे रूपं। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपातो गृह्यते। तर्ह्युत्तरार्थं पदग्र

हणं। हलि सर्वेषां। भो भगो अघो अपूर्वस्य लघुलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो

लघ्वाणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमनुलोकिकस्य॥

पदे उञि किं

सि· १५

देवाः। सो लक्षि। सोविद्वद्वंद। सगोनमस्ते। अघोयाहि। देवानम्याः देवायांति। ह लिकिं। देवायिह। रोऽसुपि। अहो

रफादेशः स्यान्नतुसुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किं। अहोभ्यां। अत्रा हन्निति रूलं। रूपरात्रिरथं

तरेषुरूत्वं वाच्यं। अहोरूपं गतमहोरात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अहोरात्रः। अहोरथंतरं। अहरादीनां

पत्यादिषु वा रेफः। विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ। रोरि। रेफस्य रेफे परे लो

पः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्च र्णि ऽर्थाद् ढकार रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्या

त्। पुनारमते। हरीरम्यः। शंभूराजते। अणः किं। तृढः। वृढः। तृढ़ हिंसायां। वृढू उद्यमने। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे

पि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थं। लीढः। अजर्घाः। मनसारथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते। विप्रति

षेधे परं कार्यं। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते। पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। श्री: १५

मनोरथः। एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्यात् हलि न तु

नञ्समासे। एषविष्णुः। सशंभुः। अको। किं। एषकोरुद्रः। अनञ्समासे किं। असः शिवः। हलि किं। एषोत्र। सोचिलोपे
चेत्पादपूरणं। सइत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्यते। सेमामविड्ढि प्रभृतिं। इह ऋक्पादएव गृह्यते
इति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादेपीत्यपरे। सैषदाशरथीरामः। लोपश्चेदिति किं। सइत्येति। स एवमुक्त्वा। सत्येव
त्यवधारणं तु स एष छंदसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह न। सोहमाजन्मशुद्धानां॥ ॥
इति स्वादिसंधिः॥ ॥अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययांतं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं प्रा
तिपदिकसंज्ञं स्यात्। कृत्तद्धितसमासाश्च। कृत्तद्धितांतौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्वसूत्रेण सिद्धे समास
ग्रहणं नियमार्थं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति। तेन वाक्यस्य न। प्रत्ययः। आ पंचमप
रिसमाप्तेरधिकारोयं। परश्च। अयमपि तथा॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ङ्यंतादाबंतात्प्रातिपदिकाच्चेत्या पंचमसमाप्ते
रधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबंतान्नद्धितोर्थं यथा स्यात्।

सि· ङ्याब्भ्यांपाङ्ग्राम्न दित्येवमर्थं।। स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।ङ्यन्तादाब

१६ न्तात्प्रातिपदिकाच्चपरेस्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङस्योरुकारेकारौजश्टङपाश्चेतः। विभक्तिश्च। सुप्तिङौ विभक्ति

संज्ञौस्तः। तत्रसुऔजसित्यादीनांसप्तानांत्रिकाणांप्रथमादयः सप्तमीत्यंताः प्राचांसंज्ञाः। तापिरिहापिव्यवहा

रः। सुपः। सुपस्त्रीणित्रीणिवचनानिएकशःएकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानिस्युः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने।

द्वित्वैकत्वयोरेतेस्तः। बहुषु बहुवचनं। बहुत्वेएतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ।।

एकविभक्तौयानिसरूपाण्येवदृष्टानितेषामेकएवशिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। नादिचि। वृद्धिरेचि। रा

मौ। चुटू। प्रत्ययाद्यौचुटूइतौस्तः। इतिजस्येत्संज्ञा।। नविभक्तौतुस्माः। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराइतोन। सु·३

इतिसकारस्येत्त्वं। अतोगुणे। अपदांतादकाराद्गुणेपरतः पररूपमेकादेशः स्यादितिप्राप्ते। परत्वात्पूर्वसव

र्णदीर्घः। अतोगुणइतिहिपुरस्तादपवादाअनंतरान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानितिन्यायेनाकःसवर्णइत्यस्यैववा। श्रीः १६

पवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि रामाः। एकवचनं संबुद्धिः। संबोधने प्रथमायाः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्। एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेः। एङन्ताद्ध्रस्वांताच्चांगात् हल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। संबुद्ध्याक्षिप्तस्यांगस्य एङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे
कृतरत कुलेति हे राम हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणं किं। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृ
ते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति। अमि पूर्वः। अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामं। रामौ। लशक्वतद्धिते। त
द्धितवर्ज्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः। तस्माच्छसो नः पुंसि। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः
स्यात्पुंसि। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि। अट् कवर्गः पवर्गः आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधा
नेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणं। नुम्ग्रहणमनुस्वा
रोपलक्षणार्थं। तच्चाकर्त्तुं शक्यं। अयोगवाहा नाम रूपदेशास्याकलनात्। इति लक्ष्ये आप्ते। पदान्तस्य। पदान्तस्य
नस्य णत्वं न स्यात्। रामान्। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेंगं। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं न

१ यमानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः।

सि.
१७

स्मिन्परे अंगसंज्ञं स्यात्। भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्यांगसंज्ञार्थं तदादिग्रहणं। विधिरि
ति किं। स्त्री इयती। प्रत्यये किं। प्रत्ययविशिष्टस्य ततो ऽप्यधिकस्य वा मा भूत्। अंगस्येत्यधिकृत्य। टाङसिङसा
मिनात्स्याः। अकारांतादंगाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वं। रामेण। सुपि च। यञादौ सुपि परे
ऽतोंगस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्यां। अतो भिस ऐस्। अकारांतादंगाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। रामैः।
ङेर्यः। अतोंगात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वमाश्रित्य सुपि
चेति दीर्घः। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्त्तते। कष्टाय क्रमणे इ
ति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने झल्येत्। झलादौ बहुवचने सुपि परे ऽतोंगस्य ए
कारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः। झलि किं। रामाणां। सुपि किं। पचध्वं। वावसाने। अवसाने झलां चरो
वा स्युः। रामात्। रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे। खरि चेति चर्त्वे ष्यां

श्रीः
१७

जेष्ठं २

नरतम्यात्स एव न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव सस्सीति नादेश आरभ्यते। ओसि च। ओ स्मार्थपाठके
सि परतोनोंगस्य एकारः स्यात्। रामयोः। ह्रस्वनद्यापोनुट्। ह्रस्वांतान्नद्यंतादाबंताच्चांगात्परस्यामोनुडाग
मः स्यात्। नामि। नामिपरेऽजंतांगस्य दीर्घः स्यात्। रामाणां। सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापि इह न प्रवर्तते। स
न्निपातपरिभाषाविरोधात्। नामीत्यनेन नलारंभसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुपि एत्वे कृते। अ
परि ५ पदांतस्य मूर्द्धन्यः। आपादसमाप्तेरधिकारोऽयं। इण्कोरित्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः। सहेः साडः स इति सूत्रा
त्स इति षष्ठ्यंतमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदांतस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः
स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किं। रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किं। सुपीः। सुपिसौ। अ
पदांतस्य किं। हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुंदादयः। सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि
स्युः। तदंतस्यापीयं संज्ञा। द्वंद्वे चेति ज्ञापकात्। तेन परमसर्वत्रेति त्रलुपरमभवकानित्यत्र कच्च सिध्यति। जसः

सि· शी। अदंतात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न चावर्णस्त्त इत्यादावित्वनानुबंधक
१८ तमनेकाल्त्वमिति वाच्यं सर्वादेशात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे। सर्वनाम्नः स्मै। अतः सर्वनाम्नो ङे
स्तस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः। सर्वस्मात्। आमि सर्वना
म्नः सुट्। अवर्णांतात्सर्वनाम्नो विहितस्याम सुडागमः स्यात्। एत्वषत्वे। सर्वेषां। सर्वस्मिन्। शेषं रामव
त्। एवं विश्वादयोप्यदंताः। सर्वादयश्च पंचत्रिंशत्। सर्व। विश्व। उभ। उभय। डतर। डतम। अन्य। अन्य
तर। इतर। त्वत्। त्व। नेम। सम। सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वम
ज्ञातिधनाख्यायां। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। एक। द्वि। युष्म
द्। अस्मद्। भवतु। किम्। इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनांतः। तस्येह पा
ठस्तूभकावित्यकजर्थः। न चकप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतः उभयत्रेत्यादाविवाय श्रीः १८

चप्रसंगात्। तदुक्तं। उभयोन्यत्रेति। अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे। उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः।
अस्तीति हरदत्तः। तस्मात् जसः अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययांततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते
विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये। डतरडतमौ प्रत्ययौ। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति सुप्तिङंतमिति ज्ञापकात् तथापीह तदंतग्रहणं। केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजना
भावात्। अन्यतरान्यतमशब्दाववुत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य
गणपाठाभावान्न संज्ञा। त्व त्व इति द्वावप्यदंतावन्यपर्यायौ। एक उदात्तोपरोऽनुदात्त इत्येके। एकस्तात
इत्यपरे। नेम इत्यर्द्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते। यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञा
पकात्॥ अंतरं बहिर्योगेति गणसूत्रे अपुरीति वक्तव्यं। अंतरायां पुरि। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध
राणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात् सर्वत्र या प्राप्ता सा

क्षाः२
जसि वा स्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किं। दक्षिणा गाथकाः कुशला
इत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्तासं
ज्ञा जसि वा स्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीयाः इत्यर्थः। आत्मा नइति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयो अर्था वा। अं
तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बाह्यपरिधानीयेवार्थे अंतरशब्दस्य प्राप्तासंज्ञा जसि वा स्यात्। अंतरे अंतरा
वा गृहाः बाह्या इत्यर्थः। अंतरे अंतरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। एभ्यो ङसि
ङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्या
यां नित्यैकवचनांतः। न बहुव्रीहौ। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृ
कः। अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौ
किके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत। स च समासेपि श्रूयेत। अतिक्रांतो भवकं अतिभवकानिति वत्।

भाष्यकारस्तु लकास्पित्कोमकत्पितृक इति रूपे ह्यापतिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं। संज्ञो
पसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तद्गुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गण
कार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं
कुलं। अतितत्। तृतीयासमासे। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येपि न। मासेन पूर्वा
य। द्वंद्वे च। द्वंद्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणां। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानां। नैवं तदन्तविधिना सुट्प्र
संगः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानत्वात्। विभाषा जसि। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये
द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् किंतु कप्रत्यय
एव। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे। प्रथ
माः। इत्यादि। शेषं रामवत्॥ तयः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः। द्वितये। द्वितयाः। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्॥ विभा

ऽोनानर्थकस्यः ९

सि· २० षाष्ठकरणेतीयस्येति·तद्रूपसंख्यानं।द्वितीयस्मै।द्वितीयायेत्यादि।एवंतृतीयः।अर्थवद्ग्रहणान्नेह।पटुजातीयायाः।ज
रायाजरसन्यतरस्यां।जराशब्दस्यजरस्वास्यादजादौविभक्तौ।पदांगाधिकारेतस्यचतदंतस्यच।अनेकाल्त्वात्स
र्वादेशप्राप्ते·निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्यजरस्।निर्जरसौ।निर्जरसः।
इनादीन्बाधित्वापरत्वाज्जरस्।निर्जरसा।निर्जरसे।निर्जरसः।पक्षेहलादौचरामवत्।एतन्निकृतानुपूर्वविप्रतिषे
धेननातोः कृतयोःसन्निपातपरिभाषयाअनित्यत्वमाश्रित्यजरसिकृते·निर्जरसिन निर्जरसादितिरूपंनतुनि
र्जरसान्निर्जरसइतिकेचिदित्युक्तं।तथाभिसिनिर्जरसैरितिरूपांतरमुक्तं।तदनुसारिभिश्चपष्ठ्येकवचनेनिर्जर
स्येत्येवरूपमितिस्वीकृतं·एतच्चभाष्यविरुद्धं।पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकन्शकन्नुदन्नासन्
शस्प्रभृतिषु।पाददंतनासिकामासहृदयनिशाअसृज्यूषदोषयकृतशकृतउदकआस्यएषांपदादयआ
देशाःस्युः शसादौवा।पन्नु·आसनशब्दस्यासन्नादेशइतिकाशिकायामुक्तंतत्रमादिकं।पादः।पादौ।पादाः।पादं। श्रीः २०

५ भस्येत्यधि=

प्रत्ययाव
धिषु २

पादौ। पदः। पादा। पदा। पादेन। इत्यादि॥ सुडनपुंसकस्य। सुडिति प्रत्याहारः। स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थान
संज्ञानि स्युरक्लीबस्य। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्।
यचि भं। यकारादिष्वजादिषु च कप्स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात्। आकडारादेका संज्ञा। इत ऊर्ध्वं कडाराः
कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या पराऽनवकाशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदसंज्ञा। अतो
जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वं। दद्भ्यां। इत्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः। माभ्यां। माभिरित्यादि॥ अ
ल्लोपोऽनः। अंगावयवो सर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्। रषाभ्यां नो णः स
मानपदे। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे। पूष्णः। पूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ
स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति। तस्य दोषः संयो
गादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिप

सि॰ २१ दिक संज्ञं यत्पदं तदंतस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैत्त्वं च न। पूषभ्यां। पूषभिः।
पूषभ्यः। इत्यादि। विभाषा ङिश्योः। अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः
परतः। पूष्णि। पूषणि। पक्षे रामवत्। पद्दन्न इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं। तथा च ओऽः श्यामपि दोषन्नादे
शो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः। तेन पदं विशिष्य रणो स्त्रियां। स्त्रींतं हन्मानसं मनइत्यादि सं गच्छते। आसन्यं
प्राणमूचुरिति च। आस्ये भवः आसन्यः। दोसन्नादेशस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात्। तेन दक्षिणं दोर्निशाच
र इत्यादि संगच्छते। भुजबाहू प्रवेष्टो दोः। अहन्। अन्यतरस्यां ङौ। संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहनादेशो वा स्यान्ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यह
नि। द्व्यह्ने। विगतमहः व्यह्नः। व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने॥ ॥
इत्यदंताः॥ विश्वपाः। दीर्घाज्जसि च। दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ।
। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह ओङिनादिवीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथा श्रीः २१

× प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषं तस्य तथाविधस्य भजन इति द्वेधा रक्षोऽपर्वोद्यकः संख्याविसा
प पूर्वस्याह

पिगौ यौ गोर्य इत्याद्यर्थं सूत्रं इह हापिन्यायत्वादुपन्यस्तं। आतो धातोः। आकारांतो यो धातुस्तदंतस्य भस्यां
गस्य लोपः स्यात्। अलोंत्यस्य। विश्वपः। विश्वपाभ्या मित्यादि। एवं शंखध्मादयः। धातोः किं। हाहान्। दास्सव
र्णदीर्घः। हाहा। ङे। वृद्धिः। हाहै। ङसिङसो दीर्घः। हाहाः। ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्व
पावत्। आत इति योगविभागादधातोरप्याल्लोपः क्वचित्। क्त्वा। श्व।। ।।आदंताः।। हरिः। प्रथमयोः पूर्वसव
र्णः। हरी। जसि च। ह्रस्वांतस्यांगस्य गुणः स्यात् जसि परे। हरयः। ह्रस्वस्य गुणः। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबु
द्धौ। एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः। हे हरे। हरिं। हरी। हरीन्। शेषो घ्यसखि। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ
तदंतं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किं। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वं। ह्रस्वौ किं।
वातप्रम्ये। यूः किं। मात्रे। आङो नास्त्रियां। घेः परस्याङो नास्यादस्त्रियां। आङिति टासंज्ञा प्राचां। हरिणा। अ
स्त्रियां किं। मत्या। घेर्ङिति। घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। घेः किं। सख्ये। ङिति किं। हरिभ्यां। सुपि किं। प

सि॰
२२

द्वौ। घेर्ङिति गुणे कृते। ङसिङसोश्च। एङोङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हर्योः। हरीणां।
अच्च घेः। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः। हरौ। हर्योः। हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः।
अनङ् सौ। सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा। अन्त्यादलः
पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे। अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्।
हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्याबौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किं। ग्रामणीः। दीर्घात्किं।
। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीति किं। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य ग्रहणान्नसिपो ग्रहणं नास्ति। अपृक्तं
इति किं। बिभर्त्ति। हल् किं। बिभेद। प्रथमं हल् किं। राजा। नलोपो न स्यात्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स
खा। हे सखे। सख्युरसंबुद्धौ। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। अचो ञ्णिति। त्रि

उ५ सखिपो उ
श्री॰
२२

तिणितिच परे अजंतांगस्य वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। सखीन्। घिसंज्ञाभावान्नेत्कार्यं
। सख्या। सख्ये। ख्यत्यात्परस्य। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्।
सख्युः। औत्। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा।
। सुसखायौ। सुसखायः। अनङ्णिद्वद्भावयोरंगत्वात्तदंतेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावे न सखी
ति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखीन्। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावान् ख्यत्यादित्युत्वं न।
सुसखेः। सुसखावित्यादि। एवमतिशायितः सखा अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा। परम
सखायौ। इत्यादि। गौणत्वेप्यनङ्णित्वे प्रवर्त्तेते। सखीं अतिक्रांतो अतिसखिः। लिंगविशिष्टपरिभाषया अ
नित्यत्वान्न टच्। हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्ष
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्। पतिः समास एव। पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। प

सि०
३३
न्यापत्युः।पत्यौ।शेषं हरिवत्।समासे तु भूपतये।कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः।बहुगणवतुडति संख्या।१।एते
संख्यासंज्ञाः स्युः।डति च।डत्यंता संख्या षट्संज्ञा स्यात्।प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः।लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्य
यादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्।षड्भ्यो लुक्।षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्।प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं।प्रत्य
यलोपे पि तदाश्रितं कार्यं स्यात्।इति जसि चेति गुणे प्राप्ते।न लुमतांगस्य।लुक्श्लुलुप्श२ते लुमंतः।लुमता शब्देन
लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्यं न स्यात्।कति।कति।कति।कतिभि२कतिभ्यः२कतीनां।कतिषु।अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञकास्त्रि का
षु सरूपाः।त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः।त्रयः।त्रीन्।त्रिभिः।त्रिभ्यः।२।३।त्रेस्त्रयः।त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादा
मि।त्रयाणां।परमत्रयाणां।गौणत्वे तु नेति केचित्।प्रियत्रीणां।वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां।त्रिषु।द्विशब्दो द्विवच ति०ल०
नांतः।त्यदादीनामः।एषामकारोंतादेशः स्याद्विभक्तौ।द्विपर्यंतानामेवेष्टिः।द्वौ।द्वौ।द्वाभ्यां।३।द्वयोः।२।द्विप श्रीः
र्येनानां किं।भवान्।भवंतौ।संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं।सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वात्।द्विर्नाम कश्चित्।द्विः।द्वी २३

एकवचनादि वचने ... रामवत् १

।द्वयः ह्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः।हरिवत्।प्राधान्येनु परमद्वौ।इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी बहुत्वेनु उडुलोमाः।
लोम्नोपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः। बाह्वादीनोपवादः। औडुलोमिं। औडुलोमी। उडुलोमान्। इत्यादि॥ ॥इती
दन्ताः॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण मा ऊ ई प्रत्ययः कित्। वातं प्रमिमीते वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च। वातप्रम्यौ। वात
प्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमि पूर्वः। वातप्रमीं। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या॥ वातप्रम्ये॥ वातप्रम्यः। वातप्रम्योः।
वातप्रम्यां। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ नु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रम्योः। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। याति
अनेनेति ययीः मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। यापाः किद्द्वे चेति ईप्रत्ययः। किं च वातप्रमीशब्दस्य तु अमि
शसि ऊन च विद्योपः। वातप्रम्यं। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण्। श्रीवत्। बहुश्रेयसी
यस्य सः बहुश्रेयसी। दीर्घङ्याब्न्तात् हल्ङ्यादिलोपः। यू स्त्र्याख्यौ नदी। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः।
प्रथमलिङ्गग्रहणं च। पूर्वस्त्र्याख्यस्य उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। अम्बार्था

सि॰ नां नद्यंतानां चक्रस्वः स्यात् सं बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। ङासि बहुश्रेयसीनां। आण्नद्याः। नद्यंतात्परेषां ङितामाडाग
२५ मः स्यात्। आटश्च। आटोचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। नद्यंतात्परस्यान्नुट्। बहुश्रेय
सीनां। ङेरामन्नद्याम्नीभ्यः। नद्यंतादाबंतान्नीशब्दाच्च ङेः साम् स्यात्। इह परत्वादाटानुड्बाध्यते। बहुश्रेयस्यां। शे
षं ईप्रत्ययांतवानप्रमीवत्। अङ्यंतत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवा
वरन् वा ब्राह्मणः कुमारी। क्यजंतादाचारक्विबंताद्वा कर्तरि क्विप्। हल्ङ्याब्भ्यो इति लोपः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरि
यङुवङौ। श्नुप्रत्ययांतस्य इवर्णोवर्णांतधातोर्भ्रू इत्यस्य चांगस्य इयङुवङौ स्तः अजादौ प्रत्यये। ङिच्चेत्यंतादेशः।
आंतरतम्यादेरियङ् ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते। एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इव
र्णस्तदंतो यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य यण् स्यात् अजादौ प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्यौ। कुमार्यः। हे कुमारि। अमि श्रीः
शसि च कुमार्यं। कुमार्य्यः। कुमार्य्यै। कुमार्याः। कुमारीणां। कुमार्यां। प्रधीः। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यं। प्रध्यौ। उन्नयती २५

न्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यं। ङेराम्। उन्न्याम्। एवं ग्राम
णीः। अनेकाचः किं। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियं। नियः। ङेराम्। नियां। असंयोगपूर्वस्य
किं। सुश्रियौ। यवक्रियौ। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धियः
वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। य
त्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितं।
वृश्चिकसंबंधिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा। नम सुधियाः। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधि
यौ। सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा
द्यणि प्राप्ते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। नङ्। णित्त्वे। सखा। सखायौ। सखायः।
हे सखीः। अमि पूर्वरूपात् परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोपि परत्वात् सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्त्तते। सखायं। स

सि· खायौ। आसि यण्। सख्यः। सह खेन वर्त्तत इति सखः। तमिच्छति सखी। सुखमिच्छति सुखी। सुती। सख्यौ। आत्मनः
२५ सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छति लूनी। क्षाममिच्छति मिच्छति २
मिच्छति ३ क्षामी। प्रस्तीममिच्छति प्रस्तीमी। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं। लून्युः। क्षाम्युः। प्र
पक्कीयते ४ स्तीम्युः। शुष्कायते। शुष्की। पक्की। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि॥ ॥ईदन्ताः॥
शंभुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः। तृज्वत् क्रोष्टुः। क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्था
ने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। ङौ सर्वनामस्था
ने च परे ऋदन्तांगस्य गुणः स्यात्। इति प्राप्ते। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च। ऋदन्तानामुशनसादीनां चा
नङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां। अबादीनामुपधा श्रीः
या दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। न आदिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं। तेन पितृभ्रातृप्रभृती २५

उ१ नां न। उद्गात्शब्दस्यैं भवत्येव। समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारं।
क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्। विभाषा तृतीयादिष्वचि। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे। ऋत उत्। ऋदं
तात् ङसिङसोः इति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वं। रात्सस्य। रेफात्संयोगांतस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रे
फस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। २। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन। क्रोष्टूनां। क्रो
ष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षे हलादौ च शंभुवत्॥ ॥इत्युदंताः॥ हूहूः। हूह्वौ। हूहूः। हूहूं। हूह्वौ। हूहून्। इत्यादि। अ
तिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः। २। अतिचमूनां। अतिचम्वां। खलपूः।
ओः सुपि। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदंतो यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य यण् स्यादजादौ
सुपि। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते। खलप्वौ। खलप्वः। इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किं। लूः। लु
वौ। लुवः। धात्ववयवेति किं। उल्लूः। उल्लुवौ। उल्लुवः। असंयोगपूर्वस्य किं। कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतीत्यादि किं। परम

लुवौ। सुपि किं। लुलुवतुः। स्वभूः। नन्वभू सुधियोः। स्वभुवौ। स्वभुवः। वर्षाभ्वश्च। अस्योवर्णस्य यण स्यादचि सुपि।
वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृंभवतीति दृन्भूः। अन्न दृन्भूजंबूकफेलूकर्कंधूदिधिषूः इत्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः। दृ
न्भूः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। दृन्भ्वं। दृन्भ्वौ। दृन्भूः। दृन्निति नांते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप्। दृन्भूः। दृन्करपुनःपूर्वस्य भु
वो यण् वक्तव्यः। दृन्भ्वं। दृन्भ्वः इत्यादि। खलपूवत्। करभ्वं। करभ्वः। दीर्घपाठे करभ्वकारः स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्।
कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि। पुनर्भ्वावित्यादि। दृन्भूकाराभ्रज्ञाद्योर्लुत्वयं भवत्॥ ॥इत्यूदंताः॥
धाता। हेधातः। धातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं। धातॄणां इत्यादि। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्यु
त्पत्तिपक्षेऽपि नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरं। पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामा
तृभ्रात्रादयः। ना। नरौ। नरः। हे नः। नृ वा नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः। नृणां। नॄणां॥ ॥इत्यृदंताः॥ कृत्तृ अनयोरनु श्रीः
करणे प्रकृतिवदनुकरणमिति विकल्पिकातिदेशात् क्विर परत्वं। कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ।॥ तिरः। इत्यादि

इतिएदंताः ४॥ इतिऌदंताः ४॥

गीर्वत्। इत्वाभावपक्षेतु ऋदुशनेति ऋतोङीतिवत्तपरकरणात् अनङ् गुणो न। कॄः। कौ। कः। कॄं। कौ। कॄन्। का। के।
इत्यादि। इत्यॄदंताः॥ ॥गमॢ। शकॢ। अनयोरनुकरणे अनङ्। गमा। शका। गुणविषयेतु लपरत्वं। गमलौ। गमलः।
गमलं। गमॢन्। गमॢा। गमॢे। ङसिङसोश्च ऋत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगांतलोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। सेः।
सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृतयः॥ गोतोणित्। गो इत्यस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः।
औतोम्शसोः। आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेवअम्
गृह्यते नेह। अचिनवं। गां। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। ओतोणिदितिवाच्यं। विहितविशेषणं वा तेन
सुद्योः। सुद्यावौ। इत्यादि। आकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह। हे भानो। भानवः। उःशं
भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृतां। स्मृतावौ। स्मृताः। इत्यादि॥ ॥इत्योदंताः॥ रायोहलि।
रै इत्यस्याकारोन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। अचि आयादेशः। राः। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि॥ ॥

इति ऋदंताः ४॥

इति ऋदंताः

सि. २७

इत्यैदंताः॥ ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावौ। ग्लावं। ग्लावः इत्यादि। औतोम्शसोरितीह न प्रवर्त्तते। ए ओ वृ सूत्रेण ओ
दौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्॥ ॥इत्यजंताः पुल्लिंगाः॥ ॥रमा। औङ आपः॥ आबंतादंगात्परस्यौङः शीस्यात्
औङ्स्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। संबुद्धौ च। आपः एकारः स्यात्संबुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः। हे रमे।
हे रमाः। रमां। रमे। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। रमाः। आङि चापः। आङि ओसि च परे आबंतस्यांगस्य एकारः स्यात्।
रमया। रमाभ्यां। रमाभिः। याडापः। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि। रमायै। सवर्णदीर्घः।
रमायाः। रमयोः। रमाणां। रमायां। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। आबंतात्सर्वनाम्नः
परस्य ङितः स्याट् स्यात् आपश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। २। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादामि
सर्वनाम्न इति सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबंताः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ।
अत्र सर्वनामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै। उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यंतराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्र

श्रीः २७

हणान्नेह। यो नरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धा या ः तस्यै उन्नरपूर्वायै। बहुव्रीहि ग्रहणं स्पष्टार्थं। अंतरस्य शालायै बा
ह्यायै इत्यर्थः। अपुरी त्युक्तेर्नेह। अंतरायै नगर्यै। विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्यां। ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः। इदंस्थत्वेन आभ्यंतर
र्तु शाकं। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयायै। द्वितीयायाः। २ द्वितीयस्याः। २ द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं रमा
वत्। एवं तृतीया। अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः। हे अंब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न। हे अंबाडे
। हे अंबाले। हे अंबिके। जरा। जरसौ। शी मा वा न्यतरस्यां जरसः। आमि नुटः परत्वाज्जरसः। जरसामित्यादि। प
क्षे रमावत्। इह पूर्वं विप्रतिषेधेन शीभावं सन्निपातपरिभाषया अनित्यतां वाश्रित्य जरसौ इति केचिदाहुः तत् ५४
न्निर्मूलं। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबंततामाश्रित्य औङ आपः। आङि चापः। याडापः ह्रस्वनद्या
पः। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति पंचापि विधयः प्राप्ताः एवं न स्युः निशाः शसो तथापि अनल्विधाविति तुक्तेर्न प्रवर्तंते। आ आ बिति द्वि
श्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं हलङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्रापि आ आप् इति ई इति प्रश्लेषादति खट्वः नि

सि· श्कोशांबिरित्यादिसिद्धेदीर्घग्रहणंप्रत्याख्येयं।नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्रस्वाश्रयमाकारत्वंस्थानिवद्भावेना
२८ त्वंचाश्रित्ययाट्स्यादितिवाच्यं।आबंतंयदंगंततःपरस्ययाड्विधानात्।उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनटादिनियमा
त्।पद्दन्निति नासिकायानस्।नसः।नसा।नोस्यामित्यादि।पक्षेसुटिवरमावत्।निशायानिश्।निशः।निशा।
व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः।व्रश्चादीनांसप्तानांछशांतयोश्चषकारोंतादेशःस्याज्झलिपदां
तेच।षस्यजश्त्वेनडः।निड्भ्यां।निड्भिः।सुपिडःसीतिपक्षेधुट्।वर्त्वं।तस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाःशरितिटतयोष्ठ
थौन।नपदांतादोरितिष्टुत्वंन।निट्सु।निट्त्सु।षढोःकःसि।षस्यढस्यचकःस्यात्सकारपरेइतितुनभव
ति।जश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वात्।केचित्तुव्रश्चादिसूत्रेदादेर्धातोरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयंतितन्मतेजश्त्वेनड
जश्त्वं भवति कारे।निड्भ्यां।निड्भिः।श्चुत्वं।निच्सु।चोःकुरितिकुत्वंतुनभवति।जश्त्वस्यासिद्धत्वात्।मांसपृतनासानूनां श्रीः
मांस्पृत्स्नवोवाच्याः।शसादौवा।पृतः।पृता।पृद्भ्यामित्यादि।पक्षेसुटिवरमावत्।गोपाविश्वपावत्।मतिः २८

प्रायेणहरिवत्॥ स्त्रीतान्नतानावः॥ मतीः॥ नालं नामत्या॥ ङितिह्रस्वश्चा॥ इयुवस्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य
स्त्रीलिंगाकीदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङितिपरे॥ आण्नद्याः॥ मत्यै॥ मतये॥ मत्याः॥ मतेः॥ नदीत्व
पक्षे ओदितिङेरौत्वे प्राप्ते॥ इदुद्भ्यां॥ नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्॥ पक्षे अच्चघेः॥ मत्यां॥ मतौ॥ एवं श्रु
तिस्मृत्यादयः॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ॥ स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः॥ अचि र ऋतः॥
तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि॥ गुणदीर्घत्वानामपवादः॥ तिस्रः॥ २॥ तिसृभिः॥ तिसृभ्यः॥
२॥ आमि नुम चिरे तिनुट्॥ न तिसृचतसृ॥ एतयोर्नामि न दीर्घः॥ तिसृणां॥ तिसृषु॥ स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशे
षणान्नेह॥ प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः॥ इत्यादि मतिवत्॥ आमि प्रियत्रयाणामिति विशेषः॥
प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिसा॥ प्रियतिस्रौ॥ प्रियतिस्रः॥ प्रियतिसॄँरित्यादि॥ प्रियास्तिस्रो य
स्य तत्कुलं प्रियत्रि॥ स्वमोर्लुक्॥ लुप्तत्वे न प्रत्ययलक्षणाभावात्तिस्रादेशः॥ न लुमतेति निषेधः स्यानि

३सिं प्रियतिस्रः॥ ५॥ सो प्रियतिस्रः॥ २

सि·
२९

त्यत्वात्तस्य प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भा
वविकल्पात्पर्यायेण नुमभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा। इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे२ द्वाभ्यां३ द्वयोः२। गौरी। गौर्यौ।
गौर्यः। नदीकार्यं। हे गौरि। गौर्यै। इत्यादि। एवं वाणी नद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् दनङ्
णि द्वङ्गावेव प्राप्ते। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणं। सखी। सख्यौ। सख्यः। इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।
लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एवं तरीतन्त्र्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि। स्त्रियाः। स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रि
यः। वाम्शसोः। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रियं। स्त्रीं। स्त्रियः। स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः२ स्त्रियोः। प
रत्वान्नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। गुणनाभावोत्वनुड्डिः परत्वा
त्तुं सि बाधते। स्त्रीवेत्तुमा च स्त्रीशब्दस्य यङ्। इत्य च धा यता। पजसि च। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे। हे अतिस्त्रियौ। हे श्रीः
अतिस्त्रयः। वाम्शसोः। अतिस्त्रियं। अतिस्त्रिं। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः। २९

अतिस्त्रियौ१

दीर्घस्यार्थं निषेधो न तु ह्रस्वस्य।५

२ अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रीणां। अत्रन्वये। अतिस्त्रौ। ओ स्यो कासेव नित्यं स्यादम् शसो स्तु विभाषया। इत्यादेशो विना न्यत्र
स्त्रियाः पुंस्सु पसर्जने। १। क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणे। ऊ। प्रसृ नाव जा दौ वक्ष्यमाण पुंवद्भावा
त्पक्षे प्राग्वद्रूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः। २। अतिस्त्रिणोः। अतिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्।
त्रा सि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङितिह्रस्वश्चेति ह्रस्वांतलप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्री नितु इयुङ्‌ वुङ्‌स्थाना वित्यस्येव
र्पुदासस्तत्संबद्धस्येवानुवर्त्तनेः। अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः। अतिस्त्रेः। ३। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रि
यौ। श्रियः। ने यङ्‌ वङ्‌स्थाना वस्त्री। इयङ्‌ वङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियै।
श्रिये। श्रियाः। श्रियः। वामि। ३ यङु वङ्‌स्थानो स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां। श्रियां। श्रियि। प्र
धी शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपं। पदांतरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात्। लिंगां
तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपं। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशे

सि ३० य:। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः स्त्रीवत्। मतान्तरे तु पुंवत्। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु स्त्री
वदेवायामणीः पुंवत्। ग्रामणयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियाममप्रवृत्तेः। एवं खलपवनादेरपि पुं
धर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यं। धेनुमिति वत्। स्त्रियां च। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते। ऋन्नेभ्यो ङीप्। ऋद
न्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथं तर्हि हा पितः
क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्न यङुव
ङिति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वं। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः। एकाजुत्तरपदे णः। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वप
दस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पु
नर्णग्रहणं स्पष्टार्थं। यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्। पुनर्भूणां। वर्षाभ्वः। स एकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः श्रीः ग
कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभु। पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः। ३०

रिमाभयानुद्यातंनानामीतिदीर्घत्वारंभसामर्थ्यात्परिभाषांबाधतइतिउक्तं।प्ररीणां।सुनुना।सुनुनी।सुनूनि।
सुनुनेत्यादि॥ ॥इत्यजंतानपुंसकलिंगाः॥ ॥होढः।हस्य ढः स्यात् झलि पदांते च।हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः।पदां
तत्वाद्धस्य ढः।जश्त्वचर्त्वे।लिट्।लिड्।लिहौ।लिहः।लिहं।लिहौ।लिहः।लिहा।लिड्भ्यामित्यादि।लिट्सु।लिट्
त्सु।दादेर्धातोर्घः॥उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि पदांते च।उपदेशे किं।अधोगित्यत्र यथा स्यात्।
दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति।ततः क्विप्।दामलिट्।अत्र मा भूत्।एकाचो बशो भष् झषंतस्य स्ध्वोः
धातोरवयवो य एकाच् झषंतस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदांते च।एकाचो धातो
रिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात्।गर्दभमाचष्टे गर्दभयति।ततः क्विप्।णिलोपः।गर्द्धप्।अस
लोतिनिवृत्तं।स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्।तेनेह न।दुग्धं।दोग्धा।व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वान्न भष्भावः।
जश्त्वचर्त्वे।धुक्।धुग्।दुहौ।दुहः।घत्वचर्त्वे।धुक्षु।वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां।एषां हस्य वा घः स्यात् झलि प

श्रीकृष्णः

सिद्धान्तकौ

सि. ३२ दांतेच। धुक्। धुग्। धुड्। धुट्। दुहौ। दुहः। धुग्भ्यां। धुक्ष्वां। धुक्षु। धुट्सु। एवंमुहष्णुहष्णिहः। इग्यणः संप्रसारणं।
यणः स्थाने प्रयुज्यमानोयइक्स संप्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ्। भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात्। संप्र
सारणाच्च। संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। एत्येधत्यूठ्सु। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छंदस्येव ण्वि
रितिपक्षे [redacted] णिजंताद्विच्। चतुरनडुहोरामुदात्तः। अनयोरामस्यात्सर्वनामस्थानेसचोदात्तः। सावन
डुहः। अस्यनुम्स्यात्सौपरे। आदित्यधिकाराद्वर्णात्परोयंनुम्। अतोविशेषविहितेनापिनुमा आम्नबाध्य
ते। अंमांनुमन्नबाध्यते। सोर्लोपः। नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंसिति दत्वंन। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलो
पोन। अनड्वान्। अम्संबुद्धौ। चतुरनडुहोरम्स्यात्संबुद्धौ। आमोपवादः। हेअनड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः।
अनडुहः। अनडुहा। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः। सांतवस्वंतस्रस्रंसादेश्चदः स्यात्पदांते। अनडुद्भ्यां। इत्यादि। श्रीः
सांतेतिकिं। विद्वान्। पदांतेकिं। स्रस्तं। ध्वस्तं। सहेः साडःसः। साड्रूपस्यसहेःसस्यमूर्द्धन्यादेशः स्यात्। तुरासाट् ३३

ध्यामारे तिकिं वित्र४

तुराषाट्।तुरासाहौ।तुरासाहः।तुराषाड्भ्यामित्यादि।तुरं सहत इत्यर्थे छंदसि सह इति ण्विः। लोके तु साह
यतेः क्विप्। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औत्। दिवितिप्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ परे। अल्विधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावान्न हल्ङ्यादिलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। दिव उत्। दिवोंतादेशः उकारः स्यात्पदांते। सुद्युभ्यां। सु
द्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। षट्चतुर्भ्यश्च। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात्। णत्वे
द्वित्वं। चतुर्ण्णां। रोः सुपि। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वं। षस्य द्वित्वे प्राप्ते। शरोचि। 34
अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः। प्रियचत्वारौ। गौणत्वे नुड्नेष्यते। प्रियचतुरां। प्राधान्ये
तु स्यादेव। परमचतुर्णां। कमलं कमलौ वा आचक्षाणः कमल्। कमलौ। कमलः। षत्वं। कमल्षु। मो नो धातोः।
धातोर्मस्य नः स्यात्पदांते। नत्वस्यासिद्धत्वान्न लोपो न। प्रशाम्यतीति प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यां। (1)
१ किमः कः॥ मित्यादि। किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। के। कं। कौ। कान् इत्यादि। सर्ववत्।

श्रीराम

सि· इदमो मः। इदमो मः स्यात्सौ। त्यदाद्यत्वापवादः। इदोऽय् पुंसि। इदम इदः स्थाने अय् स्यात्सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयं। त्य
३५ दाद्यत्वं। पररूपत्वं। दश्च। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादीनां संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यकः।
अककारस्य इदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः।
अककारस्य इदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकस्मि
न्क्रियमाणं कार्यं आदावन्त इव स्यात्। आभ्यां। नेदमदसोरकोः। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात्।
एत्वं। एभिः। अत्वं। नित्यत्वान्नुट्। स्मै। पश्चाल्लोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। अस्मात्। अस्य। अनयोः। एषां। अस्मिन्।
धकरू अनयोः। एषु। ककारयोगे तु। अयकं। इमकौ। इमके। इमकं। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्यां। इमकैः। इदमो
ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। अन्वादेशविषयकस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ। अन्वादेशनं सा
कल्यकार्थं। द्वितीयाटौस्स्वेनः। द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किंचित्कार्यं विधातु श्रीः ३५

९सुगाण्हृसु सुगाण्सु सुगाण्स्सु ॥ ६ ॥
स्सुगाण्ठ्स्सु ॥ ३

सुपान्तस्य कार्यांतरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः ॥ यथानेन व्याकरणमधीतं एनं छंदोध्यापयेति ॥ अन
योः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति ॥ एनं ॥ एनौ ॥ एनान् ॥ एनेन ॥ एनयोः ॥ [illegible] ॥ गणयतेर्विच् ॥ सु
गण् ॥ सुगणौ ॥ सुगणः ॥ सुगण्हृसु ॥ सुगणत्सु ॥ क्विप् ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः ॥ सुगाण् ॥ सुगा
णौ ॥ सुगाणः ॥ परत्वादुपधादीर्घः ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दिलोपः ततो नलोपः ॥ राजा ॥ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ नस्य लोपो न
स्यान्ङौ संबुद्धौ च ॥ हे राजन् ॥ ङौ तु छंदस्युदाहरणं ॥ सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् ॥ निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्ष
णं ॥ परमे व्योमन् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः ॥ ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब
ह्मनिष्ठः ॥ राजानौ ॥ राजानः ॥ राजानं ॥ राजानौ ॥ अल्लोपोनः ॥ श्चुत्वं न वाल्लोपः स्थानिवत् ॥ पूर्वत्रासिद्धत उ=
न्निषेधात् ॥ नापि बहिरंगतयाऽसिद्धः ॥ यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतया अंतरंगा उ=
भावपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ जञोर्ज्ञः ॥ राज्ञः ॥ राज्ञा ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ सुब्विधौ

यस्मिन्देशे उत्पन्नं तद्देशस्थकार्यं करोति स यथोद्देशपक्षः ॥ यस्मिन्देशे उत्पन्नां अन्यदेशस्थे एकवाक्यतापन्नोऽसौ कार्यकालपक्षः ॥ २ ॥
थो कार्यं करोति १

सि. ३५ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादालमेतमेस्त्वं न । राजभिः रा १
। राज्ञे । राजभ्यां । राजभ्यः । राज्ञः २ । राज्ञोः २ । राज्ञां । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अ
स्य भविषये ऽल्लोपे कृते । हलि च । रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्वं दीर्घवि
धौ तन्निषेधात् । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । न संयोगाद्वमन्तात् । वकारमकारान्तसंयोगा
त्परस्यानोकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ।
एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । सौ च । इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्र
हा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरे णत्वं । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणं । वृत्रहणौ । हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । ञिति णिति प्र
त्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । हन्तेः । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । श्रीः
अत्पूर्वस्य । हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति ३५

बहिरङ्गपरिभाषा तु कृन्यायेन न प्रवर्तते ६

षघोवेतिन्यायं बाधित्वाएकाजुत्तरे तिणत्वमपि निवर्त्स्यते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद्दल्लोपो नस्यानिवृत्त्।
वृत्रघ्नः। वृत्रघ्नेत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धं। एवं शार्ङ्गिन्यशा
स्विन्। अर्यमन्। पूषन्। यशस्विन्निति विन्नंत्य पेइनोनर्थकत्वेति इन्हन्नित्यत्र यहणं भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रह
णान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वचनात्। अर्यम्णि। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि। मघवा
न्। बहुलं। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यंतादेशः स्यात्। ऋ इत्। उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोः। अधातोरुगितो
नलोपिनो ञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगांतलो
पस्यासिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात्। तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च साधायामपि
शास्त्रद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हविर्जक्षितिनिःशंको मखेषु मघवानसाविति भट्टिः।
मघवंतौ। मघवंतः। हे मघवन्। मघवंतं। मघवंतौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाभावे मघ

वा। छंदसीवनिपौ चेति वनिबंतं मध्योदात्तं छंदस्येव। अंतोदात्तं तु लोकेपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुदि
राजवत्। श्वयुवमघोनामतद्धिते। अन्नंतानां भसंज्ञानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्। संप्रसारणाच्च। आ
द्गुणः। मघोनः। अन्नंतानां किं। मघवनः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किं। माघवनं। मघोना। मघवभ्या
मित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शब्दे तु वकारस्यालेष्कृते। न संप्रसारणे संप्रसारणं। संप्रसारणे
परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वं। अत एव ज्ञापकादंत्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं।
यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। अर्वणस्त्रसावनञः। नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्यांगस्य तृ इत्यं
तादेशः स्यात् न तु सौ। उगितां नुम्। अर्वंतौ। अर्वंतः। अर्वंतं। अर्वंतौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि।
(अनर्वाणोः अनञः किं। अनर्वा। यज्ववत्। पथिमथ्यृभुक्षामात्। एषामाकारोंतादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषे
ण शुद्धाया एवमस्के विधानान्नानुनासिकः। इतोत् सर्वनामस्थाने। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनाम

स्थाने। थो न्थः। पथिमथोः स्थस्य न्थ आदेशः स्यात् सर्वनामस्थाने। पंथाः। पंथानौ। भस्य टेर्लोपः। भसंज्ञस्य
पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवं मंथाः। ऋभुक्षाः। स्त्रियां नांतलक्षणे ङीपि नला
द्धिलोपः। सुपथी। सुमथी नगरी। अनृभुक्षा सेना। आत्वं नपुंसके न भवति। नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधा
त्। सुपथि वनं। संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे सुपथिन्। हे सुपथि। नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासि
द्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शेः सर्वनामस्थानत्वात् सुपंथानि। पुनरपि। सुपथि। सु
पथी। सुपंथानि। सुपथा। सुपथे। ष्णांता षट्। षांता नांता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षड्भ्यो लुक्। पंच २ संख्या
किं। विप्रुषः। पामानः। शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृ
तस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्। पंच। पंचभिः। पंचभ्यः। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। नोपधायाः। नांतस्योपधाया दीर्घः
स्यान्नामि। नलोपः। पंचानां। पंचसु। परमपंच। परमपंचानां। गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ। प्रियपंचा। प्रियपञ्चानौ।

सि प्रियपथ्यानः। प्रियपथ्नां। एवं सप्तन् नवन् दशन्। अष्टन आ विभक्तौ। अष्टन आ स्याद्धलादौ विभक्तौ।
३७ अष्टाभ्य औश्। कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसो
र्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं। अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञापकात्। अष्टौ
। अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २ अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट २ अष्टेत्यादि। पंचवत्। औ
त्वेत्वाला भावे राजवत्। गौ सि प्रियाष्टः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नष्टुत्वं। कार्य
कालपक्षे बहिरंगस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्टा इत्यादि। जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव
न तु गौणतायां। तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वं। प्रियाष्टः। प्रियाष्टाभ्यां ३ प्रियाष्टाभिः। प्रि
याष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु। प्रियाष्ट्नो राजवत् सर्वं हाहावद्वा परे हलि। जघृताव:। उक्ष्वं। वर्तौ। नुत्। नुदः। बुधौ
। बुधः। बुधा। मुत्सां। मुत्सु। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिक श्रीः ३७

मपि किं विन्कार्यं निपातनाल्लभ्यते। निरुपपदात् युजेः क्विन्। कनाविनो। ऋदतिङः। सन्निहिते धात्वधिकारेति
ङ्क्विन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यः।
युजेरसमासे। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् असमासे। सुलोपः। संयोगांतस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः।
क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोनादेशः स्यात् पदांते। नस्य कुत्वेंसानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदांतस्ये २४
ति नुमो नुस्वारः। परसवर्णः। नस्यासिद्धत्वाद्वा कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जं। युञ्जौ। युजः इत्या
दि। असमासे किं। चोः कुः। चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदांते च। इति कुत्वं। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्या
सिद्धत्वात्। सुयुक्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न ह्विकानिर्देशः
तेनेह न। युज्यते समाधत्त इति युक्। युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगांतस्य लोपः। खन्। खञ्
ञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राट्सु। एवं विभ्राट्। देवट्। देवे

भ्रेजृ२

सि. ज्ञो॥ विश्वसृड्। रहयजिसृज्योः कुत्वं नेति क्वौ विवक्ष्यते। परिमृड्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राज् दीप्ताविति

३८ ति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्। विभ्राग्भ्यामित्यादि। परौ व्रजेः षः प

दांते। परौ उपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदांतविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ।

परिव्राजः॥ विश्वस्य वसुराटोः॥ विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य विश्वावसुः।

राडिति पदांतोपलक्षणार्थं। वर्तमविवक्षितं। विश्वाराट्। विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वारा

ड्भ्यामित्यादि। स्कोः संयोगाद्योरंते च। पदांते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्।

भृट्। सस्य श्चुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नंत्वा

त्कुत्वं। ऋत्विक्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। रात्सस्येति नियमात् संयोगांतलोपः। चोः कुः। ऊर्क्। ऊर्जौ। ऊर्जः। त्यदा श्रीः

द्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः सावनंत्ययोः। त्यदादीनां तकारदकारयोरनंत्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। ३८

र्यो१

सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते। द्विपर्यंतानामित्येव। नेह। त्वं। न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यं।
अतित्वमिति गौणत्वे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे वा त्यसतेन। त्यद्। त्यदौ। त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अ
तित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे। एनं। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। २॥ ॥ उ. प्रथमयोरम्। युष्मदस्म
द्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य प्रथमाद्वितीययोश्च अमादेशः स्यात्। मपर्यंतस्येत्यधिकृत्य। त्वाहौ सौ। युष्मदस्म
दोर्मपर्यंतस्य त्व अह एतावादेशौ स्तः सौ परे। शेषे लोपः। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरं
त्यस्य लोपः स्यात्। अतो गुणे। अमि पूर्वः। त्वं। अहं। ननु त्वं स्त्री अहं स्त्रीत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते।
अमि पूर्वत्वं परमपि बाधित्वा अंतरंगत्वात् टाप् प्राप्नोति। सत्यं। अलिंगे युष्मदस्मदी। नेन स्त्रीत्वाभावान्न टा
प्। पद्यो शेष इति सप्तमी स्यान्निनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यंताच्छेषस्य अदृश्यत्वस्य लोपः। सव
र्णोप्यंतरंगे ऽतो गुणे कृते प्रवर्त्तते। अदंतत्वाभावान्न टाप्। परमत्वं। अतित्वं। परमाहं। अत्यहं। युवावौ द्वि

ओंकारसकार भकारादौ सर्वनाम्न्यादेशागक -३

युवकाभ्यां आवकाभ्यां इति न सिध्येत्।।३।।

सि· वचने। द्वयो रुक्तौ युष्मदस्मदो र्मपर्यंतस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां। इह यु
३९ ष्मदस्मदो राकारो ंतादेशः स्यात्। औ ङी त्यवस्य युवं वं। भाषायां किं। युवं वस्त्राणि। युवां। आवां। मप
र्यंतस्य किं। साकच्कस्य मा भूत्। युवकां। आवकां। त्वयामयेत्यत्र व्याप्यतिमा भूत्। यूयवयौ जसि।
स्पष्टं। यूयं। वयं। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अतिवयं। इह शेषे लोपां त्यल्लोपः इति पक्षे जसः
शी प्राप्तः अंगकार्ये कृते नांगकार्यमिति नि[illegible]न भवति। ङे· प्रथमयोरित्यत्र मकारांतरं प्राश्लिष्याम्
म्मांत एवावशिष्यते न तु विक्रियते इति व्याख्यानाद्वा। त्वमावेकवचने। एकस्यार्थे युष्मदस्म
दोर्मपर्यंतस्य त्वमौ स्तः। द्वितीयायां च। युष्मदस्मदो राकारः स्यात्। त्वां। मां। युवां। आवां। शसो श्रीः

३९

न। नेत्यविभक्तिकं। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसेः नकारः स्यात् अमोपवादः। आदेः परस्य। संयोगांत
स्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्। योऽचि। अनयोर्यकारादेशः स्यात् अनादेशे अजादौ परे। त्वया। मया। युष्म
दस्मदोरनादेशे। अनयोराकारः स्यात् अनादेशे हलादौ परे। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्मा
भिः। तुभ्यमह्यौ ङयि। अनयोर्मपर्यंतस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यं।
मह्यं। परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसो भ्यम्। भ्यस् अ
भ्यमादेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यांत्यलोपत्व एव। तत्रांगवृत्तपरिभाषया एत्वेन। अस्मम्नुप
सद्धेपि साधुः। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। एकवचनस्य च। आभ्यां पंचम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्।

युष्म० ३

सि ४० मतो। ङसेश्चेति सु व वं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। पंचम्या अत्। आभ्यां पंचम्या भ्यसोऽत् स्यात्। युष्मत्।
अस्मत्। तव मम ङसि। अनयोर्मपर्यंतस्य तव ममौ स्तो ङसि। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। स्वष्टे। तव।
मम। युवयोः। आवयोः। साम आकं। आभ्यां परस्य आम आकं स्यात्। नाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं स
सुट्र निर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥ श्रीसमस्य
माने द्व्येकत्वे वा विना युष्मदस्मदौ। समासार्थोन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि। १। सुजस्ङेङस्सु
परत आदेशाः स्युः सदैव ते। त्वाहौ सूप व यो तुभ्यमह्यौ तव ममावपि। २। एते परत्वाद्बाधंते युवावौ
विषयेस्वके। त्वमावपि प्रबाधंते पूर्वविप्रतिषेधतः। ३। द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदौ। श्रीः ४०

तयोरद्वैकतार्थत्वान्न युवावौत्वमो न वा॥४॥ त्वां मां वा अतिक्रांत इति विग्रहे। अतित्वं। अत्यहं। अतित्वां। अति
मां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां। २ अतिमां। २ अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां ३ अति
माभ्यां ३ अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतितभ्यं। अतिमभ्यं। अतित्वत्। अतिमत्। भ्यां भिः
वत्। भ्यसि ३। सिवत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः २ अतिमयोः २। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अ
तिमयि। अतित्वासु। अतिमासु॥१॥ युवां आवां वा अतिक्रांत इति विग्रहे। सुजस्ङे ङ। स्सु या ग्वत्। औ अम्
औ ह्सु। अतियुवां। अत्यावां। ३। अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्या
वाभ्यां ३ अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि। अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यां ३। सि भ्यसोः। अतियुवत्। अत्याव
त्। ओसि। अतियुवयोः। अत्यावयोः २ अतियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवा
सु। अत्यावासु॥श्री॥ युष्मानस्मान्वेत्य त्रापि सुजसे ङ। स्सु या ग्वत्। औ अम् औ ह्सु। अतियुष्मा। अत्यस्मां

सि·
४१

३ अतियुष्मान्। अतिन्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां ३ अत्यस्माभ्यां ३। अतियुष्माभिः। अत्यस्मा
भिः। ङसि। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसि। अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः २
अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु। पदस्य। पदात्। अनुदात्तं सर्वमपादा
दावित्यधिकृत्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशि
ष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वस्नसौ। उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तो वान्ना
वोरपवादः। तेमयावेकवचनस्य। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे इत्येतौ स्तः। त्वामौ द्वितीयायाः। द्वि
तीयैकवचनान्तयोस्त्वामा एतौ स्तः। श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः। स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ
विभुः॥१॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः। सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥२॥ पदात्परयोः
किं। वाक्यादौ मा भूत्। त्वां पातु। मां पातु। अपादादौ किं। वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदावतु। स्थग्रहणाच्छ्र

श्रीः
४१

× यमाणविभक्तिकयोरेवानेह। इतियुष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति १४ ×

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकतिङ् वाक्यं। तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव
। शालीनां ते ओदनं दास्यामीति। एते वान्नावादय आदेशा अन्वादेशे वा वक्तव्याः। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते
भक्तोऽस्ति तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। न चवाहाहैवयुक्ते। चादिपंचकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां
व४ मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगे। अयं निषेधः। परंपरासंबंधे तु आदेशाः स्युरेव। हरो व४
हरिश्च मे स्वामी। पश्यार्थैश्चानालोचने। अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्ष
ते। परंपरासंबंधेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु। भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। सपूर्वायाः प्रथ
माया विभाषा। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रा
यते स मां। त्वामिति वा। सामंत्रितं। संबोधने या प्रथमा तदन्तमामंत्रितसंज्ञं स्यात्। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्।
स्पष्टं। अग्ने तव। देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इंद्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङ् तनिघात आमंत्रि

सि॰कौ॰ ४२ तन्निघातश्च न।सर्वदा रक्ष देव नः इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः।एवं
ममगंगेयमुने इति मंत्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामंत्रितानामविद्यमानवद्भावेपि मे शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः
नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं।विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमंत्रिते परे नाविद्यमानवत्स्या
त्।हरे दयालो नः पाहि।अग्ने तेजस्विन्।सुपात्।सुपाद्।सुपादौ।सुपादः।सुपादं।सुपादौ।पादः पत्।पाच्छब्दांतं य
द्भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्।सुपदः।सुपदा।सुपाद्भ्यां।अग्निं मथ्नातीत्यग्निमत्।अग्निमद्।
अग्निमथौ।अग्निमथः।अग्निमद्भ्यामित्यादि।ऋत्विगादिसूत्रेण प्राञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्।अनिदितां हल उप
धायाः क्ङिति।हलंतानामनिदितामंगानामुपधायानस्य लोपः स्यात् किति ङिति।उगिदचामिति नुम्।संयो
गांतस्य लोपः।नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन ङकारः।प्राङ्।अनुस्वारपरसवर्णौ।प्राञ्चौ।प्राञ्चः।प्रा
ञ्चं।प्राञ्चौ।अचः।लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्।चौ।लुप्ताकारनकारेंऽचतौ परे पूर्वस्याणो दी श्रीः ४२

२६ विभाषितं विशेषवचने अत्र भाष्यं बहुवचनमिति वक्ष्यामि। बहुवचनांतं विशेष्यं समानाधिकरणे आमंत्रिते परेऽविद्यमानवत्। ह्रयं ममंडः श्वाः शरण्या
।पूष्णा भुजे वोमं जेइहान्याः रेशा विषे कालिकादेशाः।।२६

घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चं। प्रत्यञ्चौ। अच इति लोपस्य विषये
अंतरंगोपि यण् न प्रवर्त्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा। अमुमंचतीति विग्रहे· अदस् अंचु इति स्थि-
ते। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतौ वप्रत्यये। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययांते अंचतौ परे। अदद्रि अंचु इ-
ति स्थिते· यण्। अदसोसेर्दादु दो मः। अदसोऽसांतस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्वः॥ ३४
आंतरतम्याद्ध्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चं। अमुमुयञ्चौ।
अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। अंत्यबाधेंत्यसदेशस्येति परिभाषामा-
त्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते· अदमुयङ्। असेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात्तत्यदाद्यत्वविषय
एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे ऽदद्र्यङ्। उक्तं च। अदसो द्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत्। केचिदंत्यसदेशस्य नेत्ये-
केसेर्हि दृश्यते॥१॥ विष्वग्देवयोः किं। अश्वाची। अंचतौ किं। विश्वग्युक्। वप्रत्यये किं। विश्वगंचनं। वप्रत्ययग्रहणं ज्ञा-

सहस्य सध्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययांतेंचतौ परे

पयति। अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति तेनायस्कारः। अतःकृकमीति सः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादावचि उ
दति। उच्छब्दात्परस्यालुप्तनकारस्यांचतेर्यस्याकारस्य ईस्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। समः समि। वप्र
त्ययांतेंचतौ परे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। सहस्य सध्रिः। सध्र्यङ्। तिरसस्तिर्यलोपे। अलुप्ताका
रे वतौ वप्रत्ययांते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि। नांचेः
पूजायां। पूजार्थस्यांचते रूपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपाभावाद
कारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्यां। प्राङ्क्षु। प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। क्रुंचकौटिल्याल्पीभावयोः। अस्य ऋ
त्विनादिना नलोपाभावोपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। चोः कुः। पयोमुक्। पयोमुचौ। पयोमुचः।
व्रश्चेति षत्वं। स्कोरिति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्। सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृट्त्सु। सुवृट्सु। महपूजायां। वर्त्तमाने पृषन्मह
द्बृहज्जगच्छतृवच्च। एते निपात्यंते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उदितां नुम्। सांतमहतः इति दीर्घः। महान्ते पूज्यते इति म

हान्।महांतौ।महांतः।हेमहन्।महतः।महता।महद्भ्यामित्यादि।अत्वसंतस्य चाधातोः।अत्वंतस्योपधाया दीर्घः स्यादसं-
बुद्धौ सौ परे।परं नित्यं सर्वनुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्याददो दीर्घः।ततो नुम्।धीमान्।धीमंतौ।धीमंतः।
हे धीमन्।असादेशे महद्वत्।धातोरप्यत्वंतस्य दीर्घः।गोमंतमिच्छति गोमानिवाचरति वा।क्यजंताद्वा चारक्किबंताद्वा कर्तरि
क्विप्।उगिदचामिति सूत्रेऽच्ग्रहणं नियमार्थं।धातोश्चेदुगितस्तर्हि अंचतेरेवेति।तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न।अधातोरिति तु
र्वस्या ५ अधातुर्भूतपूर्वोऽपि नुमर्थं।गोमान्।गोमंतौ।गोमंतः।इत्यादि।भातेर्डवतुः।भवान्।भवंतौ।भवंतः।शत्रंतस्य तु अत्वंत ५
त्वाभावान्न दीर्घः।भवतीति भवन्।उभे अभ्यस्तं।षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।नाभ्य
स्ताच्छतुः।अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्।ददत्।ददतौ।ददतः।जक्षित्यादयः षट्।षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एते
अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः।जक्षत्।जक्षतौ।जक्षतः।एवं जाग्रत्।दरिद्रत्।शासत्।चकासत्।दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छांदसत्वात्
त्वयेन परस्मैपदं।दीध्यत्।वेव्यत्।गुप्।गुब्।गुपौ।गुपः।गुब्भ्यामित्यादि।त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।त्यदादिषूप

सि·कौ पपदेषु अज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ्स्याच्चात्क्विन् । आसर्वनाम्नः सर्वनाम्नः आकारोंतादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुलस्यासि
४५ द्धत्वाद्व्रश्चेतिषः । तस्यजश्त्वेनडः । तस्यकुत्वेनगः । तस्यचर्त्वेनपक्षेकः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वेन
खकारइतिकैयटहरदत्तादिमतेतुचर्त्वाभावपक्षेखवर्णश्रूयेतनतुगः । जश्त्वंप्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वात् । दिगादिभ्योयदिति
निर्देशान्नासिद्धत्वमितिवाबाध्यंव्रश्चेतिषत्वंजश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । नशेर्वा । नशेः कवर्गोंतादेशोवास्यात्पदां
ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नश्भ्यां । नड्भ्यां । स्पृशोनुदकेक्विन् । अनुदकेसुप्युपदेस्पृशेःक्विन्स्यात् । घृतस्पृक् । घृ
तस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि । स्पृक् । स्पृग् । षडगकाः । प्राग्वत् ।
त्रिधृषाप्रागल्भ्ये अस्माद्दृक्त्विगादिनाक्विन् । द्वित्वमंतोदात्तत्वंचनिपात्यते । कुत्वात्पूर्वंजश्त्वेनडः गः कः । धृष्णोतीति दधृ
क् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यां । रत्नानिमुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्योलुक् । षट् । षड् । षड्भिः श्रीः
४१ ड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् । अनामितिपर्युदासान्नष्टुत्वनिषेधः । परोनुनासिकइतिविकल्पंबाधित्वाप्रत्ययेनित्यवच ४४

नान्नित्यमनुनासिकः। षसां। षड्सु। षट्सु। तदंतविधिः। परमषट्। परमषसां। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषां। रुत्वं
प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषोरुरिति रुत्वं। र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदांते। पि
पठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्यां। वा शरीति वा विसर्जनीयः। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि
इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वं। पिपठीष्षु। पिपठीःषु। प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधा
ने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात्। तेनेह न। सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न
शर्ग्रहणेन गतार्थता। रात्सस्येति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः। चिकीर्षु। दम
षत्वस्यासिद्धत्वा त् र्डोसुः। डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः। रुत्वविसर्गौ। दोः। दोषौ। दोषः। पद्न्निति वा दोषन्। दोष्णः। दोषः। दोष्णा। दोषा। विश प्रवेश
ने। सनंतात् क्विप्। षत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलोपः। [illegible] व्रश्चेति षः। जश्त्व
चर्त्वे। विविट्। विविड्। विविक्षौ। विविक्षः। स्कोरिति कलोपः। तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षि

सि· रक्षिभ्यां णिजंताभ्यां क्विपि नु स्कोरिति न प्रवर्त्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति तु तस्य
७५ दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धं। तस्मात्संयोगांतलोप एव। तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। कुत्वस्यासिद्धत्वा
त्संयोगांतलोपः। पिपक्। पिपग्। पिपक्षौ। एवं विवक्। दिधक्। पिस गतौ। सुष्ठु पेसतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सु
पिसा। सुपीर्भ्यां। सुपीष्षु। सुपीःषु। एवं सुतूः। तुस खंडने। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसं। विद्वांसौ। व
सोः संप्रसारणं। वस्वंतस्य भस्य संप्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वं षत्वं। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति दत्वं। विद्वद्भ्यामि
त्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसं। सेदिवांसौ। अंतरंगोपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्त्तते।
अकृतव्यूहा इति परिभाषया। सेदुषः। सेदुषा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। सांतमहत इत्यत्र सांतसंयोगोपि प्रातिपदि
कस्यैव गृह्यते। न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः। सुहिन्भ्यां। सुहिन्सु। श्रीः
ध्वत्। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्भ्यां। एवं स्रत्। पुंसोसुङ्। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोसुङ् स्यात्। उकार उच्चारणार्थः। बहुपुं ७५

२ पुमांसौ॥ पुमांसः॥ ६

सीत्यत्र उगितश्चेति ङीब्वर्थ्यं कृते नपुंसकत्वोदुमसुन्निति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम् सिद्धेः॥ पुमान्॥ हे पुमन्॥ पुमांसं॥ पुमांसौ॥
पुंसः॥ पुंसा॥ पुंभ्यां॥ पुंसु॥ ऋदुशनेत्यनङ्॥ उशना॥ उशनसौ॥ उशनसः॥ अस्य संबुद्धौ वा अनङ् नलोपश्च वा वाच्यः॥
हे उशनन्॥ हे उशन॥ हे उशनः॥ उशनोभ्यामित्यादि॥ अनेहा॥ अनेहसौ॥ अनेहसः॥ हे अनेहः॥ वेधाः॥ वेधसौ॥ वेधसः॥
हे वेधः॥ वेधोभ्यामित्यादि॥ अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः॥ सुष्ठु वस्ते सुवः॥ सुवसौ॥ सुवसः॥ पिंडं ग्रसते पिंडग्रः॥ पिंडग्लः॥ ग्रसु ग्लसु
अदने॥ अदस औ सुलोपश्च॥ अदस औकारोंतादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च॥ तदोः सः सावितिदस्य सः॥ असौ॥ औत्व
प्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः॥ सादुत्वं च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्त्तते॥ असकौ॥ असुकः॥ त्यदा
द्यत्वं पररूपत्वं॥ वृद्धिः॥ अदसोसेरिति मत्वोत्वे॥ अमू॥ जसः शी॥ आद्गुणः॥ एत ईद्बहुवचने॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्या
हस्य च मो बह्वर्थोक्तौ॥ अमी॥ पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे॥ अमुं॥ अमू॥ अमून्॥ मुत्वे कृते घिसंज्ञायां
नाभावः॥ न मु ने॥ नाभावे कर्त्तव्ये कृतेव मुभावो नासिद्धः स्यात्॥ अमुना॥ अमूभ्यां॥ अमीभिः॥ अमुष्मै॥ अमूभ्यां॥ अमीभ्यः

सि॰ ५६

अमुष्मात्। अमुष्य। अमीषां। अमुष्मिन्। अमुयोः। अमीषु॥ ॥इति हलंताः पुंलिंगाः॥ ॥नहो धः नहो हस्य धः
स्याज्झलि पदांते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्यां। उपानत्सु। उत्पूर्वात्स्निहःशीतावित्यस्मादृत्विगा
दिना क्विन्। निपातनाद्धल्लोपषत्वे। क्विन्नंतत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णिग्भ्यां॥
उष्णिक्षु। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युभ्यां। द्युषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्च तस्यादेशः। चतस्रः। २। चतसृणां। किमः कादे
शे टाप्। का। के। काः। सर्ववत्। यः सौ। इदमो दस्य यः स्यात्सौ। इदमो मः। इयं। त्यदाद्यत्वं। टाप्। दश्चेति मः। इमे। इमाः। इ
मां। इमे। इमाः। अनया। हलि लोपः। आभ्यां। आभिः। अस्यै। अस्याः। २। अनयोः। आसां। अस्यां। अनयोः। आसु। अन्वा
देशे तु एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः। २। ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन्। अमागमश्च निपातितः। स्रक्। स्रग्। स्रजौ। स्र
जः। स्रग्भ्यां। स्रक्षु। त्यदाद्यत्वं। टाप्। स्या। त्ये। त्याः। एवं तद्। यद्। एतद्। वाक्। वाग्। वाचौ। वाचः। वाग्भ्यां। वाक्षु। श्रीः
अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः। अप्तृन्निति दीर्घः। आपः। अपः। अपोभि। अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे ५६

। अद्भिः। अद्भ्यः। अपां। अप्सु। दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्यां। दिक्षु। त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कु
त्वं। दृक्। दृग्। दृशौ। दृशः। त्विट्। त्विड्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्यां। त्विट्सु। ति ट्त्सु। सहजुषेति क्विप् सजूः। सजुषौ। सजूर्भ्यां। स
जूर्षु। सजूष्षु। त्वं। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्यां। असौ। त्यदाद्यत्वं। टाप्। औङ् शी। उत्वमत्वे। अमू। अमूः।
मूं। अमूः। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यै। अमुष्याः २ अमुयोः। अमूषां। अमुष्यां। अमुयोः। अमूषु॥ ।
इति हलन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥स्वमोर्लुक्। दत्वं। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। दिवउत्
विमलद्यु अहः। अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवात्र रत्वं। डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायां। उत्तरपदत्वे चापद
दिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणेन। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे क
र्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव। कुलं त्वेतुना। वाः। वारी। वारि। अजन्तलक्षणत्वान्नुम्। चत्वारि। नलुमतेति कादेशो न। किं। के। कानि। इदं।
इमे। इमानि। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः। एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः। ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। हे ब्रह्मन्।

नलोपं तिसहं ऽगार

सि. ५७ हे ब्रह्म। रोऽसुपि। अहर्भाति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी। अहनी। अहानि। अहन्। अहन्निति स्वरूपस्य रुः स्यात् पदान्ते। अहोभ्यां। अहो
भिः। इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः।
तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे। दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिसुलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुपीति नि
षेधाद्रुत्वाभावे रुः। तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ। दीर्घाहानौ। दीर्घाहानः। दं
डी। दण्डिनौ। दंडीनि। स्रग्वि। स्रग्विणौ। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनौ। वाग्मीनि। बहुवृत्रहाणि। बहुपूषाणि। बह्वर्य
माणि। असृजः पदान्ते कुत्वं। सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ न। सृजिदृशोरिति सृजे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्र
योगात्। पदा। व्रश्चादिसूत्रे सृजियजोः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वं। असृक्
त्रा हस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्यः। असृक्। असृग्। असृजौ। असृंजि। पद्दन्निति वा असन्। असानि। अ
सृजा। अस्ना। असृग्भ्यां। असभ्यामित्यादि। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्ञ्जि। न रजानां संयोगः। बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः। ध्यंता श्रीः ६७

त्मूर्वो वा नुम । बहूर्जि । बहूर्जि वा कुलानि । त्यद् । त्यत् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये । यानि । एतत् । एते । एतानि । अ
च्यादेशो तु एनत् । बेभिद्यतेः क्विप् । बेभिद् । बेभिदी । बेभिदि ।। अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् झलन्तत्वान् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु
नुम्न । स्वविधौ स्थानिवत्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । बेभिदि ।। गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबे वागतिमे स्त ।।
असंध्यवङ् पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतं ।। १ ।। स्वमसुप्सु नव षट् भादौ षट्कं स्युस्त्रीणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके
रूपाणीति विभावय ।। २ ।। गामंचतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् । गतो नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवा
क् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअ
ङ् । गोङ् । अम्यप्येतान्येव नव । औङः शी । पत्वादच इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जश्श
सोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान् नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गति पूजनयोस्त्रीण्येवं । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा ।
गोञ्चा । गवाग्भ्यां । गोअग्भ्यां । गोग्भ्यां । गवाङ्भ्यामित्यादि । सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुक्टुक् । गवाङ्क्षु । गवाङ्षु ।

सि० गवाक्षु। नचेहल्वयोर्द्वितीय इति पक्षे ककारस्य खकारेणबसामाधिकरण्यं शंक्यं। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्या मु०
४८ सिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशाच्चीणि रूपाणि चर्त्वे तु एव। अघ्यमेवाद्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्। रूपाण्य
ष्टाक्षिप्तानि २८ भवंतीति मनीषिणः॥१॥ तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यञ्चि। पूजायां तु। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चि। यकृत्।
यकृती। यकृंति। पद्दन्निति वा यकन्। यकानि। पक्षे यकृता। शकृत्। शकृती। शकृंति। शकानि। शक्ना। शकृता। ददत्।
ददती। वा नपुंसकस्य। अभ्यस्तात्परो यः शतातदंतस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्वनामस्थाने। ददंति। ददति। तुदत्।
आच्छीनद्योर्नुम्। अवर्णांतादंगात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्यांगस्य नुम्वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदंती। तुदती।
तुदंति। भात्। भांती। भाती। भांति। पचत्। शप्श्यनोर्नित्यं। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नित्यं नुम्
स्यात् शीनद्योः परतः। पचंती। पचंति। दिव्यत्। दीव्यंती। दीव्यंति। स्वप्। स्वपौ। स्वपः। नित्यात्सरादपि नुमः प्रा श्रीः
क्। अत्र स्वन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वांपि। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तसमिति पक्षे तु प्रकृते नत्वादिरहान्नुमेव ४८

।स्वपि।स्वपा।अपो भि।स्वद्भ्यां।स्वद्भिः।अर्त्यादिना धनेरुस् प्रत्ययः।धनुः।धनुषी।सांतेति दीर्घः।नुम्विसर्जनीयेति ष
त्वं।धनूंषि।धनुषा।धनुर्भ्यां।एवं चक्षुर्हविरादयः।पिपठिषतेः क्विप्।वेरिति दीर्घः।पिपठीः।पिपठिषी।अल्लोपस्य स्था
निवत्वात् झलंतलक्षणो नुम् न।स्थानिवद्भावात् झलंतलक्षणो पि न।पिपठिषि।पिपठीर्भ्यामित्यादि।पयः।
पयसी।पयांसि।पयसा।पयोभ्यामित्यादि।सुपुम्।सुपुंसी।सुपुमांसि।अदः।विभक्तिकार्यं।उत्वमत्वे।अमू।अमूनि।
शेषं पुंवत्॥ ॥इति हलंता नपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादिनिपातमव्ययं।स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः।
स्वर्।अंतर्।प्रातर्।पुनर्।सनुतर्।उच्चैस्।नीचैस्।शनैस्।ऋधक्।ऋते।युगपत्।आरात्।पृथक्।ह्यस्।श्व
स्।दिवा।रात्रौ।सायं।चिरं।मनाक्।ईषत्।जोषं।तूष्णीं।बहिस्।अवस्।समया।निकषा।स्वयं।वृथा।नक्तं।नञ्।
हेतौ।इद्धा।अद्धा।सामि।वत्।ब्राह्मणवत्।क्षत्रियवत्।सना।सनात्।सनत्।उपधा।तिरस्।अंतरा।अंतरेण।ज्यो
क्।कं।शं।सहसा।विना।नाना।स्वस्ति।स्वधा।अलं।वषट्।वौषट्।श्रौषट्।अन्यत्।अस्ति।उपांशु।क्षमा।विहाय

व०देन प्रत्ययो गृह्यते तस्यैवोदाहरणमाह॥=

सि
४९

सा। दोषा। मृषा। मिथ्या। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रबाहुकं। प्रवाहिका। आर्यहलं। अभीक्ष्णं। साकं।
सार्द्धं। नमस्। हिरुक्। धिक्। अथ। अम्। आम्। प्रतान्। प्रशान्। प्रताम्। मा। माङ्। आकृतिगणोयं॥ च। वा। ह। अह। ए
व। एवं। नूनं। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हंत। माकिः। माकी
रेरे म्। नकिः। आ कीम्। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। न्वै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। कि
अपोप ल। अथो। सुष्ठु। स्म। आदह। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तं। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ।
स्म ४ ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अंग। है। हे। भोः। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः॥ चादि
रप्याकृतिगणः॥ ॥तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितांतो ऽव्ययं स्यात्। परिगणनं क
र्त्तव्यं। तसिलादयः प्राक् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक् समासांतेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोर्थाः। तसिवती। नानाञौ॥ इ कौ२
ति। तेनेह न पचतिकल्पं। पचतिरूपं। कृन्मेजंतः। कृद्यो मांतः एजंतश्च तदंतमव्ययं स्यात्। स्मारं स्मारं। जीवसे। पि श्रीः

४९

४.
स वै। क्त्वातोसुन्कसुनः। एतदंतमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः। अव्ययीभावश्च। अधिहरि। अव्ययादा
प्सुपः। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायां। अथ। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसो। अव्यय
संज्ञायां यद्यपि तदंतविधिरस्ति न त्थापि न गोणे। आव्ययहणं व्यर्थं। अलिंगत्वान्न। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च
विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतिर्लिंगकारकसंख्याभावपरा। वष्टि भागुरिरल्लोपमवा
प्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा॥१॥ वगाहः। अवगाहः। पिधानं। अपिधानं॥ ॥इत्य
व्ययानि॥ ॥स्त्रियां। अधिकारोयं समर्थानामिति यावत्। अजाद्यतष्टाप्। अजादीनामकारांतस्य च वाच्यं
यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजाद्युक्ति ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः। खट्वा। अजादिसिस्त्रीत्वस्य
विशेषणान्नेह। पंचाजी। अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु
जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होडा। मंदा। विलाता। एषु वयसि प्रथमे इति ङीप् प्राप्तः। संभस्त्राजिनश

८३

सि० णपिंडेभ्यः फलात्। संफला। सत्रफला। इत्याधोरिति सूत्रः। सदचकांडप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात्। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा
५९ । प्रत्यक्पुष्पा। कांडपुष्पा। भूङ्गा वा महत्पूर्वा जातिः। पुंयोगे तु भूङ्गी। अमहत्पूर्वा किं। महाभूङ्गी। कुंचा। उष्णिहा। दे
वविशा। ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेपि। कोकिला जातावपि। मूलान्नञः। अमूला। अन्येभ्यो ङीष्। कर्त्री। दंडि
नी। उगितश्च। उगिदंतात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात्। भवती। पचंती। उगिदचामिति सूत्रे ऽञ्चुग्रहणेन धातो सुपूर्वनाशि...४
श्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यंचतेरेवेति नियम्यते। तेनेह न। उखास्रत्। पर्णध्वत्। अंचतेस्तु स्यादेव। प्राची। प्रतीची। वनोर क्विप्। ध्वसि स्रंसिति नलोपः ५
च। वन्नंतान्नदंताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चांतादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रह
णं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। तेन प्रातिपदिकविशेषणान्नदंतान्नमपि लभ्यते।
स्त्रीप्र० सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। वनो न हश इति वक्तव्यं। हशंता द्धातोर्विहितो यो वन् तदंतान्नदंतां श्री ४
च्च प्रातिपदिकान्ङीप् रश्च नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने। विनिप् विड्वनोरित्यात्वं। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा ५०

।बहुव्रीहौ वा। बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाब्वस्यते। पादोऽन्यतरस्यां। पाच्छब्दः कृतसमासान्तः तदन्तात्प्रा
तिपदिकात् ङीप्वा स्यात्। द्विपदी। द्विपात्। टाबृचि। ऋचि वाच्यायां पादन्तात् टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। न
षट्स्वस्रादिभ्यः। पंच। चतस्रः। पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपि न्नान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति सिलोपस्या
सिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप्। मनः। मन्नन्तात् ङीप्। सीमा। सीमानौ। अनो बहुव्रीहेः। अन्नन्ताद्बहुव्री
सीमा-सीमानौ
हेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात्। सीमा। सीमे। दामा दामा५
दामा. नौ। दामे। न पुंसि दामेत्यमरः। बहुयज्वा। बहुयज्वे। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यां। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालो
बहुराज्ञ्यौ
पृ३ पिनो वा ङीप् स्यात्। पक्षे डान्निषेधौ। बहुराज्ञी। बहुराज्ञौ। बहुराजे। बहुराजानौ। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इ
दाप्यसुपः। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका। कारिका।
अतः किं। नौका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिव्राजका नगरी। कात्किं। नंदना। पूर्व

सि
५१

स्य किं। परस्य मा भूत्। कटुका। तपरः किं। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयोरुपसंख्यानं। मामिका। नरान् कायती
ति नरिका॥ त्यकृत्यपोश्च। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका। नयासयोः। यत्र द्वौ रस्येन्नस्यात्। यका। सका। यकां। नकां। त्यकन
श्च निषेधः। उपत्यका। अधित्यका। आशिषि वुनश्च न। जीवका। भवका। उत्तरपदलोपे न। देवदत्तिका। देवका॥ क्षिपकादीनां
चा। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि। अन्यत्र तारिका। वर्णका तान्तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्तका शकु
नौ प्राचां। उदीचां तु वर्तिका। अष्टका पितृदेवत्ये। अष्टिकान्या। सूतका पुत्रिका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यं। इह वा अ
इति च्छेदः। कात्पूर्वस्य अकारादेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षे ऽकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकार
स्यैव पक्षे ऽकारः। सूतका। सूतिकेत्यादि। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यो
कारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। केण इति ह्रस्वः। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किं। सांका श्रीः
श्ये भवा सांकाश्यिका। यक इति किं। अश्विका। स्त्रीप्रत्ययः किं। शुभं यातीति शुभंयाः। अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका। धा ५१

त्वं न यकोस्तु नित्यं।सुनन्दिका।सुपाकिका। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि। स्वेत्यंतं लुप्तषष्ठीकं पदं। एषामतइद्वा
स्यात्। न दृत्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थं। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेणसिद्धं। एषा
द्वा। एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वं। अंतर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यासुपइति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमैषका। अद्वके। परमद्व
के। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थं। इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणं। न तु द्वेषयोः। असंभ
वात्। नाप्यन्येषां। अव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थांतरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्ज
नीभूतस्तु कप्रत्ययांतत्वाद्भवत्युदाहरणं। एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वं। निर्भस्त्रका। निर्भ
स्त्रिका। एषका। एषिका। कृतनषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञि
का। द्विके। द्वके। निस्वका। निस्विका। अभाषितपुंस्काच्च। एतस्माद्विहितस्यातः स्थाने अत इद्वा स्यात्। गंगका। गंगिका
। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कात्वान्नतो विहितस्य नित्यं। अज्ञाता अखट्वा। अखट्विका। ज्ञोपिके कपि तु विकल्प एव।

सि॰ त आद्याचार्याणां। पूर्वसूत्रविषये आद्यास्यात्। गंगा। का। उक्त पुंस्का। चुं। मुष्टिका॥ अनुपसर्जनात्। अधिकारोयं। सूत्रस्ति रि
५२ त्यसिव्याप्य। अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिं ज्ञापयति। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः।
अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदंतं यददंतं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहु
कुरुचरा। नदट्। नदी। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वाट्टुगित्वाद्बङीप्प्राप्तः यासुटोङित्वेन लाभ्ययमनुबंधकार्येनादेशा
नाम् ना मितिज्ञापकोन्न भवति। अनस्थानवत्त्वेन क्वचिदनुबंधकार्यप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौ
पर्णेया। ऐंद्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पंचतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी
। ताच्छीलिके णेपि। चौरी। नञ्स्नञ्ञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी।
आढ्यंकरणी। तरुणी। तलुनी। यञश्च। यञोंतात्। स्त्रियां ङीप्स्यात्। अकारलोपे कृते। हलस्तद्धितस्य। ह श्रीः
ल उत्तरस्य उपधाभूतस्य तद्धितयकारस्य लोपः स्याद्धीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्यान्न ङीप्। द्वीपे ५२

ङीपोरिनिलोस्व
क्रमादिपाठः ४

मवादेष्या। अधिकारग्रहणात्। देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञाविति हि प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः। प्रा
चांष्फ तद्धितः। यञन्तात् ष्फो वास्यात् स्त्रियां स च तद्धितः। ष्फः प्रत्ययस्य। प्रत्ययस्यादेः फढखछघां स्यात्। आयनेयीनीयि
यः फढखछघां प्रत्ययादीनां। प्रत्ययादिस्थितानां फादीनां क्रमादायनादय आदेशाः स्युः। तद्धितेन तास्त्रातिपदि
कत्वं। लिङ्गसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी। सर्वत्र लोहितादिकतंतेभ्यः। लो
हितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च। आ
भ्यां ष्फः स्यात्। क्रमेण टाप् ङीषोरपवादः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्यायणी। ढक्च मण्डूकादित्यण्। माण्डूकाय
नी। आसुरेरुपसंख्यानं। आसुरायणी। वयसि प्रथमे। प्रथमवयोवाचिनो ऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी।
वयस्यचरम इति वाच्यं। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवचनौ। अतः किं। शिशुः। कन्यापानं। कन्या
याः कनीन चेति निर्देशात्। द्विगोः। अदन्तात् द्विगोर्ङीप् स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात् त्रिफला। त्र्यनीका। अप

सि० रिमाणा बिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि। अपरिमाणानां नाद्विस्ताचंतानां द्विगोर्ङीप्न स्यात्तद्धितलुकि सति पं
५३ चभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वा। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्द्धेति लुक्। द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकंबल्या। परि
माणांतात्तु द्व्याढकी। तद्धितलुकि किं। समाहारे पंचाश्वी। कांडांतात्क्षेत्रे। क्षेत्रे यः कांडांतो द्विगुस्ततो नङ्। एतद्धि
तलुकि। द्वे कांडे प्रमाणमस्याः द्विकांडा क्षेत्रभक्तिः। प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नि
त्यमिति लुक्। क्षेत्रे किं। द्विकांडा रज्जुः। पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां। प्रमाणे यः पुरुषः तदंतात् द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धि
तलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी-द्विपुरुषा परिखा। ऊधसोऽनङ्। ऊधोंतस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्त्रि वा ४
स्त्रियां। उत्पन्न ङिः कृते। ङाम्ब्रुल्प्निषेधेषु प्राप्तेषु। बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ऊधोंतो द्व बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियां। कु
डोध्नी। स्त्रियां किं। कुंडोध्नो धेनुकं। इह नानङ् अपि न। नदिधोः स्त्रियामित्युपसंख्यानात्। संख्याव्ययादेर्ङीप्। ङीषोपवा श्रीः
दः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। बहुव्रीहेरित्येव। ऊधोऽतिक्रांता अत्यूधाः। दामहायनांताच्च। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांता ५३

द्धायनांताच्च ङीप्स्यात्। दामांते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनांते टापि प्राप्ते वचनं। द्विदाम्नी। अव्ययग्रहणान
नुवृत्ते रूढ्ग्रामावङ्ङेत्यत्र डाप्निषेधावपि पक्षेस्तः। द्विहायनी बाला। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं। वयोवाचक
स्यैव हायनस्य ङीप्णत्वं चेष्यते। त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोन्यत्र॰ द्विहायना॰ त्रिहायना। चतुर्हायना शा
ला। नित्यं संज्ञाछंदसोः। अन्नंताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप्। सुराज्ञी नाम ग्रामः। अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव। नं
वेदे॰ शतमूर्ध्नी। केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च। एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप्स्या
त् संज्ञाछंदसोः। अथो त इंद्रः केवलीर्विशः। भागधेयी। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमंगली। भेषजी। अ
न्यत्र केवला इत्यादि। मामकग्रहणं नियमार्थं। अणंतत्वादेव सिद्धेः। तेन लोके॰ संज्ञायां मामिका। अंतर्वत्पतिवतोर्नु
क्। एतयोर्नुक् स्यात् स्त्रियां। ऋन्नेति ङीप्। गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते। न त्वांतरस्त्यस्यां ग
र्भ इति विग्रहे अंतःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्ति सामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब्निपात्यते।

सि· ५७

पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते। अंतर्वत्नी। पतिवत्नी। प्रत्युदाहरणं तु। अंतरस्त्यस्यां शालायां घटः। पतिमती पृथिवी।
। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन संबंधे। वसिष्ठस्य पत्नी। तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः।
दंपत्योः सहाधिकारात्। विभाषा सपूर्वस्य। पतिशब्दांतस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहप
त्नी। अनुपसर्जनस्येति हि नेहार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदंतस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढ
पतिः। वृषलपत्नी। अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत्। पत्नीव पत्नीत्युपचारात्। यद्वा। आचारक्विबंतात्क
र्तरि क्विप्। अस्मिंश्च पक्षे पत्नियौ पत्नियः इतीयङ् विषये विशेषः। सपूर्वस्य किं। गवां पतिः स्त्री। नित्यं सपत्न्यादिषु। पू
र्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोपि निपात्यते। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतक्रतो
रै च। इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। ययातु क्रतवः पूता पूतक्रतुरेव सा। वृषाकप्यग्निकु श्रीः
सितकुसिदानामुदात्तः। एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप्। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। हरविष्णू वृषाकपी इत्य ५७

वृषलपत्नी २

मरः॥वृषाकपायी॥श्री॥गौरी॥श्रीरिति वा॥अग्नायी॥कुसितायी॥कुसिदायी॥कुसिदशब्दोऽदन्त मध्योदात्तोनन्तु दीर्घमध्यः॥मनोरौ
वा॥मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा॥ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च॥मनोः स्त्री॥मनायी॥मनावी॥मनुः॥वर्णा
दनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥वर्णवाची योनुदात्तांतस्तोपधस्तदंतादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात्तकारस्य नका
रादेशश्च॥एता॥एनी॥रोहिता॥रोहिणी॥वर्णानां तणतिनितांतानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः॥त्र्येण्या वशाल त्येति
धवल गृह्य॥त्र्येण्येता नियस्य॥इति बहुव्रीहिः॥अनुदात्तांतात्किं॥श्वेता॥घृतादीनां चेत्यंतोदात्तोयं॥अत इत्येव॥शितिः स्त्री॥
पिशंगा पिशंगादुपसंख्यानं॥पिशंगी॥असितपलितयोर्न॥असिता॥पलिता॥छंदसि क्नमेके॥असिक्नी॥अवदातशब्दस्तु ष्ठपलिः६
न वर्णवाची॥किंतु विशुद्धिवाची॥तेनावदाता इत्येव॥अन्यतो ङीष्॥तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तांतात्प्राति
पदिकात्स्त्रियां ङीष्॥कल्माषी॥सारंगी॥लघावंते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ॥अनुदात्तांतात्किं॥कृष्णा॥
कपिला॥षिद्गौरादिभ्यश्च॥षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात्॥नर्तकी॥गौरी॥अनडुही॥अनड्वाही॥पिप्पल्यादयश्च॥

आमनडुहः स्त्रियां वेत्याम्वा॥

सि·
५५ आकृतिगणोयं।सूर्यतिष्या।गस्त्यमत्स्यानांयउपधायाः।अंगस्योपधायायस्यलोपःस्यात्सचेद्यः।सूर्याद्यवयवः॥
मत्स्यस्यङ्यां।सूर्यागस्त्ययोःछेचङ्यांच।तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपइतिवाच्यं।मत्सी।मातरिषिच्चेतिषित्वादे
वसिद्धेगौरादिषुमातामहीशब्दपाठादनित्यः।पितांङीष्।दंष्ट्रा।जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकु
शकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु।एका
दशभ्यःप्रातिपदिकेभ्यःक्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषुङीष्स्यात्।जानपदी।वृत्तिश्चेत्।अन्यातुजानपदी।उत्सादि
त्वादञ्।तेनटिड्ढेतिङीप्याद्युदात्तः।कुंडीअमत्रंचेत्।कुंडान्या।कुडिदाहे।गुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः।यस्तुअमृ
तेजारजःकुंडइतिमनुष्यजातिवचनस्ततोजातिलक्षणोङीषभवत्येव।अमत्रेहिस्त्रीविषयत्वादप्राप्तोङीष्विधी
यते।नतुनियम्यते।गोणीआवपनंचेत्।गोणान्या।स्थली·अकृत्रिमाचेत्।स्थलान्या·भाजीश्राणाचेत्।भाजा श्रीः
न्या।नागी·स्थूलाचेत्।नागान्या।गजवाचीनागशब्दःस्थौल्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तउदाहरणं।सर्पवाचीतु ५५

दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तः। प्रत्युदाहरणं। काली वर्णश्चेत्। कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलान्या। नील्या
रक्ता शाटीत्यर्थः। नील्या अन्वक्तव्य इत्यन्। अनाच्छादनेपि न सर्वत्र। किंतु नाला दोषधी। नीली। प्राणिनि च। नी
लीगौः। संज्ञायां वा। नीली। नीला। कुशी। अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकान्या। कबरी केशा
नां सन्निवेशविशेषः। कबरान्या। चित्रेत्यर्थः। शोणात्प्राचां। शोणी। शोणा। वोतो गुणवचनात्। उदंताद्गुणवाचिनो
वा ङीष्। मृद्वी। मृदुः। उतः किं। शुचिः। गुणेति किं। आखुः। खरुसंयोगोपधान्न। खरुः पतिंवरा कन्या। पाण्डुः। बह्वा
दिभ्यश्च। एभ्यो वा ङीष्। बह्वी। बहुः। कृदिकारादक्तिनः। रात्रिः। रात्री। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके। शकटी। शकटिः।
अक्तिन्नर्थात्किं। अजननिः। क्तिन्नंतत्वाद् प्राप्ते विध्यर्थं पद्धति शब्दो गणे पठ्यते। हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः।
पुंयोगादाख्यायां। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकांतान्न। गोपालि
का। अश्वपालिका। सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। देवतायां किं। सूरी। कुंती। मानुषीयं।

सि. इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्। एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च। इंद्रादीनांष
५६ ण्णांमातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते। तत्र ङीषि सिद्धे आगममात्रं विधीयते। इतरेषांचनुणोंउभयं। इंद्राणी। हिमा
रण्ययोर्महत्त्वे। महद्धिमं हिमानी। अरण्यानी। यवाद्दोषे। दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्यां। यवनानां लिपिर्यवना
नी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा। मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा
ङीष् वाच्यः। उपाध्यायी। उपाध्याया। आचार्यादणत्वं च। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव। आचार्या स्व
यं व्याख्यात्री। अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे। अर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु
अर्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण्। क्रीतात्करणपूर्वात्। क्रीतांताददंतात्क
रणादेः स्त्रियां ङीष्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। क्तादल्पाख्यायां। करणादेः क्तांताददंतान्ङीष् स्यादल्पत्वे
द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्। बहुव्रीहेः क्तांतादंतोदात्ताददंतात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। जातिपूर्वा श्रीः ५६

चंदनालिखान्मा

दितिवक्तव्यं।तेनबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न।ऊरुसिन्नी।नेह।बहुकृता।जातांतात्क्तांतात्दंतजाता।पाणिगृहीतीभा
र्यायां।पाणिगृहीतान्या।अस्वांगपूर्वपदाद्वा।पूर्वेणनित्येप्राप्तेविकल्पोयं।सुरापीती।सुरापीता।अंतोदात्तात्किं।वस्त्र
छन्ना।अनाच्छादनादितिउदात्तनिषेधः।अतएवपूर्वेणापिनङीष्।स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्।असंयोगोप
धमुपसर्जनंयत्स्वांगंतदंतादंतान्प्रातिपदिकाद्वाङीष्।केशानतिक्रांता।अतिकेशी।अतिकेशा।चंद्रमुखी।चंद्रमु
खा।संयोगोपधात्तु।सुगुल्फा।उपसर्जनात्किं।शिखा।शोभनाशिखासुशिखा।स्वांगंत्रिधा।अद्रवंमूर्तिमत्स्वांगं
प्राणिस्थमविकारजं।सुस्वेदा।द्रवत्वात्।सुज्ञाना।अमूर्त्तत्वात्।सुमुखाशाला।अप्राणिस्थत्वात्।सुशोफा।विका
रजत्वात्।अतत्स्थंतत्रदृष्टंच।सुकेशी।सुकेशावारथ्या।अप्राणिस्थस्यापिप्राणिनिदृष्टत्वात्।तेनचेत्तत्तथायु
तं।सुस्तनी।सुस्तनावाप्रतिमा।प्राणिवत्प्राणिसदृशेस्थितत्वात्।नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च।एभ्यो
वाङीष्।आद्यपोर्बह्वच्लक्षणोनिषेधोबाध्यते।पुरस्तादपवादन्यायात्।ओष्ठादीनांपंचानांतुअसंयोगो

सि॰
५७
पधादिति बाध्यते मध्येपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुंगनासिकी। तुंगनासिका
इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र रत्निः। अंगगात्रकंठेभ्यो वक्तव्यं। स्वंगी। स्वंगेत्यादि। तच्च अनुक्तसमुच्च रा
यार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः। अत्र वार्तिकानि। पुच्छाच्च।
सुपुच्छी। सुपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छीत्यादि। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छा
च्च। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना। न क्रोडादिबह्वचः। क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वांगान्न ङीष्। कल्याण
क्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृतिगणोयं। सुजघना। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सके
शा। अकेशा। विद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। न ङीष् स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किं। ताम्रमुखी क
न्या। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। दिक्पूर्वपदात्स्वांगात्प्रातिपदिकात् परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तं श्रीः
पदं। वाहः। वाहंतात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात्। ङीषेवानुवर्तते न ङीप्। दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे। सख्यशिश्वीति ५७

माणायां। इति ग्राह्यः प्रकारे। माणायामित्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः। तेन छंदस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। आद्येन वो घुनयं
नाम शिश्वीः। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष्। आकृतिग्रहणा
जातिः। अनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिंगानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। असर्वलिंगत्वे सत्येकस्यां व्य
क्तौ कथनाद्व्यक्त्यंतरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणांतरं। वृषली। सत्यं तं किं। शुक्ला। सकृदित्यादि किं। देव
दत्ता। गोत्रं च चरणैः सह। अपत्यप्रत्ययांतः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी।
बह्वृची। ब्राह्मणी इत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष् बाध्यते। जातेः किं। मुंडा। अस्त्रीविषयात्किं। बलाका। अ
योपधात्किं। क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानाम प्रतिषेधः। गवयी। हयी। मुकयी। हलस्त
द्धितस्येति यलोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ङ्यां। मत्सी। पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च। पाकाद्युत्त
रपदात् जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शंकुकर्णी। शालपर्णी। शंखपुष्पी। दासीफली।

सि०
५८९८ दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषरूढा एते। इतो मनुष्यजातेः। ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि। उदमेयस्यापत्य
मौदमेयी। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। ऊङुतः। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। कु
रुनादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युर्ब्राह्मणी। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीना
मुपसंख्यानं। रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव। अलाबूः। कर्कन्धूः। अनयोर्दीर्घान्तत्वेपि नाङ् धात्वोरिति विभक्त्यु
दात्तत्वप्रतिषेधश्च ऊङः फलं। प्राणिजातेस्तु। कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः। बाह्वन्तात्संज्ञायां।। स्त्रियामूङ्। भद्र
बाहूः। संज्ञायां किं। वृत्तबाहुः। पङ्गोश्च। पङ्गूः। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च। वा० ऊङ्। पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्वादयः। श्वश्रूः। ऊरूत्तरपदादौपम्ये। उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं
तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः। संहितशफलक्षणवामादेश्च। अनौपम्यार्थं सूत्रं। संहितोरूः। सैव शफोरूः। शफौ खु श्री:
रौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दाद्दर्शआद्यच्। लक्षणोरूः। वामोरूः। सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्य ५८

ा हितेन सहसहितो ऊरूपस्याः सा सहितोरूः। सहेतेनेति सहो ऊरूपस्याः सा सहोरूः। यद्वा। विद्यमानवचन-
स्य सहशब्दस्य ऊवीतिशब्दाय प्रतिपादनायप्रयोगः। संज्ञायां। कद्रुकमंडल्वोः संज्ञायांस्त्रियामूङ्। कद्रूः। कमंडलूः। सं-
ज्ञायांकिं। कद्रुः। कमंडलुः। अछंदोर्थं वचनं। शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्। शार्ङ्गरवादेरञोयोकारस्तदंतात्जातिवाचिनोङी-
न् स्यात्। शार्ङ्गरवी। बैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रं। नारी। यङश्चाप्। यङं-
तात्स्त्रियां चाप् स्यात्। ञ्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणं। आंबष्ठ्या। कारीषगंध्या। पाघ्रेयश्च्या। बाध्यः। पौतिमाष्या।
आवट्याच्च। अस्माच्चाप्स्यात्। यञश्चेति ङीपोपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। नद्धिताः। आपंचमसमाप्ते-
रधिकारोयं। यूनस्तिः। युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः। लिंगविशिष्टपरिभाषयासिद्धे तद्धिताधिकारउ-
त्तरार्थः। युवतिः। अनुपसर्जनादित्येवाव्ह्रवो युवानो यस्यां बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रंतात् ङीपि बोध्यं।
।। ।। इति स्त्रीप्रत्ययाः।। ।। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।। नियतोपस्थितिकः प्राति १८

श्रीः

प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः।
नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। अलिंगाः नियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं। अनियतलिंगास्तु लिंगमा
त्राधिक्यस्य। तटः। तटी। तटं। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः। अत्र प्रत्ययार्थे
परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः।
वचनं संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं। संबोधने च। इह प्रथमा स्यात्। हे राम। कारके
इत्यधिकृत्य। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। माषेष्वश्वं बध्ना
ति। कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः। तमब्ग्रहणं किं। पयसा ओदनं भुंक्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्य
र्थं। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्। अनभिहित इत्यधिकृत्य। कर्मणि द्वितीया। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। श्रीः ८न
हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव। अभिधानं प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। ५९
५८

हरिः सेव्यते। कृता लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितं। शातेन क्रीतः शात्यः। शातिकः। समासः प्राप्तः आनंदो यं प्राप्तानंदः। क्वचिन्नि
पाते नाभिधानं। यथा विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं। सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः। तथा युक्तं चानीप्सि
तं। ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। विषं भुंक्ते। अकथि
तं च। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। दुह्याच्पच्दंड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां। कर्म
युक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां। दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाक
थितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तंडुलानो
दनं पचति। गर्गान् शतं दंडयति। व्रजमवरुणद्धि गां। माणवकं पंथानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं
धर्मं ब्रूते। शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति हरति क श्रीः
र्षति वहति वा। अर्थनिबंधनेयं संज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधां। माणवकं धर्मं भाषते। अभिधत्ते वक्तीत्यादि॥ ५८

सि.
६०

कं किं। माणवकस्य पितरं पंथानं पृच्छति। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गंतव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वा
च्यं। कुरून्स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त
स णौ। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात्। शत्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वान
वेदयत्। आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिं। आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः। गतीत्यादि किं।
। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यंतानां किं। गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुंक्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं
विष्णुमित्रः। नीवह्योर्न। नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन। नियंतृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः। वाहयति रथं
वाहान्सूतः। आदिखाद्योर्न। आदयति खादयति वान्नं वटुना। भक्षेरहिंसार्थस्य न। भक्षयत्यन्नं बटुना।
अहिंसार्थस्य किं। भक्षयति बलीवर्दान्सस्यं। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं। जल्पयति भाषयति पुत्रं देवद श्रीः
त्तः। दृशेश्च। दर्शयति हरिं भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते। ६०

अधिशेते अधितिष्ठति [illegible]

तेनस्मरतिजिघ्रत्यादीनांन।स्मारयतिघ्रापयतिदेवदत्तेना।शब्दायतेर्न।शब्दाययतिदेवदत्तेनाधात्वर्थसंगृहीतक
र्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः।येषांदेशकालादिभिन्नंकर्मनसंभवतितेऽत्राकर्मकाः।नत्वविवक्षितकर्माणोपि।तेनमास
मासयतिदेवदत्तमित्यादौकर्मत्वंभवति।देवदत्तेनपाचयतीत्यादौतुन।हृक्रोरन्यतरस्यां।हृक्रोरणौकर्त्ताणौवाकर्मस्या स्रोगे
त्।हारयतिकारयतिवाभृत्यंभृत्येनवाकटं।अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेतिवाच्यं।अभिवादयतेदर्शयतेदेवंभक्तं
भक्तेनवा।अधिशीङ्स्थासांकर्म।अधिपूर्वाणामेषामाधारःकर्मस्यात्।अभिनिविशश्च।अभिनिविशतेसन्मार्गं।परिक्रयणेसंप्र
दानमितिसूत्रादिहमंडूकप्लुत्यान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न।पापेऽभिनिवेशः॰
उपान्वध्याङ् वसः।उपादिपूर्वस्यवसतेराधारःकर्मस्यात्।उपवसति।अनुवसति।अधिवसति।आवसतिवावैकुंठंहरिः।अ
भुक्त्यर्थस्यन।वनेउपवसति।उभसर्वतसोःकार्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु।द्वितीयाम्रेडितांतेषुततोन्यत्रापिदृश्य
ते।उभयतःकृष्णंगोपाः।सर्वतःकृष्णं।धिक्कृष्णाभक्तं।उपर्युपरिलोकंहरिः।अध्यधिलोकं।अधोधोलोकं।

अधिशेते॥ अधितिष्ठति॥ अध्यास्ते वैकुंठं हरिः॥ अभिनिविशश्च॥ अभिनिविशेत संघातपूर्वस्य
विशेराधारः कर्म॥

सि. अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि। अभितः कृष्णं। परितः कृष्णं। ग्रामं समया। निकषा। हा कृष्णाभक्तं। तस्य शो
६१ च्यतेत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्। अंतरांतरेणयुक्ते। आभ्यां द्वितीया स्यात्। अंतरा त्वां मां हरिः। अंतरेण हरिं न सु
खं। कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्य। अनुर्लक्षणे। लक्षणे द्योत्ये ऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्मप्रवच
नीययुक्ते द्वितीया। एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनुप्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृ
तीया बाध्यते। लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तृतीयार्थे। अस्मिन्द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः
स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः। षिञ् बंधने। क्तः। हीने। हीने द्योत्ये अनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः।
हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोधिके च। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्ययं प्राक्संज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी वक्ष्यते। हीने। उप ह
रिं सुराः। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे। श्रीः
वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने। भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि ॥ ६१

अनुर्वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां । वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिंचति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वं । एवं तु किं । परिषिंचति ।
अभिरभागे । भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिंचति । अभागे
किं । यदत्र मामभि स्यात्तद्दीयतां । अधिपरी अनर्थकौ । उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबा
धात् गतिर्गतौ विति निघातो न । सुः पूजायां । सुसिक्तं । सुस्तुतं । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किं । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपो
यं । अतिरतिक्रमणे च । अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । अपिः पदार्थसं
भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः । सर्पिषोऽपि स्यात् । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषय
भूते भवनेकर्तृदोर्लाभ्यप्रयुक्तदोर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । [illegible] । सर्पिष इति
षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिंदोरवयवावयविभावसंबंधे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वि
तीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिंदुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । अपि स्तुयाद्विष्णुं । संभावनं शक्त्युत्क

अनुपसर्गत्वान्नषः ।

सि॰
६२

र्षमाविष्कर्तुमित्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तं अपि स्तुयाद्वृषलं। गर्हा। अपि सिंच। अपि
स्तुहि। समुच्चये। कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं
कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यंतसंयोगे किं। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः॥ स्वतंत्रः कर्त्ता।
क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थः कर्त्ता स्यात्॥ साधकतमं करणं। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्।
नमपृग्रहणं किं। गंगायां घोषः॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया। अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणे
न हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं। प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति विषमेणेति।
द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन यातीत्यादि। दिवः कर्म च। दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याद्वाऽकरण
संज्ञं। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति। अपवर्गे तृतीया। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृ
तीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किं। मासमधीतो नायातः। सहयुक्तेऽप्रधाने। सहार्थेन यु

अपवर्गे किं

श्रीः
॥६२५

के अप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सह आगतः पिता। एवं साकंसार्द्धंसमंयोगेपि। विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धो यूनेति नि
र्देशात्। येनांगविकारः। येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते तेन तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसंबंधिका
णत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अंगविकारः किं। अक्षि काणमस्य। इत्थंभूतलक्षणे। कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्या
त्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्या
त्। पित्रा पितरं वा संजानीते। हेतौ। हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वं। करणत्वं
तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दंडेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्य
मानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणं। श
तेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया। दास्या
संयच्छते कामुकः। धर्मे तु भार्यायै संयच्छति। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदा

सि॰
६३

नसंज्ञः स्यात्। चतुर्थी संप्रदाने। विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया यमभिप्रैति सोपि संप्र
दानं। पत्ये शेते। कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। रुच्यर्था
नां प्रीयमाणः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोभिला
षो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्विषयो भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमा
नः। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः
किं। देवदत्ताय श्लाघते पथि। धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं ह
रिः। उत्तमर्णः किं। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे। स्पृहेरीप्सितः। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः
स्पृहयति। ईप्सितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पा
णि स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये

श्रीः
॥६३॥

क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति कोपः। किं [illegible]र्ग्गमीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपका
रः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं। द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। तो विशेषणं सामान्येन यं प्रति को
प इति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति। अभि
द्रुह्यति। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्ष
ते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य
प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्ति
तः प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। हो
त्रे अनुगृणाति। प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे संप्रदानमन्यतर
वेतनादिना १= स्यां। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। ताद
परिक्रयणे १ वा १

सि
६७

र्थे चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि संपद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। संपद्यते। जायत इत्यादि। उत्पातेन
ज्ञापिते च। वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितं। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। क्रियार्था
क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुमि
त्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि। तुमर्थाच्च भाववचना
त्। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा
लंवषड्योगाच्च। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्।
प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं। प्रभुः समर्थः
शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवन
त्रयस्येति सिद्धं। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं

श्रीः
॥६७॥

मुक्तः। द्रव्येतु स्तोकेन विषेण हतः। दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च। एभ्यो द्वितीयास्याद्यात्पंचमी तृतीये। प्रातिपदिकार्थमात्र
विवक्षिरयं। ग्रामस्य दूरं। दूरात्। दूरेण वा। अंतिकात्। अंतिकं। अंतिकेन वा। असत्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः पंथाः। षष्ठीशे
षे। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि संबंधमात्रविव
क्षायां षष्ठ्येव। सतां गतं। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शंभोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः।
षष्ठी हेतुप्रयोगे। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। सर्वनाम्नो हे
तुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः। निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्श
नं। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै निमित्ताये त्यादि। एवं किं कारणं। को हेतुः। किं प्रयोजनमित्यादि। प्रायग्र
हणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः। ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि। षष्ठ्यतसर्थप्रत्यये
न। एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्देति पंचम्या अपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः। पुरस्तात्। उपरि। उपरिष्टात्। श्रीः॥

॥६७॥

सि· ६७

नपादिद्वितीया। एनबंतेनयोगेद्वितीयास्यात्। एनपेतियोगविभागात्षष्ठ्यपि। दक्षिणेनग्रामंग्रामस्यवा। एवमुत्तरेण। दूरा॥
कार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्यां। एतैर्योगेषष्ठीस्यात्पंचमीच। दूरंनिकटंवाग्रामस्यग्रामाद्वा। ज्ञोविदर्थस्यकरणे। जानातेरज्ञाना
र्थस्यकरणेशेषत्वेनविवक्षितेषष्ठीस्यात्। सर्पिषोज्ञानं। अधीगर्थदयेशांकर्मणि। एषांकर्मणिशेषेषष्ठीस्यात्। मातुःस्म
रणं। सर्पिषोदयनं। ईशनंवा। कृञःप्रतियत्ने। कृञःकर्मणिशेषेषष्ठीगुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणं। रुजार्थानां
भाववचनानामज्वरेः। भावकर्तृकाणांज्वरिवर्जितानांरुजार्थानांकर्मणिशेषेषष्ठी। चौरस्यरोगस्यरुजा। अज्वरि
संताप्योरितिवाच्यं। रोगस्यचौरज्वरः। चौरसंतापोवा। रोगकर्तृकंचौरसंबंधिज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषिनाथः।
आशीरर्थस्यनाथतेःशेषेकर्मणिषष्ठी। सर्पिषोनाथनं। आशिषीतिकिं। माणवकनाथनं। तत्संबंधिनीयाञ्चेत्य
र्थः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायां। हिंसार्थानामेषांशेषेकर्मणिषष्ठी। चौरस्योज्जासनं। निप्रौसंहतौ
विपर्यस्तौव्यस्तौच। चौरस्यनिप्रहणनं। प्रणिहननं। निहननं। प्रहणनंवा। नटस्यंदनेनुपादिः। चौरस्योन्नाटनं

श्रीः ॥ ६७॥

प्रव१

द्योतको।धिः।हरिङि।अधिइत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं।अत्र निपातेनाभिहितेप्यधिकरणे॰वचनसामर्थ्यात्सप्त
मी।अव्ययीभावश्च।अयं नपुंसकं स्यात्।ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य।गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मि
न्नित्यधिगोपं।समीपे।कृष्णस्य समीपमुपकृष्णं।समयायामं।निकषालंकां।आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अ
भितः परितः अन्यारादितिद्वितीयापंचम्योर्विधानसामर्थ्यात्।मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं।यवनानां व्यृद्धिः दुर्यव
नं।विगतार्द्धिः व्यृद्धिः।मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं।हिमस्यात्ययो ऽतिहिमं।अत्ययो ध्वंसः।निद्रा संप्रति न यु
ज्यत इत्यतिनिद्रं।हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि।विष्णोः पश्चादनुविष्णु।पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चा
त्तत्र स्यात इति नाप्यप्रयोगात्।योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यानि यथार्थाः।अनुरूपं रूपस्य योग्यमि
त्यर्थः।अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं।प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयाग
र्भं वाक्यमपि।शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति।हरेः सादृश्यं सहरि।वक्ष्यमाणेन सहस्य सः।ज्येष्ठस्यानुटन

श्रीः ॥२८॥

सि॰ ३२ णोत्यनुज्येष्ठं। चक्रेण युगपदिति विग्रहे। अव्ययीभावे चाकाले। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। स नाना ना हस्रो
।काले तु सह पूर्वाह्णं। सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वे नैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्या
दित्येवमर्थं। सत्राणां संपत्तिः ससत्रं मद्रेराधिक्यं समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः। तृणमप्यप
रित्यज्य सतृणं अत्ति। साकल्येनेत्यर्थः। न तत्र तृणभक्षणे तात्पर्यं। अंते। अग्निग्रंथपर्यंतमधीते साग्नि। य
था सादृश्ये। असादृश्ये एव यथा यो वृद्धः समस्यते। तेनेह न। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्यो
तयति। तेन सादृश्ये इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते। यावदवधारणे। यावंतः श्लोकास्तावंतोऽच्युतप्र
णामा इति यावच्छ्लोकं। सुप्प्रतिना मात्रार्थे। शाकस्य लेशः शाकप्रति। मात्रार्थे किं। वृक्षं प्रति विद्योतते वि
द्युत्। अक्षशलाकासंख्याः परिणा। द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि। श्रीः
शलाकापरि। एकपरि। विभाषा। अधिकारोयं। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वं। [illegible] सुपेति तु न ॥८२॥

वकुलयुक् ... सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं ॥ तेनदात्रेणलूनधान्यमित्यादौन ॥ ८१

जातो हरित्रातः ॥ नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं ॥ नखनिर्भिन्नः ॥ कृता किं ॥ काष्ठैः पच
ति नरा ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिंदाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं ॥ तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः स
ह प्राग्वत् ॥ वातच्छेद्यं तृणं ॥ काकपेया नदी ॥ अन्नेन व्यंजनं ॥ संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमन्नेन प्राग्वत् ॥ दध्ना ओद
नो दध्योदनः ॥ इहांतर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं ॥ गुडेन धानाः गुडधानाः ॥ मिश्रणक्रि
याद्वारा सामर्थ्यं ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यंतार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यंतं
वा प्राग्वत् ॥ तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव ॥ बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ नेह
रंधनाय स्थाली ॥ अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्तव्यं ॥ द्विजा
याय द्विजार्थः सूपः ॥ द्विजार्था यवागूः ॥ द्विजार्थं पयः ॥ भूतबलिः ॥ गोहितं ॥ गोसुखं ॥ गोरक्षितं ॥ पंचमी भयेन ॥ चोरा
द्भयं चौरभयं ॥ नपभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं ॥ वृकभीतः ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ एतैः सहाल्पं

सि
७५

पंचम्यंतं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरंगापत्रस्तः। अल्पशः। किं
त्रासादात्पतितः। स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अंतिकादागतः। अभ्याशादाग
तः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः। पंचम्याः स्तोकादिभ्य इति अलुक्। षष्ठी। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। याजकादिभिश्च।
एभिः षष्ठ्यंतं समस्यते। तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोयं। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः। गुणात्तरेण तरलोप
श्चेति वक्तव्यं। तरबंतं यद्गुणवाचि तेन समासः। न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोयं। सर्वेषां श्वे
ततरः सर्वश्वेततः। सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्। कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं। इध्मप्रव्रश्चनः। न निर्धारणे। निर्धा
रणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानं। पूरण
गुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। सतां षष्ठः। गु
णे। काकस्य कार्ष्ण्यं। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दंता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणं। अनित्यो

श्रीः ॥ ७५ ॥

पूरणे २

२।

यं गुणेन न निषेधः संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः
फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् । कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्यय ।
ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्य । ब्राह्मण
स्य कर्त्तव्यं । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्त्तव्यं । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विज्ञो बलसमास इ
ह बहुलग्रहणात् । गोर्धनो इत्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विशेष्यान्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठी
समासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते । क्तेन च पूजायां । मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदंतेन षष्ठी न समस्य
ते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयातत्पुरुषः समासः । अधिकरणवाचि
ना च । क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । कर्मणि च । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न स
मस्यते । आश्चर्यो गवां दोहो गोपेन । तृजकाभ्यां कर्त्तरि । कर्त्र्यर्थे तृजकाभ्यां षष्ठी न समासः । अपां स्रष्टा ।

सिः
७६

ड्रस्य भर्त्ता। ओदनस्य पाचकः। कर्त्तरि किं। इक्षूणां भक्षणं इक्षुभक्षिका। पत्यर्थं जर्तृ आहस्य याजकादित्वा
त्समासः। भूभर्त्ता। कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः इति। शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः। कर्त्तरि
वा कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः। भवतः शायिका। नेह तृजनुवर्त्तते। तद्योगे कर्त्तुरविहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभा
वात्। नित्यं क्रीडाजीविकयोः। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभंजिका। क्रीडाविशेष
स्य संज्ञा। संज्ञायामिति भावे ण्वुल्। जीविकायां। दंतलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्त्त
रीति निषेधे प्राप्ते वचनं। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यंते एकत
संख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किं। पूर्वं
नाभेः कायस्य। एकाधिकरणे किं। पूर्वश्छात्राणां। सर्वोप्येकदेशोह्ना समस्यते। संख्याविसायेति ज्ञापका श्रीः
त्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्वोप्येकदेशः कालेन समस्यते न तु अह्नैव। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन ॥ ७ ॥

२॥

मध्यरात्रः। उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्धमित्याहुः। अर्द्धं नपुंसकं। समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्ली
बे प्राग्वत्। एकविभक्तावषष्ठ्यंतवचनं। एकदेशिसमासविषये कोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन पंचखट्वी
त्यादि सिध्यति। अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली। क्लीबे किं। ग्रामार्द्धः। द्रव्यैकत्व एव। अर्द्धं पिप्पलीनां। द्वितीयतृती
यचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वत्। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा। एकदेशिना किं।
द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः।
भिक्षाद्वितीयं। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। जीविका
प्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते। तेन जीविकां प्रा
प्ता स्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका। कालाः परिमाणिना। परिच्छेद्यवाचिना सुबंतेन सह कालाः समस्यं
ते। मासो जातस्य यस्य समासजातः। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। द्व्यहो जातस्येति विग्रहः। उ

सि·

त्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोःसिद्धयेबहूनांतत्पुरुषस्योपसंख्यानं।द्वे अहनीजातस्ययस्यद्व्यह्नजातः।अह्नो
ह्न इतिवक्ष्यमाणोह्लादेशः।पूर्ववत्वनुसंख्यादेः समाहार इतिनन्निषेधः॥ ॥सप्तमीशौंडैः।सप्तम्यंतंशौंडादिभिः
प्राग्वत्।अक्षेषुशौंडोऽक्षशौंडः। अधिशब्दोत्र पठ्यते।अध्युत्तरपदादितिखः।ईश्वराधीनः।सिद्धशुष्कपक्वबंधै
श्च।एतैः सप्तमीप्राग्वत्।सांकाश्यसिद्धः।आतपशुष्कः।स्थालीपक्वः।चक्रबंधः।ध्वांक्षेणक्षेपे।ध्वांक्षवाचिनासह
सप्तम्यंतंप्राग्वत् निंदायां।तीर्थेध्वांक्ष इव तीर्थध्वांक्षः।तीर्थकाकः।कृत्यैर्ऋणे।सप्तम्यंतं कृत्यप्रत्ययांतैः सह
प्राग्वत् आवश्यके।मासदेयमृणं।पूर्वाह्णे गेयंसाम।संज्ञायां।सप्तम्यंतंसुपाप्राग्वत्संज्ञायां।वाक्येनसं
ज्ञानवगमान्नित्यसमासोयं।अरण्येतिलकाः।वनेकसेरुकाः।हलदंतात्सप्तम्याःअलुक्।क्तेनाहोरात्रा
वयवाः।अहोरात्रावयवाः सप्तम्यंताः क्तांतेनसह प्राग्वत्।पूर्वाह्णकृतं।अपररात्रकृतं।अवयवग्रहणं श्रीः
किं।अह्निदृष्टं।तत्र।तत्रेत्येतत्क्तांतेनसहप्राग्वत्।तत्रभुक्तं।क्षेपे।सप्तम्यंतं क्तांतेनसहप्राग्वत्निंदायां। ॥७७॥

द्विति३

अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्। पात्रेसमितादयश्च। एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः भोजनसमय एव संगता न
तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोयं। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। पू
र्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सू
त्रं। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकना
थः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः। दिक्संख्ये संज्ञा
यां। समानाधिकरणेनेत्याद्यपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं। पूर्वेषुकामशमी। स
प्तर्षयः। नेह। उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः
समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञाया
मिति ञः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रिया

सि
७८
शालेह उत्तरपदे पूर्वपदयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्समाहारो नास्त्यनभि
धानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे। पञ्चानां मातॄणामपत्यं पाञ्चमातुरः। पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवांतर
तत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते। द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं। गोरतद्धितलुकि। गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्स
मासांतो न तु तद्धितलुकि। पंचगवधनः। पंचानां गवां समाहारः। संख्यापूर्वो द्विगुः। तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्वि
गुः स्यात्। द्विगुरेकवचनं। द्विग्वर्थः समाहार एकवत्। स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं। पंचगवं। कुत्सितानि कुत्सनैः।
कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरूटः। पापाणके कुत्सितैः। पूर्व
सूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः। उपमानानि सामान्यवचनैः। घनश्यामः। इह पूर्वपदं तत्सदृशे
लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे एवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। उपमितं व्याघ्रादि श्रीः
भिः सामान्याप्रयोगे। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्य प्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपा ॥७८

नार्थं सूत्रं। पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृतिगणः। सामान्याप्रयोगे किं। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। विशेषणं
विशेष्येण बहुलं। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलं। बहुलग्रहणात् क्व
चिन्नित्यं। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। पूर्वनि
पातनियमार्थमिदं। पूर्ववैयाकरणः। अपराध्यापकः। अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः। अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चा
र्द्धः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन वा। एक इति हि स्यात्। बाहुलकाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः
कृतादिभिः। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्त्तव्यं। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्।
कृतं च तदकृतं च कृताकृतं। शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शाकप्रियः पार्थिवः
शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः। सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन महत आकारः।
महावैयाकरणः। पूज्यमानैः किं। उत्कृष्टो गौः पंकादुद्धृत इत्यर्थः। वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं। गोवृंदारकः।

सि
७९

व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनं। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने। कतरकठः। कतमकलापः। ग
त्रं च चरणैः सहेति जातित्वं। किंक्षेपे। कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति। पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशा
वेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। पुंवत्कर्मधारयजातीय
देशीयेषु। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कादनूङ् भावो यस्मिन्न् तथाभूतं पूर्वं पुंवत्। पूरणीप्रि
यादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः क
र्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। पाचकस्त्री। दत्तभार्या। पंचमभार्या। स्त्रौघ्नभार्या। सुकेशभार्या। ब्राह्मणभार्या। एवं पाच
कजातीया। पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयं।
गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवसूतिका। गोधेनुः। वशा वंध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। वष्कय श्रीः
णी तरुणवत्सा। गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्तः। प्रशंसावचनैश्च। एतैः सहजा ॥ ७९

तिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डं। गवोद्धुः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो निपातलिं
गाः न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किं। कुमारी मतल्लिका। युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। पूर्वनिपातनियमार्थं सू
त्रं। लिंगविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि समस्यते। युवा खलतिः। युवखलतिः। युवतिः खलती। युवखलती। यु
वजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलंभेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। भोज्योष्णं। तु
ल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किं। भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न। वर्णो वर्णेन। समाना
धिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारंगः। कडाराः कर्मधारये। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजै
मिनिः। जैमिनिकडारः। कुमारः श्रमणादिभिः। कुमारी श्रमणा। कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणी
त्यादयः स्त्रीलिंगाः पठ्यंते। लिंगविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यं। चतुष्पादो गर्भिण्या। चतुष्पाज्जातिवा
चिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी। मयूरव्यंसकादयश्च। एते निपात्यंते। मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः।

स॰ व्यंसकोधूर्त्तः। उदक्क अवाक्क उच्चावचं। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं। नास्ति किंचन यस्य स अकिंचनः। आख्यातम
८० ख्यातेन क्रियासातत्ये। अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता। पचत भृज्जता। खादत मोदता। एहि
डादयोन्यपदार्थे। एहीड इति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडं अभिधीयते। एहि यवं। उद्धर कोष्ठात् उत्सृज देहीति यस्यां क्रिया
यां सा उद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। असातत्यार्थमिह पाठः। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति। ज
हीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्त्ता अभिधीयत इत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तंबः।
नास्ति कुतोपि भयं यस्य सो ऽकुतोभयः। अन्यो राजा राजांतरं। चिदेव चिन्मात्रं। ईषदकृता। ईषत्पिंगलः। ईषद्गुण
वचनेनेति वाच्यं। ईषद्रक्तं। नञ्। नञ् सुपा समस्यते। नलोपो नञः। नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। अब्राह्म
णः। तस्मान्नुडचि। लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। अर्थाभावे ऽव्ययीभावेन स
हायं विकल्प्यते। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति। अदुंतायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगा। श्रीः ॥—

त्।तेनानुपलब्धिरविद्यादेः।विघ्नमित्यादिसिद्धं।नञोनलोपस्तिङि क्षेपे।अपचसित्वंजाल्म।नैकधेत्यादौतुन
ञ्शब्देनसहसुप्सुपेतिसमासः।नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या।
पादितिशत्रंतः।वेदा इत्यसुब्बंतं।।नसत्याःअसत्याःनअसत्याःनासत्याः।नमुंचतीतिनमुचिः।नकुलमस्य।नख
मस्य।नस्त्रीपुमान्।स्त्रीपुंसयोःपुंसकभावोनिपातनात्।नक्षरतीतिनक्षत्रं।क्षीयतेःक्षरतेर्वाक्षत्रमितिनिपात्य
ते।नक्रामतीतिनक्रः।क्रमेर्डः।नअकमस्मिन्नितिनाकः।नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां।नगइत्यत्रनञ्प्रकृत्या।नगाः
अगाःपर्वताः।अप्राणिषुकिं।अगोवृषलःशीतेन।नित्यंक्रीडेत्यतोनित्यमित्यनुवर्त्तमाने।कुगतिप्रादयः।एते
समर्थेननित्यंसमस्यंते।कुत्सितःपुरुषःकुपुरुषः।गतिश्चेत्यनुवर्त्तमाने।ऊर्यादिच्विडाचश्च।एतेक्रियायोगेग
तिसंज्ञाःस्युः।ऊरीकृत्य।शुक्लीकृत्य।पटपटाकृत्य।कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं।कारिकाक्रिया।कारिकाकृत्य।
अनुकरणंचानितिपरं।खाट्कृत्य।अनितिपरंकिं।खाडितिकृत्वानिरष्ठीवत्।आदरानादरयोःसदसती।सत्कृ

सि·
८१

त्य। असत्कृत्य। भूषणेऽलं। अलंकृत्य। भूषणे किं। अलंकृत्वौदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणमित्यादिति
सूत्रीस्वभावात्कृञ्विषया। अंतरपरिग्रहे। अंतर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अंतर्हत्वा गतः। हतं परिगृ
ह्यगत इत्यर्थः। कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेचाद्दः सप्तमीप्रतिरूपको नि
पातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते। मनःशब्दोऽप्यत एव। पुरोऽव्ययं। पुरस्कृत्य। अस्तं च। अस्तमिति मांतमव्ययं। गतिसंज्ञं
स्यात्। अस्तंगत्य। अच्छगत्यर्थवदेषु। अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वोक्त्वा चेत्यर्थः। अव्य
यं किं। जलमच्छं गच्छति। अदोऽनुपदेशे। अदःकृत्य। अदःकृतं। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणं। तिरोऽन्तर्द्धौ। तिरोभू
य। विभाषा कृञि। तिरःकृत्य। तिरस्कृत्य। तिरःकृत्वा। उपाजेऽन्वाजे। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ। उपाजेकृत्य। उपा
जेकृत्वा। अन्वाजेकृत्य। अन्वाजेकृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनि च। कृञि वा गतिसंज्ञानि श्रीः
स्युः। च्व्यर्थ इति वक्तव्यं। साक्षात्कृत्य। साक्षात्कृत्वा। लवणंकृत्य। लवणंकृत्वा। मांतत्वं निपातनात्। अनत्या ॥८१॥

त्या· निवचने कृत्य ३

धानउरसामनसी। उरसिकृत्य। उरसिकृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य। मनसिकृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधा
नमुपश्लेषस्तत्र न। उरसिकृत्वा पाणिं शेते। मध्येपदे निवचने च। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य। म
ध्येकृत्वा। निवचनेकृत्य। वाचं नियम्येत्यर्थः। नित्यं हस्ते पाणावुपयमने। कृञि। उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्य
न्ये। हस्तेकृत्य। प्राध्वं बंधने। प्राध्वमित्यव्ययं। प्राध्वंकृत्य। बंधनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकर
णे प्राध्वं कृत्वा। जीविकोपनिषदावौपम्ये। जीविकामिव कृत्वा। जीविकाकृत्य। औपम्ये किं। जीविकां कृत्वा। प्रादिग्र
हणमगत्यर्थं। सुपुरुषः। अत्र वार्त्तिकानि। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। अत्यादयः क्रांताद्य
र्थे द्वितीयया। अतिक्रांतो मालामतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। प
र्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या। निष्क्रांतः कौशांब्याः
निष्कौशांबिः। कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः। वृक्षं प्रति। न चोपपदसमासमीस्यं। समप्यंतेऽपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यते

उपनिषद
कृत्वोपनि
षद्

सि॰सु॰ ८२

न स्थितं कुंभादि तद्वाचकं पदं उपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः। उपपदमतिङ्। उपपदं सुबंतं
समर्थेन नित्यं समस्यते। तिङ् न। स समासः। कुंभं करोतीति कुंभकारः। इह कुंभ अस् कार इत्य लौकिकं प्रक्रियावाक्यं। अ
तिङ् किं। मा भवान् भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्न माङुपपदं। अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तत इ
ति। गतिवत्सूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वा तिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते। सुपेति च निवृत्तं। तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः
सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपी। अमैवाव्ययेन। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं
तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुंकारं। नेह। कालसमयवेलासु तुमुन्। कालः समयो वेला वा भोक्तुं। अमैवेति किं। अ
ग्रे भोजं। अग्रे भुक्त्वा। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्। तृतीयाप्रभृतीन्य
न्यतरस्यां। उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमंतेनाव्ययेन सह वा समस्यंते। मूलकेनोपदंशं भुंक्ते मूलको श्रीः
पदंशं। [illegible]। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वांतेन सह वा समस्यंते। उच्चैः कृत्य। उच्चैः कृत्वा। अव्ययेयथाभिप्रेतेति क्त्वा॥ ८२५

।त्तनीयाप्रभृतीतिकिं। अलंकृत्वा। खलुकृत्वा। तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः। संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य
समासांतोऽच् स्यात्। द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुलं। दारु। निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलं। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्या
च्च रात्रेः। एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थं। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः।
पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयोरात्र्योः समाहारो द्विरात्रं। अतिक्रांतो रात्रिमतिरात्रः। राजा
हःसखिभ्यष्टच्। एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अह्नष्टखोरेव। टिलोपः
स्यान्नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः। तद्धितार्थे द्विगुः। तमधीष्टइत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहः
संवत्सराच्चेति खः। लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां राज्ञी। मद्रराज्ञी। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। सर्वा
दिभ्यः परस्याहन् शब्दस्य अह्न आदेशः स्यात्समासांते परे। अह्नोऽदंतात्। अदंतपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्य अह्नो
नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक्। द्व्य

सि.
८३

ह्नः। स्त्रियामदंततादाप्। द्व्यह्नः। द्व्यह्नप्रियः। क्षुभ्नादिषु च। रषुणत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवं चैतदर्थमह्नइत्य
दंतानुकरणे क्लेशो न कर्त्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदंतादिति तपरक
रणान्नेह। परागतमहः पराह्णः। न संख्यादेः समाहारे। समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। संख्यादे
रितिस्पष्टार्थं। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः। उत्तमैकाभ्यां च। आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोंत्यार्थः। पुण्यश
ब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। सं
ख्याताहः। अग्राख्यायामुरसः। टच्। अश्वानामुर इव अश्वोरसं। मुख्योश्व इत्यर्थः। अनोश्मायस्सरसां जाति
संज्ञयोः। टच्। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसं। अमृताश्मः। लोहिताय
सं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः। स्व श्रीः
तंत्रः सवासौ तक्षा च कौटतक्षः। अतेः शुनः। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। उपमानादप्राणिषु। अप्राणिविषय ॥८३॥

मृगसक्थं २

कोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेवाकर्षश्वः। अप्राणिषु किं वानरः श्वेव वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः
।वा उपमानात्। उत्तरसक्थं पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि फलकसक्थं। नावो द्विगोः। नौशब्दांतात् द्विगोष्टच् स्यात्
न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणात् हलादेर्न लुक्। पंच
नावः प्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्धितलुकीति किं। पंचभिर्नौभिः क्रीतः पंचनौः। अर्द्धाच्च। अर्द्धान्नावष्टच् स्यात्। नावो
ऽर्द्धं अर्द्धनावं। क्लीबत्वं लोकात्। खार्याः प्राचां। द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टज्वा। द्विखारं। द्विखारि। अर्द्धखारं। अर्द्धखारि। द्वि
त्रिभ्यामंजलेः। टज्वा स्यात् द्विगौ। द्व्यंजलं। द्व्यंजलि। अतद्धितलुकीत्येव। द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतः द्व्यंजलिः। ब्रह्मणो
जानपदाख्यायां। ब्रह्मांतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः।
कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा। आन्महतः समा
नाधिकरणजातीययोः। महत आकारोंतादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः॥ २१

सि॰
८७

ब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं। महतः सेवा महत्सेवा। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः स
दिति समासो ग्रहीष्यत इति चेन्न। महाबाहुर्न स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति परिभाषा नेह प्रव
र्त्तते। समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वं। प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा। एकादश। मह
तीशूद्रस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते। आत्वं। महाजातीया। महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भाव
श्च। असामानाधिकरण्यार्थमिदं। महतो महत्या वा घासो महाघासः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्ट
कपालः। गवि च युक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये ऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टागवं शकटं। अच प्रत्यन्ववेत्यत्र
जिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवं तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा। द्व्यष्टनः संख्या
यामबहुव्रीह्यशीत्योः। आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। द्व्यधिका दशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। श्रीः
अबहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक्शतादिति वक्तव्यं। नेह। द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रेस्त्रयः। त्रिशब्दस्य त्रयस्स्या ॥८

त्पूर्वविषये त्रयो विंशतिः। बहुव्रीहौ तु त्रिर्दश त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक्शतादित्येव।
त्रिशतं। त्रिसहस्रं। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां। द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं स्याच्चत्वारिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्। द्वा
चत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पंचाशत् षष्टिसप्ततिनवतिषु। एकादिश्चैकस्य
चादुक्। एकादिर्नञ्प्रकृत्यास्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभा
गात्समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः। एकाद्नविंशतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः।
षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। धासु वेति वाच्यं। षोडन्। षोडश। षोढा। षड्धा। परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।
एतयोः परपदस्येव लिंगं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगति
समासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्न
जीविकः। अलंकुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः। पूर्ववदश्ववडवौ। द्विवचनमतंत्रं। अश्ववडवै।

सा॰ सि॰ ख्वडवान्। अश्ववडवौ। रात्र्यह्नाहाः पुंसि। एतदंतौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अनंतरत्वात्परवल्लिंगापवादोऽयं। परत्वा
८५ माहारनपुंसकतां बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः। सर्वाह्णः। द्व्यहः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं। द्विरात्रं। त्रिरा
त्रं। गणरात्रं। अपथं नपुंसकं। तत्पुरुष इत्येव। अन्यत्र तु अपथो देशः। कृतसमासांतनिर्देशान्नेह। अपंथाः। अर्द्धर्चाः
पुंसि च। अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्द्धर्चः। अर्द्धर्चं। ध्वजः। ध्वजं। एवं तीर्थशरीरमंडपयूषदेहअंकुशक
लशा इत्यादि। जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां। एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्म
णः पूज्यः। अस्मदो द्वयोश्च। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः। पक्षे अहं ब्रवीमि। आवां ब्रू
वः इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं ब्रवीमि। फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्या
त्। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किं। फल्गुन्यौ माणविके। तिष्यपुनर्व श्रीः
स्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। बहुत्वे द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति किं। वि ॥८५॥

शाखानुराधाः। नक्षत्रेति किं। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। स नपुंसकं। समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च नपुंसकं स्यात्। परव
ल्लिंगापवादः। पंचगवं। दंतोष्ठं। अकारांतोत्तरपदो द्विगुस्स्त्रियामिष्टः। पंचमूली। आबंतो वा। पंचखट्वी। पंचखट्वं। अनो
नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियां। पंचतक्षं। पंचतक्षी। पात्राद्यंतस्य न। पंचपात्रं। त्रिभुवनं। चतुर्युगं। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्ली
बतेष्टा। पुण्याहं। सुदिनाहं। पथः संख्याव्ययादेः। संख्याव्ययपरूपादेः परः कृतसमासांतः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः।
त्रयाणां पंथाः त्रिपथं। विरूपः पंथाः विपथं। कृतसमासांतग्रहणान्नेह। सुपंथाः। सामान्येन पुंसकं। मृदु पचति। प्रा
तः कमनीयं। तत्पुरुषो नञ्कर्मधारयः। अधिकारोयं। संज्ञायां कंथोशीनरेषु। कंथांतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। सा चेदुशी
नरदेशोत्पन्ना यासां कंथा यासां संज्ञा। सुषमस्यापत्यानि सौषमयः तेषां कंथा सौषमिकंथं। संज्ञायां किं। वीरणकंथा। उ
शीनरेषु किं। दाक्षिकंथा। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां। उपज्ञांत उपक्रमांतश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। तयो
रुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रंथः। नंदोपक्रमं द्रोणः।

सि· ८६

छाया बाहुल्ये। छायांतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् पूर्वपदस्य बाहुल्ये। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं। विभाषा सेनेति विकल्प
स्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु समंतान्निषादिन्य इत्याहुः। अश्लेषो बोध्यः। सभा राजामनुष्यपूर्वा। राज
पर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभांतस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभं। पर्यायस्यैवेष्यते। नेह। राजसभा। चंद्रगुप्त
सभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभं। अशाला च। संघातार्थाया सभा तद
तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्रीसभं। स्त्रीसंघात इत्यर्थः। अशाला किं। धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः। विभाषा सेनासु
राच्छायाशालानिशानां। एतदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसुरं। यवसुरा। कुड्य
छायं। कुड्यच्छाया। गोशालं। गोशाला। श्वनिशं। श्वनिशा। तत्पुरुषोनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो रा
जा। असेना। परमसेना॥ ॥इति तत्पुरुषः॥ ॥शेषो बहुव्रीहिः॥ अधिकारोयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिनात्राः
यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमांतमित्यर्थः। अनेकमन्यपदार्थे। अनेकं प्रथमांतमन्यपदार्थे ॥८५॥

पदस्यार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथो नड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरः। वीरपुरुषको ग्रामः। प्रथमार्थे तु न। वृष्टे देवे गतः। व्यधिकरणानामपि न। पञ्चभिर्भुक्तमस्य। प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तिक्षीरा गौः। स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहु

समासस्य

स॰ ४१ नांबहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरती चित्रा गुर्वा। एवं दीर्घातन्वीजंघः। तन्वी दीर्घा जंघः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्र
थमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत्। पूर्वपदत्वाभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य च
रमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे इति वदंति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङृत उत्तरत्र यथा। तेनो
पोत्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यं। कर्मधारय
पूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रा
मणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं। गंगाभार्यः। अनूङ् किं। वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याण्या माता कल्या
णीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणीप्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु। अप्पूरणीप्रमाण्योः। पूरणार्थप्र
त्ययांतं यत्स्त्रीलिंगं तदंतात्प्रमाण्यंताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपंच श्रीः
माः रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणी वा याचे ॥८७॥

त्युक्तोदाहरणे मुख्या॥ अन्यत्र तु न घृतस्य॥ न घृतत्तरपदात्तद्वदंतोत्तरपदाद्बहुव्रीहेः कप्स्यात् पुंवद्भावः॥ केणः।
कपरेऽणो ह्रस्वः स्यात्॥ इति प्राप्ते। न कपि। कपि परे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपंचमीकः पक्षः॥ अत्र तिरोहितावयवभेद
स्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानं। बहुकर्तृकः॥ अप्रियादिषु किं। कल्याणीप्रियः॥ प्रिया। मनोज्ञा। कल्या
णी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः॥ सचिवा॥ स्वसा। कांता। क्षांता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। सामान्ये
नपुंसकं। दृढभक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः॥ स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः॥ तसिलादिषु कृत्व
सुजंतेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्॥ परिगणनं कर्त्तव्यं। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय। त्रतसौ। तरप्तमपौ। चरट्
जातीयरौ। कल्पप्देशीयरौ। रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। बह्वीषु। बहुत्र। बहुतः॥ दर्शनीयतरा। दर्शनीयत
मा। घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुरूपा। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा।
दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुधा। प्रशस्ता बह्वी बहुकृत्वः। अजाभ्यो हिता। अजथ्या॥ या

सि॰ ८८

सिबद्धकल्यार्यस्य पुंवद्भावो वा स्यः। बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पशः। तत्तल्लोर्गुणवचनस्य। शुक्लाया भावः शुक्लत्वं। शुक्ल
तागुणवचनस्य किं। कर्य्या भावः कर्यीत्वं। शारदः कृतार्थता इत्यादौ तु सामान्येन नपुंसकं। भस्यादे तद्धिते। हस्तिनीनां स
मूहो हास्तिकं। अढे किं। रौहिणेयः। स्त्रीभ्यो ढगिति ढोत्र गृह्यते। अग्नेर्ढगिति तु पुंवदेव। अग्नायी देवतास्य स्थालीपा
कस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शात्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः। समानः पतिर्यस्या इति वि
ग्रहे विवाहनिबंधनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिंगो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आ
द्ययोः शिवाद्यण्। सपत्न्या अपत्यं सापत्नः। तृतीयात्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव।
नत्वण्। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। ठक्छसोश्च। भवत्याश्छात्रा भावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्तिक
मेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यं। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्यागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति श्रीः
सर्विकामार्यायस्य स सर्वकमार्यः। सर्वप्रिय इत्यादि। पूर्वस्यैवेदं। भस्याढे तद्धिते लिंगात्। तेनाकविरकश्रोषह्यै ॥८८॥

वन। सर्विका। सर्वाः कुक्कुट्यादीनामंडादिषु। कुक्कुट्या अंडं कुक्कुटांडं। मृग्याः पदं मृगपदं। मृगक्षीरं। काकशा
वः। क्यङ्मानिनोश्च। एतयोः परतः पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनायते। स्वमित्यनो। कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्श
नीयमानिनी। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः। न कोपधायाः। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत्। पाचिकाभा
र्यः। रसिकाभार्यः। मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणं। नेह। पाका भार्या यस्य स पा
कभार्यः। संज्ञापूरण्योश्च। अनयोर्न पुंवत्। दत्ताभार्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियाः पुंसि च संज्ञा
कृतो यमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पंचमीभार्या। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। वृद्धिशब्देन विहिता
या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदंतास्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीयते। माथुरीमानिनी। वृद्धिनि
मित्तस्य किं। मध्यमभार्यः॥ तद्धितस्य किं। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किं। तावकभार्यः। रक्ते तु। काषायी कंथा
यस्य स काषायकंथः। विकारे तु। हैमी मुद्रिका यस्य हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रतिफलोपधानाभावा

सि॰ ८९

दिहपुंवत्।वैयाकरणभार्यः।सौवश्वभार्यः।स्वांगाद्येनः।स्वांगाद्यईकारस्तदंतास्त्रीनपुंवत्।सुकेशीभार्यः।स्वां
गात्किं।पटुभार्यः।ईतः किं।अकेशाभार्यः।अमानिनीतिवक्तव्यं।सुकेशा मानी।सुकेशामानिनी।जातेश्च।जातेःपरो
यः प्रत्ययस्तदंतं नपुंवत्।शूद्राभार्यः।ब्राह्मणीभार्यः।सौत्रस्यैवायं निषेधः।तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्य
त्र भस्याढे इति पुंवत्त्वमेव।संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः सम
स्यंते स बहुव्रीहिः।दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः।नववैकादशा वेत्यर्थः।बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणा
डच्।ति विंशतेर्डिति।विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति।आसन्नविंशाः।विंशतेरासन्ना इत्यर्थः।अ
दूरविंशाः।अधिकचत्वारिंशाः।द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः।द्विरावृत्ता दश द्विदशाः।विंशतिरित्यर्थः।दिङ्नामान्यंत
राले।दिशोर्नामान्यंतराले वाच्ये प्राग्वत्।दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरंतरालं दिक् दक्षिणपूर्वा।नामग्र
हणाद्यौगिकानां न।ऐंद्र्याश्च कौबेर्याश्चांतरालं दिक्।तत्र तेनेदमिति सरूपे।सप्तम्यंते ग्रहणविषये सरू

श्रीः ॥८९॥

पेपदे तृतीयांतेन प्रहरणविषयेइदंयुद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः। इतिशब्दादयं विषय
विशेषो लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते। दीर्घ इत्यनुवर्तते। इति कर्मव्यतिहार बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घः। इस
मासांतो वक्ष्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु च प्रत्ययपाठादव्ययत्वं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दंडे यी भावत्वे
श्च दंडैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दंडादंडि। मुष्टीमुष्टि। ओर्गुणः। उवर्णांतस्य समस्य गुणः स्यात्तद्धिते अपवादेशः।
बाहूबाहवि। ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं। तेन स्वायंभुवमित्यादि सिद्धं
। सरूपे किं। हलेन मुसलेन। तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयांतेन प्राग्वत्। वोपसर्ज
नस्य। बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह सपुत्रः। सहपुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकं।
सकर्मकः। सलोमकः। प्रकृत्याशिषि। सह शब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय।
अगोवत्सहलेष्विति वक्तव्यं। सगवे। सवत्साय। सहलाय। बहुव्रीहौ संख्येये डच् बहुगणात्। संख्येये यो ब ९॥

[illegible]

से·

हुव्रीहिस्तस्माड्डच्स्यात्।उपदशाः।अबहुगणात्किं।उपबहवः।उपगणाः।अत्र स्वरे विशेषः।संख्यायास्तत्पुरु
षस्य वाच्यः।निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि।निर्गतस्त्रिंशतोंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः।बहुव्रीहौ सक्थ्य
क्ष्णोः स्वांगात्षच्।व्यत्ययेन षष्ठी।स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात्।दीर्घसक्थिनी यस्य दीर्घसक्थः।
जलजाक्षी।स्वांगात्किं।दीर्घसक्थि शकटं।स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः।अक्ष्णोदर्शनादित्यच्।अंगुलेर्दारुणि।अंगु
ल्यंताद्बहुव्रीहेः षच्स्याद्दारुण्यर्थे।पंचांगुलयो यस्य तत्पंचांगुलं दारु।अंगुलीसदृशावयवं धान्यादिविक्षे
पकाष्ठमुच्यते।बहुव्रीहेः किं।द्वे अंगुली प्रमाणमस्याः द्व्यंगुला यष्टिः।तद्धितार्थेति तत्पुरुषे।तत्पुरुषस्यांगुले
रित्यच्।दारुणि किं।पंचांगुलिर्हस्तः।द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्नः।आभ्यां मूर्द्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ।द्विमूर्द्धः।त्रिमूर्द्धः।नेतु
र्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः।मृगो नेता यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः।पुष्यनेत्राः।अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः।आभ्यां लोम्नो अप्स्या श्रीः
द्बहुव्रीहौ।अंतर्लोमः।बहिर्लोमः।अन्नासिकायाः संज्ञायां नसं वा स्थूलात्।नासिकांताद्बहुव्रीहेरच्स्या ॥ ऐ० ॥

त्रासिकाशब्दस्य नसंप्राप्नोति ननु स्थूलपूर्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्या
त्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। द्रुघ्रिवनासिकास्य द्रुणसः। अगः किं। ऋचामयनमृगयनं। अणृगयनादिभ्य इति नि
पातनाण्लाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यानं भाष्ये। अस्थूलात् किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां वा नस्। खुरणाः।
खरणाः। पक्षे अजपीष्यते। खुरणसः। खरणसः। उपसर्गाच्च। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया
नसादेशश्च। असंज्ञार्थं वचनं। उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः। उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रं। तदङ्क्त्वा भाष्यकार आ
ह। उपसर्गाद्बहुलं। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्यात् बहुलं। प्रणसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः। विगता ना
सिकास्य विग्रः। ख्यश्च। विख्यः। कथं तर्हि विनसा हतबांधवेति भट्टिः। विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयं।
×श्व सु सुप्रातसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः। एते बहुव्रीहौ अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातर
स्य सुप्रातः। शोभनं श्वोस्य सुश्वः। शोभनं दिवास्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोस्य चतुर

गद्येष्वयानअन्य

सि· श्व॰ः। एणपा इव पादा अस्य एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः तस्येव पादा अस्य प्रोष्ठपदः। नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यत
९२ रस्यां। अन्यतरस्यात्। अहलः। अहलिः। असक्थः। असक्थिः। एवं दुःसुभ्यां। शक्तोरितिपाठांतरं। अशक्तः। अशक्तिः। नि
त्यमसिच् प्रजामेधयोः। नञ्दुःसुभ्य इत्येव। अप्रजाः। दुःप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः। धर्मादनिच्केवलात्। केवला
त्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात्। कल्याणधर्मा। केवलात्किं। परमस्स्वोधर्मो यस्येति त्रिपदे बहु
व्रीहौ मा भूत्। स्वशब्दो हि इह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमलादापेक्षिकं। संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वप
दो बहुव्रीहिः। एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवा निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते।
जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः। जंभेति कृतसमासांतं निपात्यते। जंभो भक्ष्ये दंते च। शोभनो जंभोस्य सुजंभा। हरितजं
भा। तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दंता अस्येति वा तृणजंभा। एवं सोमजंभा। स्वादिभ्यः किं। पतितजंभः। दक्षिणेर्मा लुब्धयो श्रीः
गे। दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। इच्कर्मव्यतिहारे। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहि ॥९२॥

न्तस्मादिच् समासांतः। केशाकेशि। मुसलामुसलि। द्विदंड्यादिभ्यश्च। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्या
त्। द्वौ दंडौ यस्मिन् प्रहरणे तत् द्विदंडि। द्विमुसलि। उभाहस्ति। उभयाहस्ति। प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः। आभ्यां परयोर्जानुश
ब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः। ऊर्ध्वाद्विभाषा। ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः। धनुषश्च। धनु
रंतस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा। वा संज्ञायां। शतधनुः। शतधन्वा। जायाया निङ्। जायांतस्य बहुव्री
हेर्निङादेशः स्यात्। लोपो व्योर्वलि। वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जायास्य युवजानिः। गंधस्येदु
त्पूतिसुसुरभिभ्यः। एभ्यो गंधस्येकारांतादेशः स्यात्। उद्गंधिः। पूतिगंधिः। सुगंधिः। सुरभिगंधिः। गंधस्येत्वे तदेकांतग्र
हणं। एकांतः एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगंधि पुष्पं सलिलं च। सुगंधिर्वायुः। नेह। शोभना गंधाः
द्रव्याणि यस्य सुगंधः आपणिकः। अल्पाख्यायां। सूपस्य गंधो लेशो यस्मिन् तत् सूपगंधि भोजनं। घृतगंधि। गंधो
गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरिति विश्वः। उपमानाच्च। पद्मस्येव गंधो यस्य पद्मगंधिः। पादस्य लोपोऽहस्त्यादि

सि ९२

भ्यः॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ॥ स्यान्निर्द्धारेणायं समासांतः॥ व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात्॥ अहस्त्यादिभ्यः किं॥ हस्तिपादः॥ कुसूलपादः॥ कुंभपदीषु च॥ कुंभपद्यादिषु पादस्य लोपो ङी
षनिपात्यते स्त्रियां॥ पादःपत्॥ कुंभपदी॥ स्त्रियां किं॥ कुंभपादः॥ संख्यासुपूर्वस्य॥ पादस्य लोपः स्यात्समासांतो
बहुव्रीहौ॥ द्विपात्॥ सुपात्॥ वयसि दंतस्य दतृ॥ संख्यासुपूर्वस्य दंतस्य दतृ इत्यादेशः स्यात् वयसि॥ द्विदन्॥ चतुर्द
न्॥ षड्दंता अस्य षोडन्॥ सुदन्॥ सुदती॥ वयसि किं॥ द्विदंतः करी॥ सुदंतः॥ स्त्रियां संज्ञायां॥ दंतस्य दतृ स्यात् समासां
तो बहुव्रीहौ॥ अयोदती॥ फलदती॥ संज्ञायां किं॥ समदंती॥ विभाषा श्यावारोकाभ्यां॥ दंतस्य दतृ बहुव्रीहौ॥ श्या
व दन्॥ श्यावदंतः॥ अरोकदन्॥ अरोकदंतः॥ अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च॥ एभ्यो दंतस्य दतृ वा॥ कुड्मला

लोपः २ ग्रदन्॥ कुड्मलाग्रदंतः॥ ककुदस्यावस्थायां॥ अजातककुत्॥ पूर्णककुत्॥ त्रिककुत्पर्वते॥ त्रिककुदान्यस्य श्रीः
त्रिककुत्॥ संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य॥ त्रिककुदोऽन्यः॥ उद्विभ्यां काकुदस्य॥ लोपः॥ उत्काकुत्॥ विकाकुन्॥ काकुदं तालु ॥९२॥

।पूर्णाद्विभाषा। पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृ
न्मित्रं। दुर्हृदमित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इह-पुमान्। अन
ड्वान्। पयः। नौः। लक्ष्मीरिति एकवचनांतानि पठ्यंते। द्विवचनबहुवचनांतेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्।
द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः। अनर्थकं। नञः किं। अपार्थं। अपार्थकं। इनः स्त्रियां। बहुदंडिका नगरी। अनि
नसमन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदंतविधिं प्रयोजयंति। बहुवाग्मिका। स्त्रियां किं। बहुदंडी। बहुदंडिको
ग्रामः। शेषाद्विभाषा। अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्य बहुव्रीहेः कब्वा स्यात्। महायशस्कः। महायशाः।
अनुक्तेत्यादि किं। व्याघ्रपात्। सुगंधिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्यात् किं। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तंत्रा
दिना शेषग्रहणा शेषोऽर्थद्वयपरः। आपोऽन्यतरस्यां। कपि आबंतस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। क
बभावे बहुमालः। न संज्ञायां। शेषादिति प्राप्तः कप्प्रत्ययो न स्यात् संज्ञायां। विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः। ईयस

सि· ९३

श्चा। ईयसंतोत्तरपदान्न कप्॥ बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वप्राप्तेर्ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं। बहुः
श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसिः। वंदिते भ्रातुः। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदंतान्न कप्। प्रश
स्तो भ्राताऽस्य प्रशस्तभ्राता। सुभ्राता। न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते। वं
दिते किं। मूर्खभ्रातृकः। नाडीतंत्र्योः स्वांगे। स्वांगे यौ नाडीतंत्रीशब्दौ तदंतात्कप् न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतंत्री
र्ग्रीवा। तंत्री धमनी। स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावाद्ध्रस्वो न। स्वांगे किं। बहुनाडीकः स्तंभः। बहुतंत्रीका वीणा। निष्प्रवाणि
श्च। कबभावो निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्। प्रवाणी तंतुवायशलाका निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः।
समाप्तवानो नव इत्यर्थः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। सप्तम्यंतं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं। कंठेकालः। अ
त एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं। सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः। मिथोऽन श्रीः
योः समासे संख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात्। द्व्यन्याः। संख्या या अल्पीयस्याः। द्वित्राः। द्वेद्वेऽपि। द्वादशा। वा प्रियस्य। ॥ ९३॥

गुडप्रियः। प्रियगुडः। गड्वादेः परा सप्तमी। गडुकंठः। क्वचिन्न। वहेगडुः। निष्ठा। निष्ठांतं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृ
तकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या। सारंगजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकं चेदं। कृतकटः। पी
तोदकः। वाहिताग्न्यादिषु। आहिताग्निः। अग्न्याहितः। आकृतिगणोयं। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ। अस्युद्य
तः। दंडपाणिः। क्वचिन्न। विवृतासिः॥ ॥इति बहुव्रीहिः॥ ॥चार्थे द्वंद्वः। अनेकं सुबंतं चार्थे वर्त्तमानं समस्य
२५ ते वा स द्वंद्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समु
च्चयः। अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च
भजस्वेति समुच्चये। भिक्षामट गां चानयेति अन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषं। अ
नेकोक्तेः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वं कृत्वा पुनर्द्वंद्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः। राजदंतादिषु परं। एषु
पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दंतानां राजा राजदंतः। धर्मादिष्वनियमः। अर्थधर्मौ। धर्मार्थौ। जंपती। दंपती। जायापती।

सि॰ ९४

जाया। जायायाः जंभावो दंभावश्च निपात्यते। आकृतिगणोयं। द्वंद्वे घि। द्वंद्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। अनेकप्रा
प्तावेकस्य नियमः। शेषे अनियमः। हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदंतं। इदं द्वंद्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्व
नियमः। अश्वरथेंद्राः। इंद्राश्वरथाः। घ्यंतादजाद्यदंतं विप्रतिषेधेन। इंद्राग्नी। अल्पाच्तरं। शिवकेशवौ। ऋतुनक्ष
त्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण। हेमंतशिशिरवसंताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसंतौ। लघ्वक्षरं पूर्वं
। कुशकाशं। अभ्यर्हितं च। तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः। युधिष्ठिरा
र्जुनौ। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां। एषां द्वंद्व एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दंगिकपाणविकं। रथिकाश्वारोहं। समाहा
रस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणं। प्राण्यंगादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानां। चरणानां द्वंद्व ए
कवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे। स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यं। उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। अध्वर्युक्रतुरनपुंस श्रीः
कं। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिंगानां द्वंद्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधं। अध्वर्युक्रतुः किं। इषुवज्रौ ॥९४॥

सामवेदे विहितौ। अनपुंसकं किं। राजसूयवाजपेये। अर्द्धर्चादी। अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानां। अध्ययनेन प्रत्यास
न्ना आख्या येषां तेषां द्वंद्व एकवत्स्यात्। पदकक्रमकं। जातिरप्राणिनां। प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्। धानाशष्कु
लि। प्राणिनां तु विट्शूद्राः। द्रव्यजातीयानामेव। नेह। रूपरसौ। गमनाकुंचने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्य
विशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि। विशिष्टलिंगो नदीदेशो ऽग्रामाः। ग्रामवर्ज्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिंगानां समाहा
रद्वंद्वः स्यात्। उध्यश्चेरावती च उध्येरावति। गंगा च शोणश्च गंगाशोणं। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रं। भिन्नलिं
गानां किं। गंगायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किं। जांबवं नगरं शालूकिनी ग्रामः। जांबवशालूकिन्यौ। क्षुद्रजंतवः।
एषां समाहारे द्वंद्वः स्यात्। यूकालिक्षं। आनकुलात् क्षुद्रजंतवः। येषां च विरोधः शाश्वतिकः। एषां प्राग्वत्। अहिनकुलं।
गोव्याघ्रं। काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते। शूद्राणामनिरवसितानां। अबहि
ष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत्। तक्षायस्कारं। पात्राद्बहिष्कृतानां तु। चंडालमृतपाः। गवाश्वप्रभृतीनि च। यथोच्चारितं

सि. ९५ निसाधूनि।गवाश्वं।दासीदासं।इत्यादि॥विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां।
वृक्षादीनांसमानांद्वंद्वः अश्ववडवेत्यादिद्वंद्वत्रयंचप्राग्वत्।वृक्षादौविशेषाणामेवग्रहणं।प्लक्षन्यग्रोधं।प्लक्षन्यग्रो
धाः।रुरुपृषतं।रुरुपृषताः।कुशकाशं।कुशकाशाः।व्रीहियवं।व्रीहियवाः।दधिघृतं।दधिघृते।गोमहिषं।गोमहिषाः।
शुकबकं।शुकबकाः।अश्ववडवं।अश्ववडवौ।पूर्वापरं।पूर्वापरे।अधरोत्तरं।अधरोत्तरे।फलसेनावनस्पतिमृग
शकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानांबहुप्रकृतिकएवद्वंद्वएकवदितिवाच्यं।बदराणिचामलकानिचबदरामलकं।
जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः।नेह।बदरामलके।रथिकाश्वारोहौ।प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि॥विभाषावृक्षेति
गृहसं ३ सूत्रेयेप्राणिनस्तेषांजातिरप्राणिनामितिनित्यंप्राप्तेविकल्पार्थं।पशुग्रहणंहस्त्यश्वादिषुसेनांगत्वान्नित्यंप्रा
प्ते।मृगाणांमृगैरेवशकुनीनांतैरेवोभयत्रद्वंद्वः।अन्यैस्तुसहेतरेतरयोगएवेतिनियमार्थंमृगशकुनिग्रहणं।ए श्रीः
वंपूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि।अश्ववडवग्रहणंतुपक्षेनपुंसकार्थं।अन्यथापरत्वात्पूर्ववदश्ववडवावितिस्या ॥९५॥

त्वा। विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि। विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एकवद्वा स्यात्। वैकल्पिकः समाहारद्वंद्वस्या
र्थ इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं। तेन द्रव्यवाचिनामितरेत
रयोग एव। शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रतिषिद्धं किं। नंदकपांचजन्यौ। इति पाक्षिकः समाहारद्वंद्वो भवत्येव। न दधिपय
आदीनि। एतानि नैकवत्स्युः। दधिपयसी। इध्माबर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अधिकरणैतावत्त्वे
च। द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात्। दशदंतोष्ठाः। विभाषा समीपे। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये
न परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशं दंतोष्ठं। उपदशाः दंतोष्ठाः। आनङ् ऋतो द्वंद्वे। विद्यायोनि
संबंधवाचिनां ऋदंतानां द्वंद्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। मातापितरौ। पुत्रेऽ
न्यतरस्यामित्यतो मंडूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः। पितापुत्रौ। देवताद्वंद्वे च। इहोत्तरपदे आनङ्। मित्रावरुणौ। वायु
शब्दप्रयोगे प्रतिषेधः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। पुनर्द्वंद्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं। तेन ब्रह्मप्रजापती इत्या

स· ९६ दोनानङ्।रतद्धिनैकहविर्भागित्वेनश्रुतंनापिलोकेप्रसिद्धसाहचर्यं।इदग्नेःसोमवरुणयोःदेवताद्वंद्वइत्येव।अग्नेःस्तु
त्सोमसोमाः।अग्नेःपरेषामेषांसस्यषःस्यात्समासे।अग्निष्टुत्।अग्निष्टोमः।अग्नीषोमौ।अग्नीवरुणौ।इद्वृद्धौ।वृद्धि
मत्युत्तरपदेऽग्नेरिदादेशःस्याद्देवताद्वंद्वे।अग्नामरुतौदेवतास्यआग्निमारुतंकर्म।अग्नीवरुणौदेवतास्यआग्निव
रुणं।देवताद्वंद्वेचेत्युभयपदवृद्धिः।अलौकिकेवाक्यआनङ्।मीत्वंचबाधित्वाइः।वृद्धौकिं।आग्नेंद्रः।नेंद्रस्यपरस्येत्यु
त्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः।विष्णोन।आग्नावैष्णवं।दिवोद्यावा।देवताद्वंद्वेउत्तरपदे।द्यावाभूमी।द्यावाक्षामा।दिवसश्चपृथि
व्यां।दिवइत्येव।वात्।द्यावा।आदेशः।कारोच्चारणं।सकारस्यरुत्वंमाभूदित्येतदर्थं।द्यौश्चपृथिवीचदिवस्पृथिव्यौ।द्या
वापृथिव्यौ।छंदसिदृष्टानुविधिः।द्यावाचिदस्मैपृथिवी।दिवस्पृथिव्योररतिरित्यत्रपदकाराविसर्गोपवंति।उषासो
षसः।उषसउषासादेशोदेवताद्वंद्वे।उषासासूर्यं।मातरपितरावुदीचां।उदीचांकिं।मातापितरौ।द्वंद्वाच्चु
दषहांतात्समाहारे।चवर्गांताद्दषहांताच्चद्वंद्वाट्टच्स्यात्समाहारे।वाक्त्वचं।त्वक्स्रजं।शमीदृषदं।वाक्त्विषं।छत्रो ॥९६॥ श्रीः

पानहं। समाहारे किं छत्रोपानहौ॥ ॥इति द्वंद्वः॥ ॥अथैकशेषः॥ सरूपाणां। रामो। रामाः। विरूपाणामपि स
मानार्थानां। वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडौ। कुटिलदंडौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। यूना सहोक्तो गोत्रं शि
ष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किं। गर्गगार्ग्यायणौ।
यूना किं। गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षण इति किं। भागवित्तिभागवित्तिकौ। कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्री पुंवच्च। यूना सहोक्ता वृद्धा
स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षाय
णश्च दाक्षी। पुमान् स्त्रिया। स्त्रिया सहोक्तः पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसश्च हंसी च हंसौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृ
दुहितृभ्यां। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। अक्लीबेन सहो
क्तं क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं तानि
मानि शुक्लानि। पिता मात्रा। मात्रा सहोक्तः पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ। श्वशुरः श्वश्र्वा। श्व

सि· ९७

श्र्वासहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं। सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यंते स
च देवदत्तश्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत इति वाच्यं। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोपि दृश्यत इति भाष्यं। स च यश्च
तौ। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि। पुंनपुंसकयोस्तु पर
त्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यं। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटा
विमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री। एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवा
दः। गाव इमाः। ग्राम्येति किं। रुरव इमे। पशुषु किं। ब्राह्मणाः। संघेषु किं। एतौ गावौ। अतरुणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकशफे
ष्विति वक्तव्यं। अश्वा इमे। इह सर्वत्र एकशेषकृते ऽनेकाभावात् द्वंद्वो न। तेन शिरसी शिरांसि इत्यादौ समासस्येत्यंतो
दात्तः प्राण्यंगत्वादेकवद्भावश्च न। पंथानौ। पंथानः इत्यादौ समासांतो न॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥कृत्तद्धितसमासैक श्रीः
शेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंच वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा। लौकिको ऽलौ ॥९७॥

क्रियस्यापरिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा राज्ञः पुरुषः। राजन् अस् पुरुष सु इति।
अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्द्धेति प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकार
बहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधा
नो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्रायोवादः। प्रायोभिप्रायः। सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अ
[illegible] तत्पुरुषे। द्वित्राः इत्यादि बहुव्रीहौ। दंतोष्ठमित्यादि द्वन्द्वे वाभावात्। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। तद्विशेषो
द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव। तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तं। किंच। सुपा सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा।
सुबंतेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः। सुपा राजपुरुषः। तिङा पर्यभूषत्। नाम्ना कुंभकारः। धातुना कटप्रूः
अजस्रं। तिङां तिङा। खादत मोदता। तिङां सुपा। कृंतविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृंतविचक्षणा। एहीडादि
योऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः॥ ॥इति सर्वसमासशेषः॥ ॥ककुब्दूरबुः पयामान

सि. ९८

क्षे। अअनक्षे इति छेदः। ऋगाद्यंतस्य समासस्य अप्रत्ययोंतावयवः स्यात् अक्षे या धूस्त दंतस्य तु न। अर्द्धर्चः। अनृच
ब ह्वृचावध्येतर्येव। नेह। अनृक्साम। बह्वृक् सूक्तं। विष्णोः पूः विष्णुपुरं। क्लीबत्वं लोकात्। विमलापं सरः। द्व्यंतरुप
सर्गेभ्योऽप ईत्। अप इति कृतसमासांतस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्यः पस्य ईत्स्यात्। द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति
द्वीपं। अंतरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु समा आपोऽस्मिन्निति बोध्यं। कृतसमासांतग्रहणान्ने
ह। स्वपूः स्वपी। अवर्णांताद्वा। प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। ऊदनोर्देशे। अनोः परस्य अपस्य ऊत्स्याद्देशे। अनूपो देशः।
राजधुरा। अक्षे तु दृढधूरक्षः। सखिपथौ। रम्यपथो देशः। अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। एतत्पूर्वात्सामलोमा
न्तात्समासादच् स्यात्। प्रतिसामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। अवलोमं। कृष्णोदक्पांडुसंख्यापू
र्वाया भूमेरजिष्यते। कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पांडुभूमः। द्विभूम त्रिभूमः प्रासादः। संख्याया नदीगोदावरीभ्यां
च। पंचनदं। सप्तगोदावरं। अजिति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः। अक्ष्णोऽदर्शनात्। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णो

श्रीः
॥९८॥

बृस्यान्समासांत ॥ग वाम श्रीवगवाक्ष ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्साममवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारग
वोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धो
क्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ एते पंचविंशतिरजंता निपात्यंते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः ।
विचतुरः । सुचतुरः । त्र्युपाभ्यां चतुरो ऽजिष्यते । त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । ततः एकादश द्वंद्वाः । स्त्रीपुंसौ । धे
न्वनडुहम् । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं । दाराश्च गावश्च दारगवं । ऊरू च अष्ठीवंतौ च ऊर्व
ष्ठीवं । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवं । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं । रात्रौ च दिवा च रात्रिं
दिवं । रात्रेर्मांतत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवं । वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति
साकल्ये ऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः । पंकजं । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान्पुरुषविंशो
षः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं । ततो द्विगुः । द्व्यायुषं । त्र्यायुषं । ततो द्वंद्वः । ऋग्यजुषं । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातो

सि

क्षः।महोक्षः।वृद्धोक्षः।शुनः समीपमुपशुनं।टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते।गोष्ठे श्वा।गोष्ठश्वः।ब्रह्महस्ति
भ्यां वर्चसः।अच् स्यात्।ब्रह्मवर्चसं।हस्तिवर्चसं।पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं।पल्यवर्चसं।राजवर्चसं।अवसमंधेभ्यस्त
मसः।अवतमसं।संतमसं।अंधयतीत्यंधं।पचाद्यच्।अंधतमसं।श्वसो वसीयःश्रेयसः।वसुशब्दः प्रशस्तवाचीत
ईयसुनि वसीयः।श्वस् शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह।मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।श्वोवसीयसं।श्वः
श्रेयसं ते भूयात्।अन्ववतप्ताद्रहसः।अनुरहसं।अवरहसं।तप्तरहसं।प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्।उरसि प्रत्युरसं।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।अनुगवमायामे।एतन्निपात्यते दीर्घत्वे।अनुगवं यानं।यस्य चायाम इति समासः।द्विस्तावा
त्रिस्तावा वेदिः।अच् प्रत्ययः समासः टिलोपश्च निपात्यते।यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा।अश्वमेधादौ त
त्रेदं निपातनं।वेदिरिति किं।द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः।उपसर्गादध्वनः।प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः।न पूजनात्।पूज श्रीः
नार्थात्परेभ्यः समासांता न स्युः।सुराजा।अतिराजा।स्वतिभ्यामेव।नेह।परमराजः।पूजनात्किं।गामतिक्रांतो ।१८९

तिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः। सुसक्थः। स्वक्षम्। किमः क्षेपे। क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं य
न्न दंतात्समासांता न स्युः। कुत्सितो राजा किंराजा। किंसखा।। किंगौः। क्षेपे किं। किंराजः। किंसखः। किंगवः। नञस्तत्पु
रुषात्। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किं। अधुरं शकटं। पथो विभाषा। नञ्पूर्वात्पथो वा समासांतः। अपथं। अपंथाः।
तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः। अपथं वर्तते।। ।।इति समासांताः।। ।। अलुगुत्तरपदे। अलुगधिकारः प्रागान
ङः। उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः। पंचम्याः स्तोकादिभ्यः। एभ्यः पंचम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः।
एवमंतिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किं। निष्क्रांतः स्तोकान्निस्तोकः। ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं। ब्राह्म
णा विहितानि शस्त्राणि उपचाराद्ब्राह्मणानि। तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः। द्वितीयार्थे पंच
म्युपसंख्यानादेव। ओजः सहोंभस्तमसस्तृतीयायाः। ओजसाकृतमित्यादि। अंजस उपसंख्यानं। अंजसाकृ
तं। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजो जनुषांध इति च। यस्याग्रजः पुमानस्य पुंसानुजः। जनुषांधो जात्यंधः। मन

सि॰कौ॰ सः सज्ञायां। मनसागुप्ता। आज्ञायिनि च। मनस इत्येव। मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी। आत्मनश्च। आत्मन
१०० स्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं। पूरणप्रत्यये उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापंचमः। जनार्दनस्त्वात्मचतु
र्थ एवेति तु बहुव्रीहिर्बोध्यः। पूरणे किं। आत्मकृतं। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। आत्मन इत्येव। आत्मनेपदं। आत्मनेभा
षाः। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। चतुर्थीति योगविभागात्समासः। परस्य च। परस्मैपदं। परस्मैभाषाः। हलदंतात्सप्तम्याः सं
ज्ञायां। हलंतादकारंताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायां। त्वचिसारः। गवियुधिभ्यां स्थिरः। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। ग
विष्ठिरः। अत्र गवीति वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अरण्येतिलकाः। अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। हृद्द्युभ्यां च।
हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदंतात्सप्तम्या
अलुक्। मुकुटेकार्षापणं। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं। कारनाम्न्येव। प्राचामेव हलादावेवेति। कार श्रीः
नाम्नि किं। अभ्याहितपशुः। कारादन्यस्येत्यस्य नाम। प्राचां किं। यूथपशुः। हलादौ किं। अविकटोरणः। हलदंतात्किं ॥१००॥

।नद्यां दोहो नदीदोहः। मध्यादुरौ। मध्येगुरुः। अंताच्च। अंतेगुरुः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे। कंठेकालः। उरसिलोमा·
अमूर्द्धमस्तकात्किं। मूर्द्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामेकिं। मुखेकामोऽस्यमुखकामः। बंधेचविभाषा। हलदंता
त्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबंधः। हस्तबंधः। हलेतिकिं। गुप्तिबंधः। तत्पुरुषेकृतिबहुलं। स्तंबेरमः। कर्णेजपः। क्वचिन्न। कु
रुचरः। प्रावृट्शरत्कालदिवांजे। प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं अपवादः। विभाषावर्षक्षरशरव
रात्। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे। वर्षेजः। वर्षजः। क्षरेजः। क्षरजः। शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः। घकालतनेषुकाल
नाम्नः। सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात्। घ· पूर्वाह्णेतरे· पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे· पूर्वाह्णतमे। काल। पूर्वाह्णेकाले· पू
र्वाह्णकाले। तन· पूर्वाह्णेतने। पूर्वाह्णतने। शयवासवासिष्वकालात्। खेशयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवा
सी। ग्रामवासी। अपोयोनियन्मतुषु। अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्यसोऽप्सुयोनिः। अप्सुजः। अप्सव्यः। अप्सुमंतावाज्यभागौ।
नेन्सिद्धबध्नातिषु च। इत्यंतादिषु सप्तम्या अलुक् न। स्थंडिलशायी। सांकाश्यसिद्धः। चक्रबद्धः। स्थे च भाषायां।

M.S # 10.

सप्तम्या अलुक् न। समस्थः। भाषायां किं। कलोस्या खरेष्ठः। षष्ठ्या आक्रोशे। चौरस्य कुलं। आक्रोशे किं। ब्राह्मण
कुलं। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदंडहरेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदंडः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलि
केति च। अमुष्यापत्यमामुष्यायणः। नडादित्वात्फक्। अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्।
एवमामुष्यकुलिका। देवानांप्रिय इति च मूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः। शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः। शुनःशेपः। शुनःपुच्छः।
शुनोलांगूलः। दिवश्च दासे। दिवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्यां। षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुग्वा निंदायां। दास्याः पुत्रो दासीपुत्रः।
निंदायां किं। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः। विद्यायोनिसंबंधवाचिनः ऋदंतात्षष्ठ्या अलुक्। हो
तुरंतेवासी। होतुः पुत्रः। पितुरंतेवासी। पितुः पुत्रः। विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं। नेह। होतृधनं।
पितृधनं। पितृगृहं। विभाषा स्वसृपत्योः। ऋदंतात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः। मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां श्रीः
। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे। मातुःष्वसा। मातुःस्वसा। पितुःष्वसा। पितुःस्वसा। लुक्पक्षे तु। मातृपितृ ॥१०१॥ १००॥

ष्यांस्वसा। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु। मातुःस्वसा। पितुःस्वसा॥
॥ ॥ इत्यलुक्समासः॥ ॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः॥ भाषितपुंस्काद्यो ङीत् तदंतस्य
नेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणि
रूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि। ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभा
वोपि निपात्यते। चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः॥ ङ्युः किं। दत्तातरा। भाषि
तपुंस्कात् किं। आमलकीतरा। कुवलीतरा। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। अङ्यंतनद्याः ङ्यंते काचश्च घादिषु ह्रस्वो वा
स्यात्। ब्रह्मबंधूतरा। ब्रह्मबंधुतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। कृतन्नद्यान। लक्ष्मीतरा। उगितश्च॥ उगितः परा या नदी तदंतस्य
घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति पुंवत्। विद्वत्तरा। इत्यादिषु तु विदुषीतरेत्यप्युदा
हृतं तन्निर्मूलं। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यं। हृदयस्येदं हा

सि॰र ईम्। हृल्लासः। लेखे त्यण्णंतस्य ग्रहणं। घञि तु हृदयलेखः। लेखग्रहणमेव ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे तदंत
॥१०२॥ विधिर्नास्तीति। वा शोकष्यञ्रोगेषु। हृच्छोकः। हृदयशोकः। सौहार्द्यं। सौहृदय्यं। हृद्रोगः। हृदयरोगः। हृदयस्य
हृत्पर्यायो हृच्छब्दोप्यस्ति। तेन न सिद्धे शेषं स्वार्थमिदं। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु। एषु उत्तरपदेषु पादस्य पद इत्य
दंतादेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। अज्यतिभ्यां पादे चेतीण्प्रत्ययः। अजेर्व्यभावो निपा
तनात्। पदगः। पदोपहतः। पद्यत्यतदर्थे। पादस्य पत्स्याद् तदर्थे यति परे। पादौ विध्यंति पद्याः शर्कराः। अत
दर्थे किं। पादार्थमुदकं पाद्यं। इके चरतावुपसंख्यानं। पादाभ्यां चरति पदिकः। पपादिलोष्ठन्। हिमकाषिह
तिषु च। पद्धिमं। पत्काषी। पद्धतिः। ऋचः शे। ऋचः पादस्य पत्स्यात् शे परे। गायत्र्या पच्छः शंसति। पादं पादमि
त्यर्थः। ऋचः किं। पादशः कार्षापणं ददाति। वा घोषमिश्रशब्देषु। पादस्य पत्। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। श्रीः
पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्के चेति वक्तव्यं। पन्निष्कः। पादनिष्कः। उदकस्योदः संज्ञायां। उदमेघः। उद ॥१०२॥

रपदस्य चेति वाच्यं। क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधिषु च। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु
पूर्वेण सिद्धं। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां। उदकुंभः। उदककुंभः। एक इति किं। उदकस्थाली। पूरयितव्ये किं। उ
दकपर्वतः। मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। उदमंथः। उदकमंथः। उदौदनः। उदकौदनः। इको ह्र
स्वोऽङ्यो गालवस्य। इगंतस्याङ्यंतस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किं। रमापतिः। अङ्य इ
ति किं। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थं। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यं। श्रीम
दः। भ्रूभंगः। शुक्लीभावः। भ्रुकुंसादीनामिति वाच्यं। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिः। अकारोनेन विधीय
त इति व्याख्यांतरं। भ्रकुंसः। भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः। स्त्रीवेशधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः कौटि
ल्यं। एक तद्धिते च। एकस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च। एकस्या आगतं एकरूप्यं। एकक्षीरं। ङ्यापोः संज्ञाछंदसो
र्बहुलं। रेवतिपुत्रः। अजक्षीरं। त्वे च। त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वं रोहिणीत्वं। रोहिणित्वं। ष्यङः संप्रसारणं पुत्र

सि॰कौ॰ पत्योस्तत्पुरुषे। ष्यङः तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे। संप्रसारणस्य। संप्रसारणस्य
॥२०३॥ दीर्घः स्यादुत्तरपदे परे। कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः। कौमुदगंधीपतिः। व्यवस्थितविभाषया क्वचिन्न। स्व
प्रत्यये वानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगंधीपुत्रः। उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह। अति
कारीषगंध्यपुत्रः। बंधुनि बहुव्रीहौ। बंधुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारीषगंध्या बंधुरस्ये
ति कारीषगंधीबंधुः। बेति किं। कारीषगंध्यायाः बंधुः। कारीषगंध्याबंधुः। क्लीबनिर्देशात्तु शब्दस्वरूपापेक्षया।
मातच्मातृकमातृषु वा। कारीषगंधीमातः। कारीषगंध्यामातः। कारीषगंधीमातृकः। कारीषगंध्यामातृकः। का
रीषगंधीमाता। कारीषगंध्यामाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः क्वचित्कल्प्यः। बहुव्रीहा
वेवेदं। नेह। कारीषगंध्यायाः माता। कारीषगंध्यामाता। विलसामर्थ्याद्धि स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते। इष्टके श्रीः
षीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकादीनां तदंतानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्या ॥१०३॥

६३

न्।इष्टकचितं।पक्वेष्टकचितं।इषीकतूलं।मुञ्जेषीकतूलं।मालभारी।उत्पलमालभारी।कारेसत्यागदस्य।मुम्
स्यात्।सत्यंकारः।अगदंकारः।अस्तोश्चेतिवक्तव्यं।अस्तुंकारः।धेनोर्भव्यायां।धेनुंभव्या।लोकस्यपृणे।लोकंपृणः।
पृणइतिमूलविभुजादित्वात्कः।इत्येऽनभ्याशस्य।अनभ्याशमित्यः।दूरतःपरिहर्तव्यइत्यर्थः।भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे।भ्रा
ष्ट्रमिंधः।अग्निमिंधः।गिलेऽगिलस्य।तिमिंगिलः।अगिलस्यकिं।गिलगिलः।गिलगिले च।तिमिंगिलगिलः।
उष्णभद्रयोःकरणे।उष्णंकरणं।भद्रंकरणं।रात्रेःकृतिविभाषा।रात्रिंचरः।रात्रिचरः।रात्रिमटः।रात्र्यटः।अखि
दर्थमिदंसूत्रं।खितितुअरुर्द्विषदितिनित्यमेववक्ष्यते।रात्रिंमन्यः।सहस्यसःसंज्ञायां।उत्तरपदे।सपलाशं।
संज्ञायांकिं।सहयुध्वा।ग्रंथांताधिकेच।अनयोरर्थयोःसहस्यसःस्यादुत्तरपदे।समुहूर्तंज्योतिषमधीते।सद्रो
णाखारी।द्वितीयेचानुपाख्ये।अनुमेयेद्वितीयेसहस्यसःस्यात्।सराक्षसीकानिशा।राक्षसीसाक्षादनुपलभ्य
मानानिश्चयानुमीयते।समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु।समानस्यसःस्यादुत्तरपदेनतुमूर्धादिषु।अनुभ्राता

सगर्भ्यः। अनुसरवास यूथ्यः। योनः सनुत्यः। तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्द्धादिषु किं। समानमूर्द्धा।
समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते। तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीय इत्यादि सिद्धमिति
काशिका। अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति। सदृशाः सख्यास ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः।
समानः पक्षोस्येत्यादि। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु। एषु द्वादशसूत्तरपदे
षु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः। सजनपद इत्यादि। चरणे ब्रह्मचारिणि। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः
स्यात् चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा। ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचा
री। समानस्य सः। सब्रह्मचारी। तीर्थे ये। तीर्थ उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः
एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति यत् प्रत्ययः। विभाषोदरे। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। सोदर्यः। समानोद
र्यः। दृग्दृशवतुषु। सदृक्। सदृशः॥ दृक्षे चेति वक्तव्यं। सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः। इदंकिमोरीश्की। दृग्दृशव

नुषुइदमईशः।किमःकीस्यात्।ईदृक्।ईदृशः।कीदृक्।कीदृशः।वक्ष्योदाहरणंतुवक्ष्यते।दृक्षेच।ईदृक्षः।कीदृक्षः।
आसर्वनाम्नः।दृक्षेच।तादृक्।तादृशः।तावान्।तादृक्षः।दीर्घः।मल्लोले।अमूदृशः।अमूदृक्षः।समासेंगुलेः
संगः।अंगुलिशब्दात्संगस्यसस्यमूर्द्धन्यःस्यात्समासे।अंगुलिषंगः।समासेकिं।अंगुलेःसंगः।भीरोःस्थानं।भी
रुशब्दात्स्थानस्यसस्यमूर्द्धन्यःसमासे।भीरुष्ठानं।असमासेतुभीरोःस्थानं।ज्योतिरायुषःस्तोमः।आभ्यां
स्तोमस्यसस्यमूर्द्धन्यःसमासे।ज्योतिष्टोमः।आयुष्टोमः।समासेकिं।ज्योतिषस्तोमः।सुषामादिषुच।सस्य
मूर्द्धन्यः।शोभनंसामयस्यसुषामा।सुषंधिः।इतिसंज्ञायामगात्।सस्यमूर्द्धन्यः।हरिषेणः।इतिकिं।हरिसक्थः
संज्ञायांकिं।पृथुसेनः।अगकारात्किं।विश्वक्सेनः।इण्कोरिसेवा।सर्वसेनः।नसत्राह्व।इतिसंज्ञायामगकारान्मू
र्द्धन्योवा।रोहिणीसेनः।रोहिणीषेणः।अगकारात्किं।शतसिषक्सेनः।आकृतिगणोयं।अथषष्ठ्यन्तंतीयास्यस्या
न्यस्यदुगाग्नीराज्ञास्यास्थितोत्सुकोतिकारककरागच्छेषु।अन्यस्यदुगागमःस्यादाग्नीरादिषुपरेषु।अन्यद

शीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अषष्ठीत्यादि किं। अन्यस्या
न्येन वा आशीः अन्याशीः। कारके छेचनार्पं निषेधः। अन्यस्य कारकोन्यत्कारकः। अन्यस्यायमन्यदीयः। गहादि
राकृतिगणत्वाच्छः। अर्थे विभाषा। अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत्तत्पुरुषेचि। अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोश्वः क कद्दश्वः ३
दश्वः तत्पुरुषे किं। कूष्ट्रो राजा। कौ च। कुत्सितास्त्रयः कत्रयः। रथवदयोश्च। कद्रथः। कद्वदः। तृणे च जातौ। कत्तृणं
का पथ्यक्षयोः। कापथं। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अस्मिञ्छब्देन बहुव्रीहिर्वा। ईषदर्थे। ईषज्जलं काजलं। अ
जादावपि परत्वात्कादेशः। काम्लः। विभाषा पुरुषे। कापुरुषः। कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयं। ईषदर्थे हि पूर्वविप्र
तिषेधान्नित्यमेव। कवं चोष्णे। उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात्। कवोष्णं। कोष्णं। कदुष्णं। पृषोदरादीनि यथोपदि
ष्टं। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि। पृषतः उदरं। पृषोदरं। तलोपः। वारिवाहको बलाहकः। श्रीः
पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वं। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषो ॥२०५॥

दरं। दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं। दक्षिणतीरं। उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्त
रपदादेष्टुत्वं च। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। खलर्थेभ्यः। दंभेर्नलोपो नि
पात्यते। दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः। आतश्चोपसर्गे कः। ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति ब्रूसी। ब्रुवः छेत्स्य ब्रू आदेशः। सदेरधिकरणे
डट्। आकृतिगणोयं। संहितायां। अधिकारोयं। कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिक
स्य। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। अविष्टादीनां किं। विष्टकर्णः
अष्टकर्णः पंचकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। नहिवृतिवृषिव्य
धिरुचिसहितनिषु क्वौ। क्विबन्तेषु एषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्। नीरुक्। अभीरुक्।
ऋतीषट्। परीतत्। क्वावितिकिं। परिणहनं। विभाषा पुरुषे। त्यतो मंडूकप्लुत्या विभाषानुवर्त्तते। सा च व्यवस्थि
ता। तेन गतिकारकयोरेव। नेह। पटुरुक्। तिग्मरुक्। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनां। कोटरादीनां वने

सिद्ध
॥१०६॥

परे किं शुल्लुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात् संज्ञायां। वनं पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका कोटरा येभ्यः। वन शब्दस्यो
त्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं न तु अन्येभ्यः। इह कोटरांताः पंच दीर्घ विधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृत दीर्घाणां णत्व विधौ नि
र्देशो नियमार्थः। अयं शब्दस्य तु विपर्ययः। पुरगा वणं। सिध्रका वणं। मिश्रका वणं। सारिका वणं। कोटरा वणं। एभ्य
एवेति किं। असिपत्र वनं। वनस्याग्रे अग्रे वणं। राजदंतादिषु निपातनात् सप्तम्या अलुक्। प्रातिपदिकार्थ मात्रे प्रथ
मा। किं शुल्लुका गिरिः। वले। वल प्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायां। कृषीवलः। मतौ बह्वचो न जिरादीनां। अमर
वती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। बह्वचः किं। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह वलयवती। शरादीनां च। शर
वती। इको वहे ऽपीलोः। इगंतस्य दीर्घः स्याद् वहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिंडवहं। अपीलोः किं। पीलुवहं। अ
पील्वादीनामिति वक्तव्यं। दारुवहं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञंते प श्रीः
रे न तु मनुष्ये। परिपाकः। परीपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। इगंतस्योपसर्गस्य दीर्घः काशे। वीकाशः। ॥१०६॥

६५

नीकाशः। इकः किं। प्रकाशः। अष्टनः संज्ञायां। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः। चितेः कपि। एकचि
तीकः। द्विचितीकः। नरे संज्ञायां। विश्वानरः। मित्रे चर्षौ। विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनो दंतदंष्ट्राक
र्णकुंदवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः। श्वादंतः। इत्यादि। प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञाया
मपि। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। कार्ष्यवणं। इह षात्परत्वा स तं। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। वनस्य णः स्यात्।
दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवणं। शिरीषवनं। द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव। नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इ
रिकावनं। मिरीकावनं। वाहनमाहितात्। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्या
त्। इक्षुवाहणं। आहितात्किं। इंद्रवाहनं। इंद्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातना
त्। पानं देशे। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये। क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः। सुरापाणाः
प्राच्याः। पीयत इति पानं कर्मणि ल्युट्। वा भावकरणयोः। पानस्येत्येव। क्षीरपाणं। क्षीरपानं। गिरिनद्यादीनां

सि.कौ.
॥१०७॥

वा।गिरिणदी।गिरिनदी।चक्रनितंबा।चक्रणितंबा।प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च।पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यैषु
स्थितस्य नस्य णो वा स्यात्।प्रातिपदिकान्ते।माषवापिणौ।नुमि।व्रीहिवापाणि।विभक्तौ।माषवापेण।पक्षे माषवापिना।
विस्तरादि।उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वं।नेह।गर्गाणां भगिनी।गर्गभगिनी।अत एव नुम्ग्रहणं कृतं।अंगस्य
नुम्विधानात्तदंतो हि नुम् न तूत्तरपदस्य।किं च।ग्रहिण एव स्यादौ हि वेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणं।प्रेच्चन मिस्त्र
दौ तु स्तुत्यादित्वान्न।युवादेर्न।रम्ययूना।परिपक्वानि।एकाजुत्तरपदे णः।नित्यमित्युक्तं।वृत्रहणौ।हरिमानयति
ति हरिमाणी।नुमि।क्षीरपाणि।विभक्तौ।क्षीरपेण।रम्यविणा।कुमति च।कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्।हरिकामि
णौ।हरिकामाणि।हरिकामेण।पदव्यवायेपि।पदेन व्यवधाने णत्वं न स्यात्।माषकुंभवापेन।चतुरंगयोगेन।
अतद्धित इति वाच्यं।आर्द्रगोमयेण।शुष्कगोमयेण।कुस्तुंबुरूणि जातिः।अत्र सुण्निपात्यते।कुस्तुंबुरूधा
न्याकं।क्वी बलमतंत्रं।जातिः किं।कुस्तुंबुरूणि कुत्सितानि तिंदुकीफलानीत्यर्थः।अपरस्पराः क्रियासातत्ये। श्रीः ॥१०७॥

सुट् निपात्यते। अपरस्पराः सार्थाः गच्छंति। सततमविच्छेदेन गच्छंतीत्यर्थः। क्रियेति किं। अपरपरा गच्छंति। अपरे च
परे च सकृदेव गच्छंति। गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु। सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते। गावः पद्यंते यस्मिन्देशे स गोभिः
सेवितो गोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि। प्रमाणे। गोष्पदमात्रं क्षेत्रं। सेवितेत्यादि किं। गोः पदं। गोपदं। आ
स्पदं प्रतिष्ठायां। आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते। प्रतिति किं। आपदा दापदं। आश्चर्यमनित्ये। अद्भुते सुट्। आश्च
र्यं यदि स भुंजीत। अनित्य इति किं। आचर्यं कर्म शोभनं। वर्चस्केऽवस्करः। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कं अन्नमलं तस्मिन्सुट्। अव
कीर्यत इत्यवस्करः। वर्चस्के किं। अवकरः। अपस्करो रथांगं। अपकरोन्यः। विष्किरः शकुनौ वा। पक्षे विकिरः। वाव
चनेनैव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिः। तत्र भाष्य विरोधात्।
प्रतिष्कशश्च कशेः। कशगतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च। सहायः पुरोया
यी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते। कशेः किं। प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः। यद्यपि कशेरेव कशा कशेरिति धातोर्ग्रह
णं तथापि

सि.कृ.
॥१०८॥

एते देवताः नार्वी
पनीरलेभ जज्ञे दलं
सविवर्द्धितं

णंनुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थं तेन धात्वंतरोपसर्गान्न। प्रस्कण्व हरिश्चंद्रावृषी। हरिश्चंद्रग्रहणममंत्रार्थं। ऋषी किं। प्र
कण्वो देशः। हरिचंद्रो माणवकः॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः। मकरग्राहो व्युत्पन्नस्तस्य सुडिति निपा
त्यते। वेणुवितिकिं। मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। कास्तीराजस्तुंदे नगरे। ईषन्नीरमस्येति कास्तीरं नाम नगरं। अजस्येव
तुंदमस्येति अजस्तुंदं नाम नगरं। नगरे किं। कातीरं। अजतुंदं। कारस्करो वृक्षः। कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः। अ
न्यत्र कारकरः। केचित्तु कस्कादिषु इदं पठंति। न सूत्रेषु। पारस्कर प्रभृतीनि च संज्ञायां। एतानि ससुट्कानि निपा
त्यंते नान्यत्र। पारस्करः। किष्किंधा। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। तात्पूर्वं वर्त्तेन दकारो
पि बोध्यः। तद्बृहतोर्दकार तकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृह
स्पतिः। प्रायस्य चित्तिचित्तयोः। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तं। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोयं॥ ॥इतिसमा श्रीः
साश्रयाविधयः॥ ॥समर्थानां प्रथमाद्वा॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत्। सामर्थ्यं परिनिष्ठि ॥१०८॥

६७

नत्वं कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत्। प्राग्दीव्यतोण्। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते। अश्वपत्यादिभ्यश्च। एभ्यो
ण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः। तद्धितेष्वचामादेः। ञ्णिति णिति च तद्धिते परे ऽचा
मादेरचो वृद्धिः स्यात्। किति च। किति च तद्धिते तथा। अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतं। गाणपतं। गणपत्यो मंत्र इति नु
म्मादिकमेवादित्सदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात्। ण्या
पवादः। दैत्यः। अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः। प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां। याम्यः। पृथिव्या ञाञौ। पा
र्थिवा। पार्थिवी। देवस्य यञञौ। दैव्यं। दैवं। बहिषष्टिलोपो यञ्च। बाह्यः। ईकक्च। बाहीकः। स्थाम्नोकारः। अ
श्वत्थामः। पृषोदरादित्वात्सस्य तः। न वा अर्थे तु लुग्वाच्यः। अश्वत्थामा। लोम्नोपत्येषु बहुषु। बाह्वादीञोपवा
दः। उडुलोमाः। उडुलोमान्। बहुषु किं। औडुलोमिः। गोरजादिप्रसंगे यत्। गव्यं। अजादिप्रसंगे किं। गोभ्यो
हेतुभ्य आगतं गोरूप्यं। गोमयं। उत्सादिभ्योञ्। औत्सः। अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः। अग्नेरपत्यादि आ

सि॰ ग्नेयं। कालेयं॥ ॥इत्यपत्यादिविकारांतार्थाः साधारणाः प्रत्ययाः॥ ॥स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ धान्या
॥२०९ नां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः। वत्यर्थे न। स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात्॥ पुंवत्॥
द्विगोर्लुगनपत्ये॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात्। पंचसु कपालेषु संस्कृतः पु
रोडाशः पंचकपालः। द्विगोर्निमित्तस्येति किं। पंचकपालस्येदं खंडं पांचकपालं। अजादिः किं। पंचगर्गरूप्यं। अनपत्ये किं।
द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः। गोत्रेऽलुगचि। अजादौ प्राग्दीव्यतीये गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात्। गर्गाणां छात्राः। वृद्धाच्छः।
।आपत्यस्य च तद्धितेनाति। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे। गार्गीयाः। प्राग्दीव्यतः
किं। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं। यूनि लुक्। प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। ग्लुचु
कस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः। वक्ष्यमाणः फिञ्। ततो यून्यण्। ग्लौचुकायनः। तस्य छात्रा ग्लौचुकायनाः। अणो श्रीः
लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न। पैलादिभ्यश्च। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक्। पीलाया वेत्यण्। तस्मादणो द्व्यच इति फिञ्। तस्य ॥२०९
गर्गेभ्यो हितं गर्गीयं। अचि किम्॥३

लुक्। पैलः पिता पुत्रश्च। तद्राजाच्चाणः। द्व्यञ्मगधेत्यणंतादांगशब्दादणो द्व्यचः इति विहितस्य फिञो लुक्। आंगः
पिता पुत्रश्च। अञः प्राचां। गोत्रे यः अञ् तदंताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् न तु गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं अ-
त इञ्। यञिञोश्चेति फक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च। प्राचां किं। दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः। न तौल्वलिभ्यः। तौ-
ल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेण प्राप्तः। तुल्वलः तत इञि फक्। तौल्वलिः पिता तौल्व-
लायनः पुत्रः। फक्फिञोरन्यतरस्यां। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रं। कात्यायनस्य छात्राः का-
तीयाः कात्यायनीयाः। यस्कस्यापत्यं यास्कः। शिवाद्यण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। अणो द्व्यचः इति फिञ्। तस्य
छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः। तस्यापत्यं। षष्ठ्यंतात् कृतसंधेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्य-
या वा स्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदिवृद्धिरंत्योपधावृद्धिं बाधते। तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत्।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनं। मनोरपत्यं मानवः। कृतसंधेः किं। सौत्थितिः। अकृतव्यूह परिभाष

सि॰ ॥११०॥

यास्यानुत्पत्तिर्माभूत्। समर्थपरिभाषया नेह। वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य। प्रथमात्किं। अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थमाभूत्।
वाग्रहणाद्वाक्यमपि। देवदत्तोति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोपि। उपगवपत्यं। जातित्वान्ङीष्। औपगवी।
आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं। अपत्यत्वेनाविवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्।
जीवति तु वंश्ये युवा। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञं। भ्रातरि च ज्या
यसि। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात्। वान्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति। भ्रातुरन्यस्मि
न्सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं स्यात्। एकं जीवतिग्रहणं अपत्यस्य विशेषणं। द्वि
तीयं सपिंडस्य। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति। गार्ग्य
स्यापत्यं गार्ग्यायणः। गार्ग्यो वा। स्थविरेति किं। स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव। जीवति किं। मृते मृतो वा गार्ग्य एव। वृद्धस्य
च पूजायामिति वाच्यं। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचां। गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायां। तत्रभवान् गार्ग्यायणः। श्रीः ॥११०

ष्ठजैनिर्किं। गार्ग्यः। यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यं। गार्ग्यो जाल्मः। कुत्सेति किं। गार्ग्यायणः। एको गोत्रे। गोत्रे एक एव
वापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः। गोत्रे स्वैकोन संख्यानां प्रत्ययानां परंपरा। यद्य
स्वद्यून संख्येभ्यो निष्ठोत्पत्तिः प्रसज्यते। १। अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च। मतभेदेन तद्धान्ये सूत्रमतन्नथो
त्तरं। २। पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात्। चतुर्थे तज्जीवज्ज्येष्ठे मृते वंश्ये औपग
वेः फक्। इत्यं फगिञोः परंपरायां मूलाद्यततमे गोत्रे एकोन ज्ञात प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामिति मुख्यपक्षे नु त
तीये वाच्ये उपगोरण्। इष्टे सिद्धेपि अलं तादित्रपि स्यात्। चतुर्थे ततः फगिति फगिञोः परंपरायां शततमे गोत्रे ९९ न
वेतरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रं। एवमुत्तरसूत्रेप्यूह्यं। गोत्राद्यून्यस्त्रियां। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्यया
न्तादेव प्रत्ययः स्यात्। स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः। अत इञ्
अदंतेत्यपातिपदिकं तस्मादिनि काम्यप्रत्यये नादिञ् स्यादपत्ये र्थे। दाक्षिः। बाह्वादिभ्यश्च। बाहविः। औडुलोमिः। आ

सि· कृतिगणोयं। सुधातुरकङ् च। वादित्र्य। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। व्यासवरुडनिषादचंडालबिंबानां चेति वक्तव्यं।
॥१११॥ न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। पदांताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैदावागमौ
स्तः। वैयासकिः। वारुडकिः। गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्। व्रातच्फञोरस्त्रियां। व्रातवाचिभ्यश्च्फञंतेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्या
न्नतु स्त्रियां। कौंजायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौंजायनी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्।
अनंतरापत्ये कौंजिः। नडादिभ्यः फक्। गोत्र इत्येव। नाडायनः। चारायणः। अनंतरो नाडिः। हरितादिभ्योञः। ए
भ्योऽञंतेभ्यो युनि फक्। हारितायनः। इह गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्युन्ययं। न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः। बिदाद्यं
तर्गणो हरितादिः। यञिञोश्च। गोत्रे यौ यञिञौ तदंतात्फक् स्यान्न। अनातीत्युक्ते रापत्यस्येति यलोपो न। गार्ग्या
यणः। दाक्षायणः। शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु। गोत्रे फक्। अत्रिञोरपवादः। आद्यो बिदादौ। शारद्व श्रीः
तायनो भार्गवश्चेत्। शारद्वतोन्यः। शौनकायनो वात्स्यश्चेत्। शौनकोन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः। ॥१११॥

द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां। एभ्यो गोत्रे फक् वा। द्रोणायनः। द्रोणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः। जैवंतायनः। जैवंतिः।
अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनंतरे तत्प्रचारात्। अनृष्यानंतर्ये बिदादिभ्योऽञ्। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आ
नंतर्ये। सुत्रे स्वार्थेऽप्यञ्। बिदस्य गोत्रं बैदः। अनंतरो बैदिः। बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः।
गर्गादिभ्यो यञ्। गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। यञञोश्च। गोत्रे यद्यञंतमञंतं च तदंतयोरवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहु
त्वे न तु स्त्रियां। गर्गाः। उत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किं। प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किं। द्वैप्याः। औ
त्साः। प्रवराध्याय प्रसिद्धमिह गोत्रं। तेनेह न। पौत्राः। दौहित्राः। मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः। गोत्रे यञ् माध
व्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात् सिद्धे नियमार्थमिदं। गर्गा
दिपाठफलं तु लोहितादिकार्यार्थं। बाभ्रव्यायणी। कपिबोधादांगिरसे। गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बौध्यः। आंगिरसे
किं। कापेयः। बौधिः। वतंडाच्च। आंगिरस इत्येव। वातंड्यः। अनांगिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ। वातंड्यः।

सि· ॥११२॥ वातंडः। लुक्स्त्रियां। वतंडाच्चेति विहितस्य लुकः स्यात् स्त्रियां। शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। वतंडी। अनांगिरसे तु वातं
ड्यायनी। लोहितादित्वात् ष्फः। आणि तु वातंडी। ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ्। अश्वादिभ्यः फञ्। गोत्रे। आश्वायनः।
पुंसि जाते। पुंसीति प्रकृतिविशेषणं। जातस्य गोत्रं जातायनः। पुंसीति किं। जाताया अपत्यं जातेयः। भर्गात्त्रैगर्ते।
गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः। भार्गिरन्यः। शिवादिभ्योऽण्। गोत्र इति निवृत्तं। शिवस्यापत्यं शैवः। गांगः। पक्षे तिका
दित्वात् फिञ्। गांगायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गांगेयः। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः। अवृद्धेभ्यो नदी
मानुषीनामभ्योऽण् स्यात्। ढकोपवादः। यामुनः। नार्मदः। विंतिताया अपत्यं वैंतितः। अवृद्धाभ्यः किं। वासवदत्ते
यः। नद्यात्यादि किं। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किं। शोभनाया अपत्यं शौभनेयः। ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च। ऋ
षयो मंत्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अंधकेभ्यः। श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति श्रीः
तु बाह्वादित्वात्। कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। इञ् एवायमपवादो मध्येपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वा ॥११२॥

ढक्। आत्रेयः। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उत् आदेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः॥
साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनं प्रत्ययः उत्सर्गेण सिद्धः॥ स्त्रीलिंगनिर्देशोथपिक्षः। तेन धान्यमातुर्न। सं
ख्येति किं। सौमात्रः। शुभ्रादित्वाद्ढे मात्रेयः। कन्यायाः कनीन च। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च। कानी
नो व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः॥ विकर्णशुंगच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु अपत्येऽण्। वैकर्णो वत्स्यः
। वैकर्णिरन्यः। शौंगो भारद्वाजः। शौंगिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलिरन्यः। केचित्तु शुंगेत्याबंतं पठंति ते
षां ढक्प्रत्युदाहरणं। शौंगेयः। पीलाया वा। तन्नामिकाण्बाधितो ढ्य इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते।
पीलाया अपत्यं पैलः। पैलेयः। ढक् मंडूकात्। वाऽदण्। पक्षे इञ्। मांडूकेयः। मांडूकः। मांडूकिः। स्त्रीभ्यो ढक्।
स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यो ढक् स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वात्सौमित्रिः। शिवादित्वात्सापत्नः। द्व्यचः। द्व्यचः स्त्रीप्रत्य
यांताद् अपत्ये ढक् स्यात्। तन्नामिकाणोऽपवादः॥ दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु मस्येदमित्यण्। इतश्चानिञः॥ इकारांता

सि॰
॥११३

द्व्याचोपत्ये ढक् स्यान्नतिसृंनाता। दौलेयः। नैधेयः। शुभ्रादिभ्यश्च। शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः। विकर्णकुषीतकात्काश्यपे। अ
पत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः। भ्रुवो वुक् च। ढक्। भ्रौवेयः। प्रवाहणस्य ढे। प्रवाहणशब्द
स्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः। तत्प्रत्ययस्य च।
ढांतस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः। प्रवाहणेयिः।
बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्दोश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारंभः। कल्याण्यादीनामिनङ्। एषामिनङा
देशः स्याड्ढक् च। काल्याणिनेयः। बांधकिनेयः। कुलटाया वा। इनङ् मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेण वा। कौलटिनेयः।
कौलटेयः। सती भिक्षुकी च कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः। हृ
द्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। हृदाद्यंते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिणिति किति च। सुहृदोपत्यं सौहार्दिः। सुभग
या अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः तेषु भवः साक्तुसैंधवः। चटकाया ऐरक्। चटकस्य

श्रीः
॥११३॥

७१

तिवाच्यं। लिंगविशिष्टपरिभाषयास्त्रियाअपि। चटकस्य चटकायावा अपत्यं चाटकैरः। स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः। त
योरेवस्यापत्यं चटका। अजादिलाद्दाप्। गोधायाद्रक्। गोधेरः। शुभ्रादिलात्पक्षेढक्। गौधेयः। आरगुदीचां। गोधारः।
रकासिद्धे आकारोच्चारणं अन्यतोविधानार्थं। जडस्यापत्यंजाडारः। पंडस्यापत्यंपांडारः। क्षुद्राभ्योवा। अंगहीनाःशी
लहीनाश्चक्षुद्रास्ताभ्योवाद्रक्। काणेरः। दासेरः। काणेयः। दासेयः। पितृष्वसुश्छण्। अणोपवादः। पैतृष्वस्रीयः।
ढकिलोपः। पितृष्वसुरंतलोपःस्याड्ढकि। अतएवढक्। पैतृष्वसेयः। मातृष्वसुश्च। पितृष्वसुर्यदुक्तंतदस्यापिस्यात्। मा
तृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः। चतुष्पाद्भ्योढञ्। ढेलोपोःकद्र्वाः। कद्रूमित्यस्यावर्णांतस्यलोपःस्यात्ढेपरे। कामंडलेयः। कमं
डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्च। एभ्योढञ्स्यात्। अणूढकोरपवादः। गार्ष्टेयः। मित्रयोरपत्यं-ऋष्य
तिश्चामेदञ्। केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः। एषांयकारादेरियादेशःस्यात्ञितिणितिकितिचतद्धितेपरे। इतिइ
यादेशेप्राप्ते। दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेय

सि·
॥११७॥

हिरण्मयानि। एतानि निपात्यन्ते। इति यलोपः। मैत्रेयः। मैत्रेयौ। यस्कादिभ्यो गोत्रे। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां। मित्रयवः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् बहुत्वे। अ
त्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अंगिरसः। बह्वचः इञः प्राच्यभरतेषु। बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरत
गोत्रे च वर्त्तमानस्तस्य लुक् स्यात्। पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। न गोपवनादिभ्यः। गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। बिदाद्य
न्तर्गणोऽयं। गोपवनाः। शैग्रवाः। तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वंद्वे। तैकायनयश्च कै
तवायनयश्च। तिकादिभ्यः फिञ्। तस्य लुक्। तिककितवाः। उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु
लुग्वा स्यात् द्वंद्वे वाऽद्वंद्वे च। भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः। लामकाः। लामकायनाः। आगस्त्यकौंडि
न्ययोरगस्तिकुंडिनच्। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभाग
स्य यथासंख्यं अगस्तिकुंडिनच् एतावादेशौ स्तः। अगस्तयः। कुंडिनाः। राजश्वशुराद्यत्। राज्ञो जातावेवेति वा

श्रीः
॥११७॥

७३

र्थं। येत्वाभावकर्मणोः। यादौ तद्धिते परे ऽन् प्रकृत्या स्यात् ननु भावकर्मणोः राजन्यः। श्वशुर्यः। जातिग्रहणाच्छ्रुद्धा
दावुत्पन्नो राजनः। अन्। अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न। अभावकर्मणोः किं। राज्ञः कर्मभावो वा राज्यं संयो
गादिश्च। इन् प्रकृत्या ऽणि परे। वज्रिणोपत्यं वाज्रिणः। नमपूर्वोः पत्ये वर्मणः। मपूर्वो ऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्ये ऽणि। सा
द्मसामः। मपूर्वैः किं। सौत्वनः। अपत्ये किं। वर्मणा परिवृतश्चा र्मणो रथः। अवर्मणः किं। चक्रवर्मणोपत्यं चाक्रवर्मणः। वा
हितनाम्न इति वाच्यं। हितनाम्नोपत्यं हैतनामनः। हैतनामः। ब्राह्मो जातौ। योगविभागोत्र कर्तव्यः। ब्राह्म इति निपात्य
ते ऽनपत्ये ऽणि। ब्राह्मं हविः। तता जातौ। अपत्ये जाताविति ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणः पत्यं ब्राह्मणः। अपत्ये
किं। ब्राह्मी ओषधिः। औक्षमनपत्ये। अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदं। अनपत्ये किं। उक्ष्णोपत्यमौक्ष्णः। षपू
र्वहन्धृतराज्ञामणि। षपूर्वयोः अन्तस्य हनादेश्च अनस्यातो लोपः ऽणि। ताक्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धृतराज्ञोपत्यं धार्तरा
ज्ञः। षेति किं। सामनः। अणि किं। ताक्षण्यः। क्षत्राद्घः। क्षत्रियः। जाताविति एव। क्षात्रिरन्यः। कुलात्खः। कुलीनः। त

सि०
॥११५॥

दंतादपि उत्तरस्त्रेअपूर्वपदादिति लिंगात्। आढ्यकुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ। कुलादित्येवापक्षे
खः। कुल्यः। कौलेयकः। कुलीनः। पदद्वयग्रहणं किं। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादञ्खञौ।
अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। पक्षे खः। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः। दुष्कुलाड्ढक्। पूर्ववत्पक्षे खः। दौ
ष्कुलेयः। दुष्कुलीनः। स्वसुश्छः। स्वस्रीयः। भ्रातुर्व्यच्च। चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने। भ्रा
तुर्व्यन् स्यादपत्येप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः शत्रुः। पाप्मना भ्रातृव्येणेति तु उपचारात्। रेवत्या
दिभ्यष्ठक्। ठस्येकः। अंगात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकात्
ण्णस्य ठकौ स्तः कुत्सायां। सामर्थ्याद्यूनि। गार्ग्याः अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः। पुंवद्भावात् गार्ग्यशब्दात्स्व ठकौ।
यस्येति लोपः। आपत्यस्येति यलोपः। वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्बहु श्रीः॥११५॥
लं ठक् स्यात्कुत्सायां। भागवित्तेर्भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः। फेश्छ च। फिञंतात्सौवीरगोत्रा

पत्ये छः ॥ वृद्धकुत्सने गम्ये । यमुंदस्यापत्यं यामुंदायनिः ॥ तिकादित्वात्फिञ् । तस्यापत्यं यामुंदायनीयः ॥ यामुंदायनिकः ॥
कुत्सने किं । यामुंदायनिः ॥ औत्सर्गिकस्याणो ण्य क्षत्रियेति लुक् । सौवीरेषु किं । तैकायनिः ॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।
सौवीरेष्विनेह यथासंख्यं । अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिंगादिति वृत्तिः ॥ भाष्ये तु यथासंख्यमेवस्थितं । फांटाहृतः ॥ फां
टाहृतायनिः ॥ मैमतः ॥ मैमतायनिः ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः ॥ वावदूक्यः ॥ सम्राजः क्षत्रिये । साम्रा
ज्यः ॥ साम्राजोन्यः ॥ सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च ॥ एभ्यो ण्यः ॥ हारिषेण्यः ॥ लाक्षण्यः ॥ कारीशिल्पि । तस्मान्न । तांतुवाय्यः ॥ कौं
भकार्यः ॥ नापित्यः ॥ उदीचामिञ् । हारिषेणिः ॥ लाक्षणिः ॥ तांतुवायिः ॥ कौंभकारिः ॥ नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापिताय
निः ॥ तक्ष्णोऽण् उपसंख्यानं । ताक्ष्णः ॥ पक्षे ताक्ष्ण्यः ॥ तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनिः ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ अप
त्ये फिञ् ॥ इञोपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौ
शल्यायनिः ॥ कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ छागवृषयोरपि । छाग्यायनिः ॥ वार्ष्यायणिः ॥ अणो द्व्यचः ॥ अपत्ये फि
ञ् । इञोपवादः । कार्त्रायणिः । अणिति किं । दाक्षायणः ॥ द्व्यचः किं । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वाच्यः ॥ त्यादायनिः ॥

सि॰
॥११६॥ त्यादः। उदीचां वृद्धादगोत्रात्। आम्रगुप्तायनिः। प्राचां तु आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किं। दाक्षिः। अगोत्रात्किं। औपगविः। वाकिनादी
नां कुक् च। अपत्ये फिञ् वा। वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः। वाकिनिः। पुत्रांतादन्यतरस्यां। अस्माद्वा फिञ्सिद्धः तस्मिन्प
रे पुत्रांतस्य वा कुग्विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं। ग्लुचुकायनिः। म
नोर्जातावञ्यतौ षुक् च। समुदायार्थो जातिः। मनुष्यः। मनुषः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकाद
ञ्स्यादपत्ये। दांडिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्य
वत्। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजा पांचालः। पूरोरण्वक्तव्यः। पौरवः। पांडोर्ड्यण्।
पांड्यः। साल्वेयगांधारिभ्यां च। आभ्यामपत्ये ञ्। वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः। साल्वेयः। गांधारः। तस्य राजन्यप्येवं। द्व्यञ्मग
धकलिंगसूरमसादण्। अञोऽपवादः। द्व्यच्। आंगः। वांगः। सौह्मः। मागधः। कालिंगः। सौरमसः। तस्य राजन्यप्येवं। वृद्धे
त्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। वृद्धात्। आंबष्ठ्यः। सौवीर्यः। इत्। आवंत्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यं आजाद्यः। कुरुनादिभ्यो ण्यः। श्री॥११६॥
कौरव्यः। नैषध्यः। स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। साल्वो जन

पदस्तदवयवाउदुंबरादयः।तेभ्यः।अत्यग्रथादिभ्यस्त्विञ्यश्चइञ्स्यादञोपवादः।औदुंबरिः।प्रात्यग्रथिः।कालकूटिः।आ
श्मकिः।राजन्यष्वेवं।ते तद्राजाः।अञादयः एतत्संज्ञाःस्युः।तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां।बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्या
त्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियां।इक्ष्वाकवः।पंचालाः।इत्यादि।कथं तर्हि कौरव्याः पशवः।तस्यामेव रघोः पांड्या इति।
कौरव्ये पांड्ये च साधव इति समाधेयं।रघूणामन्वयं वक्ष्ये।निरुध्यमानां यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदप
त्यलक्षणया।कंबोजाल्लुक्।अस्मात्तद्राजस्य लुक्।कंबोजः।कंबोजौ।कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यं।चोलः।शकः।द्व
ल्लेक्षणस्याणो लुक्।केरलः।यवनः।अञो लुक्।कंबोजाः समरे इति पाठः सुगमः।दाघादिपाठे तु कंबोजाभिजनो येषा
मित्यर्थः।सिंधुतक्षशिलादिभ्योण्माविति अण्।स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यः।तद्राजस्य लुक्स्यात्।अवंती।कुंती।कुरूः।
अतश्च।तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात्।शूरसेनी।मद्री।कथं तर्हि माद्रीसुताविति।ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः।
भर्गादित्वं वा कल्प्यं।न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः।एभ्यो अतस्तद्राजस्य न लुक्।पांचाली।वैदर्भी।आंगी।वांगी।

सि॰ मागधीत्येते प्राच्याः। गार्गिका। रूढ्यां केकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्। युधासुक्ता आप्यायां वइति द
॥११७॥ कू॥ ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावित्यञ्। शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन्। अतश्चेति लुकि तु दगंततात् ङीप्। पुद्व
त्ननिवृत्तिः स्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे। ष्यादीनामंत्यमुत्तमं। तस्य सम
पमुपोत्तमं। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदंतयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवंतीत्यणिञोरेव। षङ्गाविति। यङश्चाप्। कुमुदगंधस्यापत्यं स्त्री कौमुदगंध्या। वाराह्या। अनार्षयोः किं।
वासिष्ठी। वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किं। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्। गोत्रे किं। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री। गोत्रा
वयवात्। गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। अगुरूपोत्तमा
र्थ आरंभः। पौणिक्या। भौणिक्या। कौड्यादिभ्यश्च। स्त्रियां ष्यङ् स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थो ऽनणिञर्थश्चारंभः। कौड्या। श्रीः
व्याड्या। सूतयुवत्यां। सूत्या। भोजक्षत्रिये। भोज्या। दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्यां। एभ्यश्च ॥११७॥

तुभ्यः ष्यङ्‌ वा। अगोत्रार्थमिदं। गोत्रे पि परत्वात्ष्यङ्‌ वर्त्तते। पक्षे इतो मनुष्ये ति ङीष्‌। दैवयज्ञ्या। दैवयज्ञी॥ ॥ इत्यपत्याधि
कारः॥ ॥ तेन रक्तं रागात्‌। रज्यते नेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं। मांजिष्ठं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं।
लाक्षारोचनाट्ठक्‌। लाक्षिकः। रौचनिकः। शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं। शाकलिकः। कार्दमिकः। आभ्यामण्पीति
वृत्तिकारः। शाकलः। कार्दमः। नील्या अन्‌। नील्या रक्तं नीलं। पीतात्कन्‌। पीतेन रक्तं पीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्याम
ञ्‌। हारिद्रं। माहारजनं। नक्षत्रेण युक्तः कालः। पुष्येण युक्तं पौषमहः। पौषी रात्रिः। लुबविशेषे। पूर्वेण विहितस्य लु
प् स्यात् षष्टिदंडात्मकस्य कालस्यावांतरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथं तर्हि। पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति।
विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबेति ज्ञापितत्वात्‌। श्रवणशब्दात्तु अतए
व लुप्प्रयुक्तवद्भावाभावश्च। अबाधकान्यपि निपातनानि। श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां। विशेषार्थोयमारंभः।
श्रवणा रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्त्तः। संज्ञायां किं। श्रावणी। आश्वत्थी। द्वंद्वाच्छः। नक्षत्रद्वंद्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे

२ कलेर्ढक्। कलिना दृष्टं कालेयं साम। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः। [illegible]

सि·

॥११८॥

सत्पसति च। तिष्यपुनर्वसवीय महः। राधानुराधीया रात्रिः। दृष्टं साम। तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। अ
स्मिन्नर्थे ण डिद्वा वक्तव्यः। उशनसा दृष्टं औशनसं· औशनं वा। मदेवान्ड्य ड्ड्यौ। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं
[illegible] स्येति लोपेन किमर्थं यय तौ डितौ। यहणं मात दर्थं मद्वामदेव्यस्य न स्वरे। परिवृतो रथः। वस्त्रैः परिवृतो वा
[illegible] किं। वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यते तेनेह न। छात्रैः परिवृतः। पांडुकंबलादि
[illegible] न परिवृतः पांडुकंबली। पांडुकंबल शब्दो राजास्तरणवर्णकंबलस्य वाचकः। मत्वर्थे नेनेव सिद्धे
[illegible] मणो निवृत्त्यर्थं। द्वैपवैयाघ्रादञ्। द्वीपिनो विकारो द्वैपं तेन परिवृतो द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः। कौमारापूर्ववचने। कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वे निपातनमिदं। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिः। यद्वा· अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः। शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः। उद्धरति रिहो
द्धरणपूर्वके निधाने वर्तते तेन सप्तमी। उद्धृत्य निहित इत्यर्थः। स्थंडिलाच्छयितरि व्रते। तत्रेत्येव। समुदायेन व्रते

[illegible]

श्रीः

॥११८॥

७७

द्रुतं गम्यते। स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः। संस्कृतं भक्षाः। सप्तम्यंता दण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे। यत्संस्कृतं
भक्षाश्चेत्ते स्युः। भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः पुरोडाशः। शूलोखाद्यत्। अणोऽपवा
दः। शूले संस्कृतं शूल्यं मांसं। उखा पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतमुख्यं। दध्नष्ठक्। दध्नि संस्कृतं दाधिकं। उदश्वितोऽन्य
तरस्यां। ठक् स्यात्। पक्षेऽण्। इसुसुक्तांतात्कः। इस उस उक् त एत दंता देङ्गात्परस्य ठस्य कः स्यात्। उदके न श्वयति
वर्द्धते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः। औदश्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति
आशिषिकः। उपा चरति औपिकः। दोष उपसंख्यानं। दोर्भ्यां चरति दौष्कः। क्षीराड्ढञ्। अत्र संस्कृतमित्येव सं
[illegible]ले· तं भक्षा इति तेन यवाग्वामपि भवति। क्षैरेयी। सास्मिन् पौर्णमासीति। इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्य
[illegible] मासी अस्मिन् पौषो मासः। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी। प्रज्ञादि
संस्कृति गणत्वादण्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः। आ

सि॰ ॥११९

अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी आश्वत्थ्यः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुक् । आश्वत्थिकः । विभाषा फाल्गुनी श्रवणा का-
र्त्तिकी चैत्रीभ्यः । एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः श्रावणः । कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः ।
[illegible] चैत्रः । सास्य देवता । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । पाशुपतं । बार्हस्पत्यं । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता
[illegible] स्तुत्या वा । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे । इति ठक् । कस्येत् । कस्य इकारादेशः
स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कायं । श्रीर्देवतास्य श्रायं । शुक्राद्घ-
न् । शुक्रियं । अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः । अपोनप्त्रियं । अपांनप्त्रियं । अपोनपात् अपांनपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियो-
गेन तत्कृतं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपांनपाते तु ब्रूहि इति प्रैषः । छ च । योगविभाग उपथासे [illegible] निवृत्त्यर्थः ।
अपोनप्त्रीयं । अपांनप्त्रीयं । शतरुद्राद्घश्च । वा छः । शतरुद्रा देवतास्य शातरुद्रियं । शतरुद्रीयं । घछयोर्विधानसा- श्रीः
मर्थ्यान्न द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् । महेन्द्राद्घाणौ च । वा छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रं । महेन्द्रीयं । सोमाट्ट्यण् । ॥११९॥

सोम्यं। टिलान्ङीप्। सोमी। ऋक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। वायव्यं। ऋतव्यं। रीङृतः। अकृद्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे च्वौ
च परे ऋदंतांगस्य रीङादेशः स्यात्। यस्येति च। पित्र्यं। उषस्यं। द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्प
तिगृहमेधाच्छ च। वायत्। द्यावापृथिवीयं। द्यावापृथिव्यं। शुनासीरीयं। शुनासीर्यं। अग्नेर्ढक्। आग्नेयः। कालेभ्यो
भववत्। मासिकं। प्रावृषेण्यं। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्। माहाराजिकं। प्रौष्ठपदिकं। देवताद्वंद्वे च। अत्र पूर्वोत्तरपदयो
राद्यचोर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे। आग्निमारुतं। नेंद्रस्य परस्य। सौमेंद्रः। परस्य किं। ऐंद्राग्नः। दीर्घाच्च व
रुणस्य। न वृद्धिः। ऐंद्रावरुणं। दीर्घात्किं। आग्निवारुणीमनड्वाहीं। नदस्मिन्वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं। नावय
ज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासोस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः। पितृव्यमातुलमाताम
हपितामहाः। एते निपात्यंते। पितुर्भ्रातरि व्यत्। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्डुलच्। मातुर्भ्राता मातुलः। मातृपितृभ्यां
पितरि डामहच्। मातुः पिता मातामहः। पितामहः। मातरि षिच्च। मातामही। पितामही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो व

सि॰ क्ष्याः। सकारस्यात्र सामर्थ्यान्निवृत्तिः। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं तिलान्निष्फलात्पिंजपेजौ। तिलपिंजः। तिलपेजः
॥१२० ।वंध्यस्तिल इत्यर्थः। पिंजश्छंदसि डिद्वा। तिल्पिंजः॥ ॥तस्य समूहः॥ ॥काकानां समूहः काकं। बाकं। भिक्षादिभ्यो
ण्। भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणं। इह भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते इनण्यनपत्ये। अनपत्यार्थे
ऽणि परे इन प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न। युवतीनां समूहो यौवनं। अत्रं तादनुदात्रादेरथियौवनं।
गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं। तच्चापत्यमा
त्रं। युवोरनाकौ। युवु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुका
यनकं। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते। प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकं। मानुष्यकं। वृ
द्धाच्चेति वक्तव्यं। वार्द्धकं। केदाराद्यञ् च। चाद्वुञ्। कैदार्यं। कैदारकं। गणिकायाश्चेति वक्तव्यं। गाणिक्यं। ठञ् कवचिन श्रीः
श्च। चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकं। कैदारिकं। ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्। ब्राह्मण्यं। माणव्यं। वाड ॥१२०॥

ख्यं। इष्टकादुपसंख्यानं। इष्टक्यः। ग्रामजनबंधुभ्यस्तल्। ग्रामता। जनता। बंधुता। गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यं। गजता। स
हायता। अह्नः खः क्रतौ। अहीनः। अहर्गणसाध्यः सुत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किं। आह्नः। इह खंडिकादित्वादञ्। अ
ह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न। पर्श्वा णस्वक्तव्यः। सिति च। सिति परे पूर्वं पदं स्यात्। अमलादेर्गुणो न। पर्शूनां सम
हः पार्श्वं। अनुदात्तादेरञ्। कापोतं। मायूरं। खंडिकादिभ्यश्च। अञ्स्यात्। खंडिकानां समूहः खांडिकं। चरणेभ्यो धर्म
वत्। काठकं। छांदोग्यं। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। साक्तुकं। हास्तिकं। धैनुकं। केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां। पक्षे ठ
गणौ। कैश्यं। कैशिकं। आश्वीयं। आश्वं। पाशादिभ्यो यः। पाश्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। वात्या। खलगोरथात्। खल्या।
गव्या। रथ्या। इनित्रकट्यचश्च। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः। डाकि
नी। कुटुंबिनी। आकृतिगणोयं॥ ॥विषयो देशे। षष्ठ्यंताद्दणादयः स्युरत्यंतपरिशीलितेर्थे स चेद्देशः। शैबा
नां विषयो देशः शैबः। देशे किं। देवदत्तस्य विषयोनुवाकः। राजन्यादिभ्यो वुञ्। राजन्यकः। मौरिक्याद्यैषुकार्यादि

सि:
॥१२१॥

न्या विधल्व भक्तो । औरिकीणां विषयो देशः औरिकिविधं । औलिकिविधं । ऐषुकारिभक्तं । सारसायनभक्तं । सौ
स्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थेउपसंख्यानं । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं । संग्रामे प्रयोज
नयोद्धृभ्यः । सोस्येत्यनुवर्त्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोस्य संग्रामस्य भारतः ॥ ॥
तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दांडा । मौष्टा । घञः सास्यां क्रियेति ञः । घञंता
त्क्रियावाचिनः प्रथमांतादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिंगे ञप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्या
पि ग्रहणं । श्येनतिलस्य पाते ञे । श्येनतिलस्येतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोस्यां
वर्त्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोस्यां वर्त्तते तैलंपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किं । दंडपातोस्यां तिथौ वर्त्तते दांडपाता
। तदधीते तद्वेद । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक् । क्रतुविशेषवाचिनामेव ग्रहणं । श्रीः
तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रंथपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामवि ॥१२१॥

शेषः। तल्लक्षणपरो ग्रंथविशेषो लक्षणया उच्यं। तदधीते वेद वा औक्थिकः। मुख्यार्थान्नुक्थशब्दाद्गुणोनेष्यते।
न्यायं। नैयायिकः। वृत्तिं। वार्त्तिकः। लोकायतं। लौकायतिकः। इत्यादि। सूत्रांतात्खल्वकल्पादेरेवेष्यते। सांग्रहसूत्रिकः।
अकल्पादेः किं। काल्पसूत्रः। विद्यालक्षणकल्पांताच्चेति वक्तव्यं। वायसविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणि
कः। पाराशरकल्पिकः। अंगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यांतान्नेति वाच्यं। आंगविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिविधा वि
द्या त्रिविद्या तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्या
नमुपचारात् यावक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता। अधि
कृत्य कृते ग्रंथे इत्यर्थे वृद्धाच्छः। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। वासवदत्तिकः। ऐति
हासिकः। पौराणिकः। सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः। सर्ववेदानधीते सर्ववेदः। सर्वतंत्रः। सवार्त्तिकः। द्विगोर्लु
गिति लुक्। द्वितंत्रः। इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः। पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः। शातपथिकः। शात

पथिकी। पट्टिपं थिकः। पट्टिपथिकी। क्रमादिभ्यो वुन्। क्रमकः। क्रमपदशिक्षामीमांसा क्रमादिः। अनुब्राह्मणादिनिः।
तदधीते तद्वेदेत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं· तदधीतेऽनुब्राह्मणी। मत्वर्थे निनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदं।
वसंतादिभ्यष्ठक्। वासंतिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। दांडिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न। प्रोक्ताल्लुक्
। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतवेदितृप्रत्ययस्य लुक्। पणिनं पणः। घञर्थे कविधानमिति कः। सोस्यास्तीति पणी।
तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः। गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च। एतेऽणि प्रकृत्यास्युः। इति टिलोपो न। ततो यूनि इञ्। पाणि
निः। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः। ण्यप्रत्ययांतात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययांतादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययांतात्रि
तश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः। श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः। वासि
ष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता· तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण्। कौहडः। तत इञ्। कौहडिः पुत्रः।
यूनि किं। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। इति ञ्योर्लुक् न भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रह

णान्।पाणिनिनाप्रोक्तं पाणिनीयं।वृद्धाच्छः।इञश्चेत्यणनुनागोत्रेयइञ् तदंतादिति वक्ष्यमाणत्वात्।ततोध्येत
वेदित्रणो लुक्।स्वरे स्त्रियां च विशेषः।पाणिनीयः।पाणिनीया।सूत्राच्च कोपधात्।सूत्रं वा विनः ककारोपधात्
अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।अष्टो कार्य्यर्थाआरंभः।अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रं त
दधीयते विदंति वा अष्टकाः।छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि।छंदांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययांतानि तद्विषयाणि
स्युः।अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः।कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः।वैशंपायनांतेवासित्वास्वि
निः।तस्य कठचरकादिति लुक्।ततोण्।तस्य प्रोक्तात् लुक्।तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि।उदुंबराः संत्यस्मिन्
देशे औदुंबरः।तेन निर्वृत्तं।कुशांबेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी।तस्य निवासः।शिबीनां निवासो देशः शैबः।अदू
रभवश्च।विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं।चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोप्यर्थाः संनिधाप्यंते।तेन वक्ष्यमाण प्रत्य
यानां चातुरर्थिकत्वं संबध्यते।ओरञ्।अणोपवादः।कास्तनुः।कास्तवं।नद्यां तु परत्वान्मतुप्।इक्षुमती।म

सि॰ २॰ ॥१२३॥ नोस्वव ह्वजंगात्॥ बह्वजंगं यस्य मतुपः न दं ह्वलादह्व्‌ः नाण्॥ सैधकावतं । वह्वेति किं । आहिमतं । अंगग्रहणं बह्वजिति
न द्विशेषणं यथा स्यात्॥ मत्वंत विशेषणं मा भूत्॥ बह्वचः कूपेषु॥ अणोपवादः॥ दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दैर्घवरत्रः कूपः॥
॥उदक्‌ च विपाशः॥ विपाश उत्तर कूले ये कूपास्तेष्वञ्॥ अबह्वजर्थ आरंभः॥ दत्तेन निर्वृत्तः कूपः दात्तः॥ उदक्‌ किं । दक्षिणतः
कूपेष्वणेव॥ संकलादिभ्यश्च॥ कूपेष्विति निवृत्तं॥ संकलेन निर्वृत्तं सांकलं॥ पौष्कलं॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु॥ स्त्रीलिं
गेषु देशेषु वाच्येषु अञ्॥ सौवीरे॥ दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी॥ साल्वे॥ वैधूमाग्नी॥ प्राचि॥ माकंदी॥ सुवास्त्वा
दिभ्योऽण्॥ अञोपवादः॥ सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवं॥ वर्णु॥ वार्णवं॥ अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थं सौवास्तवी
राली॥ रोणी॥ शब्दान्त देशा वाण्॥ कूपाञोपवादः॥ रोणः॥ आजकरोणः॥ कोपधाच्च॥ अण्॥ अञोपवादः॥ कर्णच्छिद्रकः का
र्णच्छिद्रकः कूपः॥ कार्कवाकवं॥ त्रैशंकवं॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्य श्रीः
कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिवराहकुमुदादिभ्यः॥ सप्तदशभ्यः सप्तदशाक्र ॥१२३॥

मात्स्युः चतुरर्थ्यो। अरीहणादिभ्यो वुञ्। अरीहणेन निर्वृत्तं आरीहणकं। कृशाश्वादिभ्यश्छण्। कार्शाश्वीयः। ऋश्यादिभ्यः
कः। ऋश्यकं। कुमुदादिभ्यष्ठच्। कुमुदिकं। काशादिभ्य इलः। काशिलः। तृणादिभ्यः सः। तृणसं। प्रेक्षादिभ्य इनिः। प्रेक्षी।
अश्मादिभ्यो रः। अश्मरः। सख्यादिभ्यो ढञ्। साखेयं। संकाशादिभ्यो ण्यः। सांकाश्यं। बलादिभ्यो यः। बल्यं। पक्षादिभ्यः
फक्। पाक्षायणः। पथः पंथच। पांथायनः। कर्णादिभ्यः फिञ्। कार्णायनिः। सुतंगमादिभ्य इञ्। सौतंगमिः। प्रगद्यादिभ्यो
ञ्यः। प्रगदिन्। प्रागद्यः। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्यष्ठक्। कौमुदिकः। जनपदे लुप्। जनपदे वाच्ये चा-
तुरर्थिकस्य लुप् स्यात्। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने। लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः। पंचालानां निवासो जनपदः
पंचालाः। कुरवः। अंगाः। वंगाः। कलिंगाः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। युक्तवद्वचनं न कर्त्तव्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्।
लुब्योगाप्रख्यानात्। लुबपि न कर्त्तव्यो ऽवयवार्थस्याप्रतीतेः। योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। यदि हि यो-
गस्यावयवार्थस्य बोधकं स्यात्तदा तदभावेन दृश्येत। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। प्र-

सि· ॥१२७॥ त्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपंवचनमशिष्यं। कुतः अर्थस्यलोकतएवसिद्धेः। कालोपसर्जनेचतुल्यं। अतीतायारात्रेःपश्चा
र्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेनचसहितोदिवसोऽद्यतनः। विशेषणमुपसर्जनमित्यादिपूर्वाचार्यैःपरिभाषितंतत्राप्यशिष्य
त्वंसमानंलोकतःसिद्धेः। विशेषणानांचाजातेः। लुबर्थस्यविशेषणानामपितद्वल्लिंगवचनेस्तोजातिंवर्जयित्वा। पंचालार
मणीयाः। गोदौरमणीयौ। अजातेःकिं। पंचालाजनपदः। गोदौग्रामः॥ हरीतक्यादिषुव्यक्तिः। हरीतक्याःफलानि
हरीतक्यः। खलतिकादिषुवचनं। खलतिकस्यपर्वतस्यादूरभवानिवनानि· खलतिकंवनानि। मनुष्यलुपिप्रतिषे
धः। मनुष्यलक्षणेलुबर्थेविशेषणानांन। लुबंतस्यतुभवतीत्यर्थः। चंचा अभिरूपः। वरणादिभ्यश्च। अजनपदा
र्थआरंभः। वरणानामदूरभवंनगरंवरणाः। शार्करायावा। अस्माच्चातुरर्थिकस्यवालुप्स्यात्। ठक्छौच। शर्क
रायाएतौस्तः। कुमुदादौवराहादौचपाठसामर्थ्यात्पक्षेठचूककौ। वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षेऔत्सर्गिकोऽण्। तस्यलु
ग्विकल्पः। षड्रूपाणि। शर्करा· शार्करं। शार्करिकं· शर्करीयं। शार्करिकं। शार्करकं। नद्यांमतुप्। चातुरर्थिकः। इक्षु श्रीः ॥१२७॥

मती। मध्वादिभ्यश्च। मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः। मधुमान्। अनघर्थमारंभः। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। कुमुद्वान्। नड्वा
न्। वेतस्वान्। आद्ययोर्ड्यप इति अंत्ये मादुपधायाश्चेति वक्ष्यमाणेन वः। महिषाच्चेति वक्तव्यं। महिष्मान्नाम देशः। नडश्चा
दाड्वलच्। नड्वलः। शाद्वलं बाल्यघासयोः। शाद्वलः। शिखाया वलच्। शिखावलं। उत्करादिभ्यश्छः। उत्करीयः। न
डादीनां कुक्। नडकीयं। कुञ्चाद्ध्रस्वत्वं च। कुंचकीयः। तक्षन्नलोपश्च। तक्षकीयः। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। नडाद्यं
तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् क्ङिते परे। बिल्वा यस्यां संति· सा बिल्वकीया· तस्यां भवा बैल्वकाः। वेत्रकीयाः।
वैत्रकाः। छस्य किं। छमात्रस्य लुक् यथा स्यात्। कुको निवृत्तिर्मा भूत्। अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निव
र्त्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्॥ ॥ इति चातुरर्थिकाः॥ ॥ शेषे। अपत्यादिचतुरर्थ्यंता
दन्योर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दा
र्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। अश्वै रुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं। चतु

सि· दृषदांदृषपतेचातुर्द्दशंरक्षः।शेषइतिलक्षणंचाधिकारश्च।तस्यविकारइत्यतःप्राक्शेषाधिकारः।राष्ट्रावारपा
॥१२५॥ राद्घखौ।आभ्यांक्रमाद्घखौस्तःशेषे।राष्ट्रियः।अवारपारीणः।अवारपाराद्विगृहीतादपिविपरीताच्चेतिवक्तव्यं।
अवारीणः।पारीणः।पारावारीणः।इहप्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलंताःप्रत्ययाउच्यंते।तेषांजातादयोः
र्थविशेषाःसमर्थविभक्तयश्चवक्ष्यंते।ग्रामाद्यखञौ।ग्राम्यः।ग्रामीणः।कत्र्यादिभ्योढकञ्।कुत्सितास्त्रयःकत्र
यः।तत्रजातादिःकात्रेयकः।नागरेयकः।ग्रामादित्यनुवृत्तेग्रामेयकः।कुलकुक्षिग्रीवाभ्यःश्वास्यलंकारेषु।
कौलेयकःश्वा।कौलोन्यः।कौक्षेयकोसिः।कौक्षोन्यः।ग्रैवेयकोल्कारः।ग्रैवोन्यः।नद्यादिभ्योढक्।नादेयं।मा
हेयं।वाराणसेयं।दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।दक्षिणेतिआजंतमव्ययं।दाक्षिणात्यः।पाश्चात्यः।पौरस्त्यः
।कापिश्याःष्फक्।कापिश्यांजातादिकापिशायनंमधु।कापिशायनीद्राक्षा।रंकोरमनुष्येण्च।चात्ष्फक्।रां श्री·
कवोगौः।रांकवायणः।अमनुष्येकिं।रांकवोमनुष्यः।द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्।दिव्यं।प्राच्यं।अपाच्यं।उ ॥१२५॥
कः

दीच्यं। प्रतीच्यं। कंथायाष्ठक्। कांथिकः। वर्णौ वुक्। वर्णुर्नदस्तत्समीपदेशो वर्णुः। तद्धितप्रयोगार्थवार्तिकं भाष्ये। द्युप्रागपागुदक्
। पथा हिजातं हिमवत्सु कांथकं। अव्ययात्त्यप्। अमेहक्वतसित्रेभ्य एव। अमात्यः। इहत्यः। क्व
त्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किं। उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। अनित्योयं। बहिषष्टिलो
पविधानात्। तेनेह न। आरातीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यं। नित्यः। निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ह्रस्वादिणः परस्य
सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चंडालादिः। अरण्याण्णः। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः।
दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्। औत्तराहः। ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यां। त्यप्स्यात्। पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यं
। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं। ह्यस्तनं। श्वस्त्यं। श्वस्तनं। पक्षे श्वसो वस्ति कं वक्ष्यते। तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। यथासंख्येन। का
कतीरः। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तीररूप्यांतादिति तु नोक्तं। बहुच्पूर्वान्मा भूत्। बाहुरूप्यं॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञा
यां ञः। अणोपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायां किं। संज्ञा भूतायाः प्रकृतेर्मा भूत्। पूर्वैषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकाम

सि.२.
॥१२६

ग्रामः॥ प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः। मद्रेभ्योञ्। आदिक्पूर्वपदादित्येव। दिग्योः मद्राणामिति मद्रपर्युदास
दादिवृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात्। अञ्‌ स्यात्। शैवपुरं। अस्योत्तरपदपलद्यादि
कोपधादण्। माहकिप्रस्थः। पाल्वदः। नैलीनकः। कण्वादिभ्यो गोत्रे। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात्। कण्वो गर्गा
दिः। काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः। इञश्च। गोत्रे यदिञन्तं तदन्तादण् स्यात्। दाक्षाः। गोत्रे किं। सौतंगमेरिदं सौतंगमीयं। गो
त्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं। तेनेह न। पाणिनीयं। न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु। इञश्चेत्यणोपवादः। प्राष्ठीयाः। काशी
याः। भरतानां प्राच्यत्वेपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिंगं। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृ
द्धं। यस्य समुदायस्य अचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात्। त्यदादीनि च। वृद्धसंज्ञानि स्युः। वृद्धाच्छः। शाली
यः। मालीयः। तदीयः। एङ् प्राचां देशे। एङ्‌ यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् देशाभिधाने। एणीपचनीयः। ऐणीप श्रीः
चनः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः। गोनर्दः। भोजकटः। एङ् किं। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा व ॥१२६

क्त्वा। देवदत्तीयः। दैवदत्तः। भवतष्ठक्छसौ। वृद्धाद्भवतष्टतौस्तः। भावत्कः। उक्तं भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः उ-
त्तं तादृगेव। भावतः। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। इकार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। आपदादिपू-
र्वपदात्कालान्तात्। आपदादिराकृतिगणः। आपत्कालिकी। आपत्कालिका। वाहीकग्रामेभ्यश्च। बाहीकग्रामवाचिभ्यो
वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। छस्यापवादः। कास्तीरं नाम बाहीकग्रामः। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। विभाषोशीनरेषु। एषु
ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीयः। ओर्देशे ठञ्। उवर्णान्ता-
द्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्ष्वः केण इति ह्रस्वः। नैषादकर्षुकः। देशे किं। पटोश्छात्राः पाटवाः। त्रिर्व्यावर्तयितुं ठञ्-
ग्रहणं। वृद्धात्त्वं परत्वाद्बाधते यं। दाक्षिकर्षुकः। वृद्धात्प्राचां। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रं। आढक-
जंबुकः। शाकजंबुकः। नेह। मल्लवास्तु। माल्लवास्तवः। धन्वयोपधाद्वुञ्। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवा-
चिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व। ऐरावतकः। सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेणण्यान्तौ। सांकाश्यकः।

सि॰
॥१२७

कांपिल्यकः। प्रस्थपुरवहांताच्चेति दंताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नांदीपुरकः। पैलुव
हकः। पुरांतग्रहणं अप्रागर्थं। प्राग्देशे त्वनेनैव सिद्धं। रोपधेतोः प्राचां। रोपधादीकारांताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्या
त्। पाटलिपुत्रकः। ऐतः। काकंदकः। जनपदतदवध्योश्च। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात्। आद
र्शकः। त्रैगर्तकः। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात् प्राति
पदिकात् वुञ् स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धात् ञ्यस्यापवादः। अवृद्धाज्जनपदात्। आंगकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः। आज
मीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः। कालंजरकः। विषयग्रहणं किं। एकशेषे बहुत्वे मा भूत्। वर्त ण
नी च वर्तन्यः। तासु भवो वार्तिनः। कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात्। दारुकच्छकः।
कांडाग्नकः। सैंधुवक्त्रकः। बाहुवर्तकः। धूमादिभ्यश्च। देशवाचिभ्यो वुञ् स्यात्। धौमकः। तैर्थकः। नगरात्कुत्सनप्रावी श्रीः
ण्ययोः। कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्। नागरकश्चौरः। शिल्पी वा। एनयोः किं। नागरा ब्राह्मणाः। अ ॥१२७॥

रण्यान्मनुष्ये। वुञ् स्यात्। अरण्याण्णइत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यं। आरण्य
कः पंथाः। अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा। वा गोमयेषु। आरण्यकाः आरण्याः गोमयाः। विभाषा कुरुयुगंध
राभ्यां। वुञ्। कौरवकः। कौरवः। यौगंधरकः। यौगंधरः। मद्रवृज्योः कन्। जनपदवुञोपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजि
कः। कोपधादण्। माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च। देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः। काच्छः। सैंधवः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्
कच्छादिभ्यः। अणोपवादः। कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितं। मितिकिं। काच्छो गौः। अपदातौ साल्वात्। सा
ल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदं। अपदातावेवेति। साल्वः पदातिर्व्रजति। गोयवाग्वोश्च। साल्वाद्वुञ्
कच्छाद्यणोपवादः। साल्वको गौः। साल्विका यवागूः। साल्वमन्यत्। गर्त्तोत्तरपदाच्छः। देशादित्येव। वृकगर्त्तीयं। उत्तरपद
ग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थं। गहादिभ्यश्च। छः। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च। मुखतीयः। पार्श्वतीयः। अव्ययानां
भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुग्जनस्य परस्य च। जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वक

सि॰
॥१२८॥

स्पदे स्वकीयं। प्राचां कटादेः। प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात्। अणोपवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। कटपल्वलीयं।
राज्ञः क च। छ एव लाभे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते। राजकीयं। वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः। वैणुकीयं। वैत्र
कीयं। औत्तरपदकीयं। वृद्धादकेकान्तखोपधात्। अक इक एवमंतात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात्। ब्राह्मणको
नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः तत्र जातः ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः। आमोमुखीयं। कंथापलदनगर
ग्रामह्रदोत्तरपदात्। कंथादिपंचकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः। दाक्षिकंथीयं। दाक्षिपल
दीयं। दाक्षिनगरीयं। दाक्षिग्रामीयं। दाक्षिह्रदीयं। पर्वताच्च। पर्वतीयः। विभाषामनुष्ये। मनुष्यभिन्नेर्थे पर्वताच्छो
वा स्यात्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं। पर्वतीयो मनुष्यः। कृकणपर्णाद्भारद्वाजे। भारद्वाजदेशवा
चिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयं। पर्णीयं। भेति किं। कार्कणं। पार्णं। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च। वा छः। पक्षेण्। युव श्रीः
योर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि ॥१२८॥

वा ॥ यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तवकममकावेकवचने ॥ ९ कार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममा
कौस्तः स्वत्रि अणि वा । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः ॥ छेनु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । मपर्यंतयोरनयोरेकार्थयोस्त्व
मौस्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । अर्द्धाद्यत् । अर्द्ध्यः । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । परार्द्ध्यं । अवरार्द्ध्यं । अधमा
र्द्ध्यं । उत्तमार्द्ध्यं । दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । पौर्वार्द्धिकं । पूर्वार्द्ध्यं । ग्रामजनपदैकदेशाद्ञ्ठञौ । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदै
कदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाद्दृष्टात् अञ्ठञौ स्तः । इमे ऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः । पौर्वार्द्धिकाः । ग्राम
स्य पूर्वार्द्धे भवा इति तद्धितार्थसमासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थं । अस्त्वेतु केयतोप्यनुकर्षः संभाव्येत । मध्यान्मः । मध्यमं ।
अः सांप्रतिके । मध्यशब्दाद्दकारप्रत्ययः स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिदी
र्घं नातिह्रस्वमित्यर्थः । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । समुद्रसमीपे यो द्वीपः तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यं । द्वैप्या । कालाट्ठ
ञ् । कालवाचिभ्य ठञ् स्यात् । मासिकं । सांवत्सरिकं । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इ

सि·
॥१२९

तिकालिदासः। अत्युदितौ षसराग इति भारविः। समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च। अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणि
काः। तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः। श्राद्धे शरदः। ठञ् स्यात्। ऋतण्णोपवादः। शारदिकं श्राद्धं। विभाषा रोगातपयोः।
शारदिकः शारदो वा रोगः। आतपो वा। एतयोः किं। शारदं दधि। निशाप्रदोषाभ्यां च। वा ठञ् स्यात्। नैशिकं। नैशं।
प्रादोषिकं। प्रादोषं। श्वसस्तुट् च। श्वस् शब्दात् ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च। द्वारादीनां च। द्वार· स्वर· वल्कश· स्वस्ति·
स्वर्· स्वादुमृदु· श्वस· श्वन्। स्य स्फ्य कृत· स्व· एषां न वृद्धिः ऐजागमश्च। शौवस्तिकं। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः। अण्
।संधिवेलादिभ्यः ऋतुनक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यः अण् स्यात्। संधिवेलायां भवं सांधिवेलं। ग्रैष्मं। तैषं। संधिवेला सं
ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पंचदशी पौर्णमासी प्रतिपत्। संवत्सरात्फलपर्वणोः। सांवत्सरं फलं· पर्व वा। सां
वत्सरिकमन्यत्। प्रावृष एण्यः। प्रावृषेण्यः। वर्षाभ्यष्ठक्। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमा

श्रीः
॥१२९॥

८८

नेष्यतिसाध्वर्थे।सर्वत्राण्वतल्लोपश्च।हेमंतादण स्यात्तल्लोपश्च वेदलोकयोः। चकारात्पक्षे ऋतुरण्।हेमनं।हैमंतं।
सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्।सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौस्तस्तयोस्तु
ट्।तुटः आगमादेशः। अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात्।सायंतनं।चिरंतनं।प्राह्णप्रगयोरेदंतत्वंनिपात्यते।प्राह्णेतनं।प्रगे
तनं। दोषातनं।दिवातनं।चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नोवक्तव्यः।चिरत्नं।परुत्नं।परारित्नं।अग्रादिपश्चाड्डिमच्।अग्रिमं।आ
दिमं।पश्चिमं।अंताच्च।अंतिमं।विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां। आभ्यांट्युट्युलौवास्तस्तयोस्तुट्च।पक्षेठञ् ।पूर्वाह्णेत
नं।अपराह्णेतनं। घकालतनेष्विति अलुक्।पूर्वाह्णः सोढोस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनं।पौर्वाह्णिकं।आपराह्णिकं।।
तत्रजातः।सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेअणादयोघादयश्चस्युः।स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः।औत्सः। राष्ट्रियः।अवारपा
रीणः।इत्यादि।प्रावृषष्ठप्।एण्यस्यापवादः।प्रावृषिजातःप्रावृषिकः।संज्ञायांशरदोवुञ्।ऋत्वणोपवादः।
शारदकाः।दर्भविशेषाः।मुद्गविशेषाश्च।उत्तरपदस्य। अधिकारोयं।हनस्त इत्यस्मात्प्राक्।अवयवादृतोः।अव

सि· यववाविनः पूर्वपदादृतुवाविनोऽचामादेरचो वृद्धिर्ञ्णिति किति च तद्धिते। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किं। पूर्वा
सु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः। अनतोर्वृद्धिमिति धावयवानामिति तदंतविधिः पूर्वत्र। इह तु न। अवयवत्वाभावात्॥ सुसर्वार्द्धा
ज्जनपदस्य। उत्तरपदस्य वृद्धिः। सुपांचालकः। सर्वपांचालकः। अर्द्धपांचालकः। जनपदतदवध्योरिति वुञ्॥ सुसर्वार्द्धदि
क्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदंतविधिः। दिशोऽमद्राणां। दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः। पूर्वपांचालकः। दिशः किं। पू
र्वपंचालानामयं पौर्वपंचालः। अमद्राणां किं। पौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचां ग्रामनगराणां। दिशः परेषां ग्रा
मवाचिनगरवाच्यंगानां अवयवस्य वृद्धिः स्यात्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः। नगरे। पूर्वपाटलिपुत्रकः।
पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्। पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः। प
थः पंथ च। पथि जातः पंथकः। अमावास्याया वा। अमावास्यकः। आमावास्यः। अ च। अमावास्यः। सिंधवपकराभ्यां कन्। श्रीः
सिंधुकः। कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते। अणञौ च। क्रमात्स्तः। सैंधवः। आपकरः। ॥२३०

२८

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थ
प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। तद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गु
नः इत्यादि॥ चित्रारोहिणीरेवतीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। आभ्यां लुक्तद्धितलु
कीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्ङीष्। फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ॥ स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अ
षाढा। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः। अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। ञे प्रोष्ठपदानां। प्रोष्ठपदानामु
त्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्जातार्थे ञिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः। ञे इति किं। प्रोष्ठप
दासु भवः प्रोष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते। भद्रपादः। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। एभ्यो जाता
र्थस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातः गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं। वत्सशालाभि
जिदश्वयुक्छतभिषजो वा। एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्। वत्सशाले जातः वत्सशालः। वात्सशालः इत्यादि। जात

सि
॥१३१
र्षप्रतिष्ठस्तोः। णत्वादिढकं यः। शातभिषः। शातभिषजः। शातभिषकः। नक्षत्रेभ्यो बहुलं। जातप्रत्ययस्य बहुलं लु
क्स्यात्। रोहिणः। रौहिणः। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। तत्रेत्येव। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः। प्रायभवः।
तत्रेत्येव। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः। उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनी
विकः। संभूते। स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः। कोशाड्ढञ्। कौशेयं वस्त्रं। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। हेमंते साधुः हैमंतः
प्रावारः। वसंते पुष्प्यंति वासंत्यः कुंदलताः। शरदि पच्यंते शारदाः शालयः। उप्ते च। हेमंते उप्यंते हैमंता यवाः। आ
श्वयुज्या वुञ्। ठञोपवादः। आश्वयुज्यामुप्ताः आश्वयुजका माषाः। ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां। पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्म
कं। ग्रैष्मं। वासंतकं। वासंतं। देयमृणे। कालादित्येव। मासे देयमृणं मासिकं। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। यस्मिन्का
ले मयूराः कलापिनो भवंति स उपचारात्कलापी। तत्र देयमृणं कलापकं। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः तद्युक्तः कालो
श्वत्थः। यस्मिन्काले श्वत्थाः फलंति। तत्र देयमृणं अश्वत्थकं। यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकं। ग्रीष्मा श्रीः
॥१३१॥

९०

वरसमाद्ढञ्। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं। आवरसमकं। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च। वा ढुञ्। सांवत्सरिकं। सांवत्सरकं।
आग्रहायणिकं। आग्रहायणकं। व्याहरति मृगः। कालाद्वा विनिः सप्तम्यंताच्छ्रूयते इत्यर्थेषु। यो व्याहरति स मृगश्चे
त्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः। तदस्य सोढं। कालादित्येव। निशासहचरितमध्ययनं निशा। तत्सोढमस्य
नैशः। नैशिकः। तत्र भवः। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः। दिगादिभ्यो यत्। दिश्यं। वर्ग्यं। शरीरावयवाच्च। दंत्यं। कर्ण्यं।
प्राचां नगरांते। प्राचां देशे नगरांते ऽंगे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वादेरचो वृद्धिः स्यात् ञ्णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्म
नागरः। पौंड्रनागरः। प्राचां किं। मद्रनगरमुदक्षु तत्र भवः माद्रनगरः। जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरं। जंगला
द्यंतस्यांगस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिः उत्तरपदस्य वा ञ्णिति किति च। कुरुजंगले भवं कौरुजंगलं। कौरुजांग
लं। कौरुजांगलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधैनवं। सौवर्णवलजं। सौवर्णवालजं। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। दार्तेयं।
कालशिर्घटः। तत्र भवं कालशेयं। ग्रीवाभ्योऽण् च। वा ढञ्। ग्रैवेयं। ग्रैवं। गंभीराञ्ञ्यः। गंभीरे भवं गांभीर्यं। अव्ययी

सि·
॥१३२

भासाद्या। परिमुखंभवं पारिमुख्यं। परिमुखादिभ्य एवेष्यते। नेह। औपकूलः। अंतःपूर्वपदाट्ठञ्। अव्ययीभावादित्येव। वेश्मनि अंतर्वेश्मं तत्र भवं आंतर्वेश्मिकं। आंतर्गणिकं। अध्यात्मादेष्ठञिष्यते। अध्यात्मंभवं आध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैविकं। आधिभौतिकं। ऐहिलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः। देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात्। एषां पंचानां वृद्धिः प्राप्ताऽऽकारादेरच आत् ञिति णिति किति च। दाविकं। देविकाकूलेभवाः दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः। पलाशादिभ्यो वेत्यञ्। दित्यौहइदं दात्यौहं। दीर्घसत्त्रेभवं दार्घसत्त्रं। श्रेयसि भवं श्रायसं। ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्। ठञ् स्यात्। अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः। जिह्वामूलांगुलेश्छः। जिह्वामूलीयं। अंगुलीयं। वर्गांताच्च। कवर्गीयं। अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां। पक्षेपूर्वेणच्छ। मद्वर्ग्यः। मद्वर्गीणः। मद्वर्गीयः। अशब्दे किं। कवर्गीयो वर्णः। कर्णललाटात्कनलंकारे। कर्णिका। ललाटिका। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रंथः।

श्री:
॥१३२॥

८१

।तैङः।कार्त्तः।सुप्सु भवं सौपं।बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्।षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा षात्वणत्विकः।क्रतुयज्ञेभ्यश्च।सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ।तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभ
योपादानसामर्थ्यादसोमका अपि इह गृह्यन्ते।अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः।वा
जपेयिकः।पाकयज्ञिकः।नावयज्ञिकः।बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं।अनंतोदात्तार्थ आरंभः।अध्याये
ष्वेवर्षेः।ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रंथे वृत्तिस्त्या।न वे व्याख्याने वाध्याये गम्यमाने।वसिष्ठेन दृष्टो मं
त्रो वासिष्ठः।तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोध्यायः।अध्यायेषु किं।वासिष्ठी ऋक्।पौरोडाशपुरो
डाशात्ष्ठन्।पुरोडाशास हचरितो मंत्रः पुरोडाशः।स एव पौरोडाशः।तत्र ष्ठन्।पौरोडाशिकः।पुरोडाशि
कः।छंदसो यदणौ।छंदस्यः।छांदसः।द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्।द्व्यचः।ऐ
ष्टिकः।पाशुकः।ऋत्।चातुर्होतृकः।ब्राह्मणिकः।आर्चिकः।इत्यादि।अणृगयनादिभ्यः।ठञादेरपवादः।

सि॰ ॥१३३॥

आर्गयनः॥ औपनिषदः॥ वैयाकरणः॥ ॥ तत आगतः॥ स्तुघ्नादागतः स्तौघ्नः॥ ठगायस्थानेभ्यः॥ शुल्कशालाया
आगतः शौल्कशालिकः॥ शुंडिकादिभ्योऽण्॥ आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः॥ शुंडिकाया आगतः शौंडिकः॥
कार्कणः। तैर्थः॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ्॥ औपाध्यायकः॥ पैतामहकः॥ ऋतष्ठञ्॥ वुञोपवादः॥ हौतृकं। पैतृकं।
मातृकं। भ्रातृकं॥ पितुर्यच्च॥ चाट्ठञ्॥ रीङृतः॥ यस्येति लोपः॥ पित्र्यं। पैतृकं॥ गोत्रादंकवत्॥ बिदेभ्य आगतं वैदं। गार्ग्यं।
दाक्षं। औपगवकं॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां॥ नञः परेषां शुच्यादिपंचानामादेरचो वृद्धिः पूर्वप
दस्य तु वा ञ्णिदादौ परे। आशौचं। अशौचं। आनैश्वर्यं। अनैश्वर्यं। आक्षैत्रज्ञं। अक्षैत्रज्ञं। आकौशलं। अकौशलं।
आनैपुणं। अनैपुणं॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः॥ समादागतं समरूप्यं॥ पक्षे गहादित्वाच्छः॥ समीयं। वि
समीयं। देवदत्तरूप्यं। देवदत्तं॥ मयट् च॥ सममयं। विषममयं। देवदत्तमयं॥ प्रभवति॥ तत इत्येव। हिमवतः प्रभवति श्रीः
हैमवती गंगा॥ विदूराञ्ञ्यः॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः॥ स्तुघ्नं गच्छति स्तौघ्नः पंथाः दू ॥१३३॥

तोवा। अभिनिष्क्रामति द्वारं। तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारं। अधिकृत्य कृते ग्रंथे। तदित्येव।
शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः। शारीरकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात्। शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजन
नादिभ्यश्छः। शिशूनां क्रंदनं शिशुक्रंदः तमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शिशुक्रंदीयः। यमस्य सभा यमसभं। क्लीबत्वं नि
पातनात्। यमसभीयः। किरातार्जुनीयं। इंद्रजननादिराकृतिगणः। इंद्रजननीयं। विरुद्धभोजनीयं। सोस्य नि
वासः। स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः। अभिजनश्च। स्रुघ्नोभिजनोस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पू
र्वैरुषितं सोभिजन इति विवेकः। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते। पर्वतवासिनः प्रथमांतादभिजनवाचिनः शब्दादस्ये
त्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोभिजनो येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुधेति किं। ऋक्षोदः पर्वतो
भिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः। शंडिकादिभ्यो ञ्यः। शांडिकोभिजनोस्य शांडिक्यः। सिंधुतक्षशिलादिभ्यो
ऽणञौ। सिंध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योञ् स्यात् उक्तेर्थे। सैंधवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोस्य ताक्ष

सि॰ प्र॰ ॥१२५॥

त्रिलः। तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। सालातुरीयः। वार्मतेयः। कौ
चवार्यः। भक्तिः। सोऽस्य तत्र नु वर्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः। अचित्ताददेशकालाट्ठक्।
अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात्किं। देवदत्तः। अदेशात्किं। स्रौघ्नः। अकालात्किं। ग्रैष्मः। महा
राजाट्ठञ्। माहाराजिकः। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। वासुदेवकः। अर्जुनकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्। अ
णोऽपवादः। परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणान्ने
ह। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः। जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने। जनपद
स्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदत
दवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्ययास्त उक्तास्तेऽतिदिश्यन्ते। अंगाः जनपदो भक्तिरस्यांगकः। अंगाः क्षत्रियाः भक्ति
रस्यांगकः। जनपदिनां किं। पंचालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पांचालः। जनपदेनेति किं। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौ

श्रीः ॥१२५॥

रवीयः । तेन प्रोक्तं । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं । तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् । छंदो ब्राह्मणानीति तद्विषय
ता । तित्तिरिणा प्रोक्तं अधीयते तैत्तिरीयाः । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्य
पिनः । कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च । कलाप्यंतेवासिभ्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशंपा
यनांतेवासिभ्यः । आलंबिनः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । तृतीयांतात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्याद्यत्प्रोक्तं पुरा
णप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवंति । पुराणेन चिरंतनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु · भाल्लविनः । शाट्यायन · शा
ट्यायनिनः । कल्पे · पिंग · पैंगी कल्पः । पुराणेति किं । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । अणि अ
पत्यस्येति यलोपः । कठचरकाल्लुक् । आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः
कलापिनोऽण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नांतस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैति
लिजाजलिलांगलिशिलालिशिखंडिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमित्युपसंख्यानाट्टिलोपः । छगलिनो

सि
१३५॥

दिनुक्तं छागलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रम
धीयते पाराशरिणः भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दकृशाश्वादिनिः। भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधी
यते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः। तेनैकदिक्। सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी। तसिश्च। स्वरादिपाठा
द् अव्ययत्वं। पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः। उरसो यच्च। चात् तसिः। अपवादः। उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः।
उपज्ञाते। तेनेत्येव। पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयं। कृते ग्रन्थे। वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचः। संज्ञायां। तेनेत्येव।
अग्रन्थार्थमिदं। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। कुलालादिभ्यो वुञ्। तेन कृते संज्ञायां। कुलालेन कृतं कौलालकं।
वारुडकं। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। तेन कृते संज्ञायां। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं। भ्रामरं। वाटरं। पादपं। तस्येदं। उप
गोरिदमौपगवं। वहेस्तुरणिट् च। संवोढुः स्वं सांवहित्रं। अग्नीधः शरणे रण् भं च। अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्था श्रीः
नं आग्नीध्रं। तात्स्थ्यात् सोप्याग्नीध्रः। समिधामाधाने षेण्यण्। सामिधेन्यो मंत्रः। सामिधेनी ऋक्। रथाः यत्। ॥१३५॥

रथ्यं वक्तं। पत्रपूर्वादञ्। पत्रं वाहनं। अश्वरथस्येदं आश्वरथं। पत्राध्वर्युपरिषदश्च। अत्र। पत्राद्वाह्ये। अश्वस्य
इदं वहनीयं आश्वं। आध्वर्यवं। पारिषदं। हलसीराट्ठक्। हालिकं। सैरिकं। द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः। काकोलूकिका।
कौत्सकुशिकिका। द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। दैवासुरं। गोत्रचरणाद्वुञ्। औपगवकं। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति
वक्तव्यं। काठकं। संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्। घोषग्रहणमपि कर्तव्यं। अन्तवेदः। संघो अंको घोषो वा। बैदं ल
क्षणं। यञ्। गार्गः। गार्गम्। इञ्। दाक्षः। दाक्षं। परंपरासंबंधोंकः। साक्षाल्लक्षणं। शाकलाद्वा। अन्यतरस्यां शैषिकेर्थे। पक्षे च
रणलक्षणाद्वुञ्। शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः। तेषां संघो अंको घोषो वा। शाकलः। शाकलकः। लक्षणे क्लीबता। छंदो
गौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। छंदोगानां धर्म आम्नायो वा छांदोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं। नाट्यं।
चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। न दंडमाणवांतेवासिषु। दंडप्रधाना माणवा दंड
माणवा अंतेवासिनः शिष्यास्तेषु वुञ् न स्यात्। दाक्षाः। दंडमाणवाः शिष्या वा। रैवतिकादिभ्यश्छः। तस्येदमित्यर्थे। कुशोप

सि० ॥२१६॥

वादः। रैवतिकीयः। वैजवापीयः। कौपिंजलहास्तिपदादण् वक्तव्यः। कुपिंजलस्यापत्यं इहैव निपातनादण्। तदंतान्नु
न रण्। कौपिंजलः। गोत्रवुञोपवादः। हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादः। तस्यायं हास्तिपदः। चरणवुञोपवादः। आथर्व
तिकस्येकलोपश्च। अण् स्यात्। आथर्वतिकस्यायं आथर्वणो धर्मः आम्नायो वा। चरणवुञोपवादः॥ ॥समाप्ताः
शैषिकाः॥ ॥तस्य विकारः॥ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः। अश्मनो विकारः आश्मः। भास्मनः। मार्त्तिकः। अ
वयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ चाद्विकारे। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं कांडं भस्म वा। पैप्पलं। बिल्वादि
भ्योऽण्। बैल्वः। क्वोपधाच्च। अण्। अञोपवादः। तर्कु। तार्कवं। तैत्तिडीकं। त्रपुजतुनोः षुक्। आभ्यामणः स्याद्विकारे
एतयोः षुगागमश्च। त्रापुषं। जातुषं। ओरञ्। दैवदारवं। अनुदात्तादेश्च। दाधित्थं। कापित्थं। पलाशादिभ्यो वा।
पालाशं। कारीरं। शम्याः ष्लञ्। शामीलं भस्म। षित्वान्ङीष्। शामीली स्रुक्। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। श्रीः
प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्यात् विकारावयवयोः। अश्ममयं। आश्मनं। अभक्ष्येत्यादि किं। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छा ॥२१६॥

२५

दनं।नित्यं वृद्धशरादिभ्यः।आम्रमयं।शरमयं।एकाचो नित्यं।त्वङ्मयं।वाङ्मयं।कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति।तस्ये
दमित्यण्।तादर्थ्ये ष्यञ्।गोश्च पुरीषे।गोः पुरीषं गोमयं।पिष्टाच्च।मयट् स्यादाकारे।पिष्टमयं भस्म।कथं पैष्टी सुरे
ति।सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण्।संज्ञायां कन्।पिष्टादित्येव।पिष्टस्य विकारविशेषः।पिष्टकः।पूपो पूपः पि
ष्टकः स्यात्।व्रीहेः पुरोडाशे।मयट् स्यात्।बिल्वाद्यणोपवादः।व्रीहिमयः पुरोडाशः।व्रैहमन्यत्।असंज्ञायां ति
लयवाभ्यां।तिलमयं।यवमयं।संज्ञायां तु तैलं।यावकः।तालादिभ्योऽण्।अञ्मयटोरपवादः।तालाद्धनुषि।ताल
धनुः।अन्यत्तालमयं।ऐन्द्रायुधं।जातरूपेभ्यः परिमाणे।अण्।बहुवचनात्पर्यायग्रहणं।हाटकः।तापनीयः।सौव
र्णो वा निष्कः।परिमाणे किं।हाटकमयी यष्टिः।प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।शौकं।बाकं।राजतं।त्रितश्च न त्रप्रत्ययात्।
त्रियोर्विकारावयवप्रत्ययः।तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः।मयटोपवादः।शामीलस्य शामीलं।दाधित्थ्यं।दाधि
त्थं।त्रितः किं।बैल्वमयं।क्रीतवत्परिमाणात्।प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा

सि. ॥१२७॥

द्विहितास्तेनतथैवविकारेऽतिक्षिपंते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकं। एवं निष्कस्य विकारो नैष्किकः। ज्ञातस्य

विकारः ज्ञात्यः। ज्ञातिकः। उष्ट्राद्वुञ्। प्राण्यञोपवादः। औष्ट्रकः। उमोर्णयोर्वा। औमं। औमकं। और्णं। और्णकं। [illegible]

वेयथाक्रमादणञौ। एण्या ढञ्। ऐणेयं। एणस्य तु ऐणं। गोपयसोर्यत्। गव्यं। पयस्यं। द्रोश्च। द्रुर्वृक्षः तस्य विकारः अवयवो

वा द्रव्यं। माने वयः। द्रोरित्येव। द्रुवयं। यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयं। फले लुक्। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्या

त् फले। आमलक्याः फलं आमलकं। प्लक्षादिभ्योऽण्। विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षं। न्यग्रोधस्य च केवलस्य। अस्यान

वृद्धिरैजागमश्च। नैयग्रोधं। जंब्वा वा। जंब्वा द्वा फले अण् वा स्यात्। जांबवं। पक्षे ओरञ् तस्य लुक्। जंबु। लुप् च। जंब्वाः

फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात्। लुपि युक्तवत्। जंब्वाः फलं जंबूः। फलपाकशुषामुपसंख्यानं। व्रीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूले

षु बहुलं। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः पुष्पं जाती। विदार्याः मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह। पाटलानि पुष्पा श्रीः

णि। साल्वानि मूलानि। बाहुलकात्क्वचिल्लुक्। अशोकं। करवीरं। हरीतक्यादिभ्यश्च। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात्। ॥१२७॥

हरीतक्यादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च। कंसीयपरशव्य
शब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयं। तस्य विकारः कांस्यं। परशवे हितं परशव्यं। तस्य विकारः पार
शवः॥ ॥प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ ॥प्राग्वहतेष्ठक्। तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। तद्वहति माशब्द इत्यादिभ्य उप
संख्यानं। माशब्दः कार्य इति य आह स माशब्दिकः। स्वागतादीनां च। ऐच् न स्यात्। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरि
कः। स्वंगस्यापत्यं स्वांगिः। व्यंगस्यापत्यं व्यांगिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। स्वपतौ साधु
स्वापतेयं। आहौ प्रभूतादिभ्यः। प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पार्याप्तिकः। पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः। सुस्नातं पृच्छति सौस्ना
तिकः। सौखशायनिकः। अनुशातिकादिः। गच्छतौ परदारादिभ्यः। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। तेन दीव्यति खन
ति जयति जितं। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितं आक्षिकं।
संस्कृतं। दध्ना संस्कृतं दाधिकं। मारिचिकं। कुलत्थकोपधादण्। कौपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं। तैत्तिडीकं।

द्वारादिषु श्वन्शब्दः पठ्यते तत्र

सि॰ ॥१३८॥ तरति। उडुपेन तरति औडुपिकः। गोपुच्छाट्ठञ्। गौपुच्छिकः। नौद्व्यचष्ठन्। नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री।
चरति। तृतीयांतात् गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना चरति दाधिकः। आकर्षा
त्ष्ठल्। आकर्षेति कषोपलः। आकर्षादिति पाठांतरं। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वान्ङीष्। आकर्षिकी। पर्पादिभ्यः ष्ठन्। पर्पे
ण चरति पर्पिकः। पर्पिकी। येन पीठेन पंगवश्चरंति स पर्पः। अश्विकः। रथिकः। श्वगणाट्ठञ्च। चात्ष्ठन्। श्वादेरिति।
ऐच् न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। न दादिविधौ चेतदेव ज्ञापकं। इकारादाविति वाच्यं। श्वगणेन चरति
श्वागणिकः। श्वागणिकी। श्वगणिकः। श्वगणिकी। पदांतस्यान्यतरस्यां। श्वादेरंगस्य पदशब्दांतस्येज्वा। श्वापद
स्येदं श्वापदं। शौवापदं। वेतनादिभ्यो जीवति। वेतनेन जीवति वैतनिकः। धानुष्कः। वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। वस्ने
न मूल्येन जीवति वस्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः। आ
युधाच्छ च। चाट्ठन्। आयुधेन जीवति आयुधीयः। आयुधिकः। हरत्युत्संगादिभ्यः। उत्संगेन हरति औत्संगिकः। श्रीः ॥१३८॥

भस्त्रादिभ्यष्ठन्। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः॥ भस्त्रिकी। विभाषा विवधात्। विवधेन हरति विवधिकः॥ पक्षे ठक्।
वैवधिकः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन्। वीवधिकः। वीवधिकी। विवधवीवधशब्दौ उभय
तोबद्धशिक्ये स्कंधवाह्ये काष्ठे वर्त्तते। अण् कुटिलिकायाः। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं
लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगान् अंगारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च। निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं।
आक्षद्यूतिकं वैरं। त्रेर्मम् नित्यं। त्रिप्रत्ययांतप्रकृतिकात् ततीयांतान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यं। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रि
मं। पक्त्रिमं। भावप्रत्ययांतादिमप् वक्तव्यः। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमं। त्यागिमं। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ।
अपमित्येति ल्यबंतं। अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकं। याचितेन निर्वृत्तं याचितकं। संसृष्टे। दध्ना संसृष्टं दाधिकं। चू
र्णादिनिः। चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः। लवणाल्लुक्। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः। लवणं शाकं। मुद्गादण्।
मौद्ग ओदनः। व्यंजनैरुपसिक्ते। दध्ना उपसिक्तं दाधिकं। ओजस्सहोम्भसा वर्त्तते। ओजसा वर्त्तने ओजसिकः॥ शू

रः। साहसिकश्चोरः। आंजसिको मत्स्यः। तन्त्वन्तु पूर्वमीपलोमकूलं। द्वितीयांतात्स्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्या ३५
त्। क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया। प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः।
आनुकूलिकः। परिमुखं च। परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः। पारिपार्श्विकः। प्रयच्छति गर्ह्यं। द्विगुणार्थं द्विगुणं। तत्प्रयच्छति
द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः। वार्धुषिकः। कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यां प्रता
त्तः प्रयच्छतीत्यर्थे। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वादेकादशा
ते वर्त्तते वस्तुतो दश वेति क्रियहेः कारः समासांतष्ठेह वसूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिका। दशैकाद
शान् प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः। उंछति। बदराण्युंछति बादरिकः। रक्षति। समाजं रक्षति सामा
जिकः। शब्ददर्दुरं करोति। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। पक्षिमत्स्यमृगान् हंति। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशे श्रीः
षाणां च ग्रहणं। मत्स्यपर्याये तु मीनस्यैव। पक्षिणो हंति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। ॥१३५॥

शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारंगिकः। परिपंथं च तिष्ठति। अस्मान्नदितीयांतात्तिष्ठति हंति चेत्यर्थे ठक् स्या
त्। पंथानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपंथिकश्चोरः। परिपंथं हंति पारिपंथिकः। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धा
वति। दंडाकारो माथः पंथाः दंडमाथः। दंडमाथं धावति दांडमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। आक्रंदाट्ठञ्च। अ
स्माट्ठञ् स्यात् ठक् च धावतीत्यर्थे। आक्रंदः रिवनारो दनस्थानं धावति आक्रंदिकः। पदोत्तरपदं गृह्णाति। पूर्व
पदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। प्रतिकंठार्थललामं च। एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ठक्। प्रतिकंठं गृह्णाति
प्रातिकंठिकः। आर्थिकः। लालामिकः। धर्मं चरति। धार्मिकः। अधर्माच्चेति वक्तव्यं। आधर्मिकः। प्रतिपथमेति
ठंश्च। प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः। समवायान्समवैति। सामवायिकः। सामूहिकः। परिषदो ण्यः। परिषदं समवै
ति पारिषद्यः। सेनाया वा। एषः स्यात्पक्षे ठक्। सैन्याः सैनिकाः। संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति। ललाटं पश्यप
ति लालाटिकः सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते। कौक्कुटिकः भिक्षुः। तस्य धर्म्यं। आपण

सि.
॥१८०॥ स्य धर्म्यं आपणिकं। अण्महिष्यादिभ्यः। महिष्याः धर्म्यं माहिषं। याजमानं। ऋतोऽञ्। यातुर्धर्म्यं यात्रं। नराच्चेति वक्तव्यं।
नरस्य धर्म्या नारी। विशसितुरिड्लोपश्चाञ्चि वक्तव्यः। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं। विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्चि वक्तव्यः। विभा
जयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं। अवक्रयः। षष्ठ्यन्ताद्वक्रयेऽर्थे। आपणस्यावक्रयः आपणिकः। राजग्राह्यं द्रव्यमवक्र
यः। तदस्य पण्यं। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः। लवणाट्ठञ्। लावणिकः। किसरादिभ्यः ष्ठन्। किसरं पण्यं अस्य
किसरिकः। षित्वान्ङीष्। किसरिकी। किसर। उशीर। नलद। इत्यादि। किसरादयः सर्वे सुगंधिद्रव्यविशेषवाचिनः।
शलालुनोऽन्यतरस्यां। ष्ठन्। पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी। शालालुकः। शालालुकी। शलालु सुगंधिद्रव्यवि
शेषः। शिल्पं। मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगिकः। मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां। माड्डुकः। माड्डुकिकः। झार्झरः। झा
र्झरिकः। प्रहरणं। तदस्येत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः। परश्वधाट्ठञ्च। पारश्वधिकः। शक्ति श्रीः
यष्ट्योरीकक्। शाक्तीकः। याष्टीकः। अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः। तदस्येत्येव। अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आ ॥१८०॥

स्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः। शीलं। अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः
छत्रादिभ्यो णः। गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तत् शीलमस्य छात्रः। कार्मस्ताच्छील्ये। कर्माध्ययने वृत्तं। प्रथमोतान्य
स्यर्थे ठक् स्याद् अध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमा तस्यार्थः। ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले वि
परीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः। बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्। प्राग्विषये। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य
द्वादशान्यिकः। द्वादश अपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः। हितं भक्षाः। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः। तदस्मै
दीयते नियुक्तं। अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः। श्राणामांसौदनाट्टिठन्। श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्रा
णिकः। श्राणिकी। मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः। भक्तादणन्यतरस्यां
। पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः। भाक्तिकः। तत्र नियुक्तः। आकरे नियुक्तः आकरिकः। अगारान्ताट्ठन्।
देवागारे नियुक्तः देवागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात्। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यात् अध्येतरि। श्मशा

सि॰
॥१७१॥

नेअधीते। श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः। कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति। तत्रेत्येवा। वंशक
ठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशावेणवः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे याः क्रियास्तास्तथैवानुति
ष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः। निकटे वसति। नैकटिको भिक्षुः। आवसथात्ष्ठल्। आवसथे वसति आवस
थिकः। षित्वान्ङीष्। आवसथिकी। आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किसरादेः षितः षडेते
ठगधिकारे। १ षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त॥ ॥ठकोवधिः समाप्तः॥ ॥प्राग्घिताद्यत्। त
स्मै हितमित्यतः प्राक् यत् अधिक्रियते। तद्वहति रथयुगप्रासंगं। रथं वहति रथ्यः। युग्यः। वत्सानां दमनकाले स्कंधे
यत्काष्ठमासज्यते स प्रासंगः। तं वहति प्रासंग्यः। धुरो यड्ढकौ। हलि चेति दीर्घे प्राप्ते। नभकुर्छुरां। भस्य कुर्छुरोश्चो
पधाया दीर्घो न स्यात्। धुर्यः। धौरेयः। खः सर्वधुरात्। सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः। एकधुराल्लुक्च। एकधुरीणः।
एकधुरः। शकटादण्। शकटं वहति शाकटो गौः। हलसीराट्ठक्। हलं वहति हालिकः। सैरिकः। संज्ञायां जन्या॥

श्रीः
॥१७१॥

११०

ऊनीवधूः। तां च हति प्रापयति जन्या। विध्यत्यधनुषा। द्वितीयांताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात् न चेत्तत्र धनुष्करणं। पादै
विध्यंतीति पद्याः शर्कराः। धनगणं लब्धा। तत्त्वंतमेतत् धनं लब्धा धन्यः। गणं लब्धा गण्यः। अन्नाण्णः। अन्नं लब्धा आ
न्नः। वशंगतः। वश्यः। परेछान्नुचारी। पदमस्मिन्दृश्यं। पद्यः कर्दमः। नातिशुष्क इत्यर्थः। मूलमस्यावर्हि। आवर्हणं
आवर्हः। उत्पाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि। मूलं आवर्हि येषां ते मूल्याः मुद्गाः। संज्ञायां धेनुष्या। धेनुशब्दस्य षुगा
गमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां। धेनुष्या बंधके स्थिता। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः। गृहपतिर्यजमानः ते
न संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसं
मितेषु। नावा तार्यं नाव्यं। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेन आनाम्यं मूल्यं
मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रं। तुलया संमितं तुल्यं। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते। धर्मादनपेतं
धर्म्यं पथ्यं। अर्थ्यं। न्याय्यं। छंदसो निर्मिते। छंदसा निर्मितं छंदस्यं। इच्छया कृतमित्यर्थः। उरसोऽण्। चाद्यत्।

सि·
॥१४२॥

उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः । उरस्यः । हृदयस्य प्रियः । हृद्यो देशः । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः । बंधने
च बौ । हृदयशब्दाद्बंधने यत्स्याद्वेदे अभिधेये । हृदयस्य बंधनो हृद्यः । वशीकरणमंत्रः । मतजनहलात्करणजल्प
कर्षेषु । मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा । मत्यं । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥ ॥तत्र साधुः॥ अग्रेः
सामसु साधुः सामन्यः । येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । प्रतिजनादिभ्यः खञ् । प्रतिजने सा
धुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । भक्ताण्णः । भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः । परिषदो ण्यः ।
पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागात्णोपि । पारिषदः । कथादिभ्यष्ठक् । कथायां साधुः काथिकः । गुडादिभ्यष्ठ
ञ् । गुडे साधुर्गौडिकः इक्षुः । साकुको यवः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । पथि साधु पाथेयं । आतिथेयः । वसनं व
सतिः तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनं । सभाया यः । सभ्यः । समानतीर्थे वासी । साधुरिति निवृत्तं । वसती श्रीः
ति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसति इति सतीर्थ्यः । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । समाने उदरे शयितः स्थितः समा ॥१४२॥

नोदर्यौ भ्रातरौ। सोदराद्यः। सोदर्यः। अर्थः प्राग्वत्॥ ॥इति प्राग्घितीयाः। प्राक्क्रीताच्छः। तेन क्रीतमित्यतः प्राक्
छोऽधिक्रियते। उगवादिभ्यो यत्। प्राक्क्रीतादित्येव। उवर्णान्तात् गवादिभ्यश्च यत्स्यात्। छस्यापवादः। नाभि नभं च। नभ्योऽक्षः
। नभ्यमंजनं। रथनाभावेवेदं। शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं। शुन्यं। शून्यं। ऊधसोऽनङ्। ऊधन्यः। कंबलाच्च संज्ञायां।
यत्स्यात्। कंबल्यमूर्णापलशतं। संज्ञायां किं। कंबलीयाऽऊर्णा। विभाषा हविरपूपादिभ्यः। आमिक्ष्यं दधि। आमि
क्षीयं। पुरोडाश्यास्तंडुलाः पुरोडाशीयाः। अपूप्यं। अपूपीयं। तस्मै हितं। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्। शरीराव
दातः। गव्यं। हविष्यं। शरीरावयवाद्यत्। दन्त्यं। कंठ्यं। नस्यं। नाभ्यं। ये च तद्धिते। यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शी
र्षन्नादेशः स्यात्। शीर्षण्यः। तद्धिते किं। शिर इच्छति शिरस्यति। वा केशेषु। शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः। अचि शी
र्षः इति वक्तव्यं। अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षं। खलयवमाषतिलवृषब्रह्म
णश्च। खलाय हितं खल्यं। यव्यं। ब्रह्मण्यं। वा ड्यच्। अजाविभ्यां थ्यन्। अजथ्या यूथिः। अविथ्या। आत्मन्विश्व
नस नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ४

सि॰ ॥१८३॥ जनभोगोत्तरपदात्खः। आत्माध्वानौ खे। एतौ खे प्रकृत्यास्तः। आत्मने हितं आत्मनीनं। विश्वजनीनं। कर्मधारया
देवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पंचजनादुपसंख्यानं। पंचजनीनं। सर्वजनाट्ठञ् खश्च।
सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। महाजनाट्ठञ्। माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्याद
णत्वं च। आचार्यभोगीनः। सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। सर्वाण्णो वेति वक्तव्यं। सर्वस्मै हितं सार्वं। सर्वीयं। पुरुषाद्वधवि
कारसमूहतेन कृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्तेन त्यस्य द्वंद्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्येदमित्यणि
प्राप्ते। पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः। प्राणिरजतादिभ्योञ् इत्यञि प्राप्ते। समूहे प्यत्ति प्राप्ते। एकाकिनोपि परितः पौ
रुषेयप्रकृताः इवेति माघः। तेन कृते तु ग्रंथे अणि प्राप्ते। ग्रंथे तु प्रासादे दौ अप्राप्त एवेति विवेकः। माणवचरकाभ्यां
खञ्। माणवाय हितं माणवीनं। चारकीणं। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यंतात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्या श्रीः
यां प्रत्ययः स्यात्। अंगारेभ्य एतानि अंगारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शंकव्यं दारु। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। ॥१८३

छादिषेयाणि तृणानि। वाल्लेयास्तंडुलाः॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते। उपधीयत इत्युपधिः रथांगं तदेव औपधेयं। ऋ
षभोपानहोर्ञ्यः॥ छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुंजः। चर्मण्यप्प्रत्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन। औपानह्यं
। चर्मणोञ्॥ चर्मणो विकृतिस्तस्माच्चकारादञ् स्यात्। वर्ध्रैरिदं वार्ध्रं चर्म। वा[illegible]ं चर्म। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। प्राका
सा रः औ[illegible]मिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। प्रासादोस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः। रतिप्रासादो
किकी विवक्षामनुसारयति। तेनेह न। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। परिखाया ढञ्। पारिखेयी भूमिः॥ ॥ छयतोः
पूर्णोवधिः॥ ॥ प्राग्वतेष्ठञ्॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति तेन प्राक् ठञधिक्रियते। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा
ट्ठक्॥ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्येऽपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा। असमासे निष्का
दिभ्यः॥ आर्हादित्येतत्प्रेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्त्तते। निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्व
र्थेषु। नैष्किकं। समासे तु ठञ्। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यान्न त्रिदादौ। परमनैष्किकं। अ

सि॰ समासग्रहणं स्वार्थकं भवतीतः प्राक् तदंतविधिरिति। तेन सुगव्यं। यवाद्रप्यमित्यादि। इतऊर्द्धं तु संख्यापूर्वपदानां त
॥१५८॥ दंतग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तेनश्चाल्लुकि। पारायणिकः। द्वैपारायणिकः। अलुकीति किं। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं। द्विशू
र्पेण क्रीतं शूर्पादञमाशतः। किं तु वञ्। द्विशौर्पिकं। अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपद
स्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा त्रिणिति किति च। अर्द्धद्रोणेन क्रीतं अर्द्धद्रौणिकं। आर्द्धद्रौणिकं। नातः परस्य। अ
र्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा त्रिदादेः परे। अर्द्धप्रस्थिकं। आर्द्धप्रस्थिकं। अतः किं। आर्द्धकौ
डविकं। तपरः किं। अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी। अर्द्धखारीमार्यैरत्स्य च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्
। शताच्च ठन्यतावशते। शतेन क्रीतं। शत्यं। शतिकं। अशते किं। शतं परिमाणमस्य शतकः संघः। इह प्रत्ययार्थो
वस्त्रकृतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते। तेन ठन्यतौ न। किं तु कन्। असमास इत्येव। द्विशतेन क्रीतं द्विशतकं। संख्याया अ श्रीः
तिशदन्तायाः कन्। संख्यायाः कन् स्यात् आर्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः। पंचभिः क्रीतः पंचकः। बहुकः। तंता ॥१५८॥

१०३

यास्तु। साम्प्रतिकः। त्र्यादंतायाः। या ह्यारिंशत्कः। वतो रिड्वा। वत्वंतात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः। तावत्कः। विंशति
त्रिंशद्भ्यां ड्वुन संज्ञायां। योगविभागः कर्त्तव्यः। आभ्यां कन् स्यात्। असंज्ञायां तु ड्वुन् स्यात् कनोपवादः। विंशकः।
त्रिंशकः। संज्ञायां तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कंसाट्टिठन्। टोऽनुबंधः। इकार उच्चारणार्थः। कंसिकः। कंसिकी। अर्द्धा
च्चेति वक्तव्यं। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी। कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः। प्रतिरादेशश्च वा। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्र
तिकः। प्रतिकी। शूर्पादञन्यतरस्यां। शौर्पं। शौर्पिकं। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। एभ्योऽण् स्याट्ठ
कोऽपवादः। शतमानेन क्रीतं शातमानं। वैंशतिकं। साहस्रं। वासनं। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां। अ
ध्यर्धपूर्वात्द्विगोश्च परस्याऽऽर्हीयस्य लुक् स्यात्। अध्यर्द्धकंसं। द्विकंसं। संज्ञायां तु पांचकलापिकं। विभाषा
कार्षापणसहस्राभ्यां। लुग्वा स्यात्। अध्यर्द्धकार्षापणं। अध्यर्द्धकार्षापणिकं। द्विकार्षापणं। द्विकार्षापणि
कं। प्रोपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक्। पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकं। द्विप्रतिकं। अध्यर्द्धसहस्रं। अध्यर्द्धसाहस्रं। द्विस

सि· हस्त्रं।द्विसाहस्त्रं।द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।लुग्वा स्यात्।द्विनिष्कं।द्विनैष्किकं।त्रिनिष्कं।त्रिनैष्किकं।बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यं॥
॥१५४॥ बहुनिष्कं।बहुनैष्किकं।बिस्ताच्च।द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा।द्विबिस्तं।द्विबैस्तिकं।इत्यादि।विंशतिकात्खः।
अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्येव।अध्यर्द्धविंशतिकीनं।द्विविंशतिकीनं।खार्या ईकन्।अध्यर्द्धखारीकं।द्विखारीकं।केवला
याश्चेति वक्तव्यं।खारीकं।पणपादमाषशताद्यत्।अध्यर्द्धपण्यं।द्विपण्यं।अध्यर्द्धपाद्यं।द्विपाद्यं।इह पादः प
दिति न।यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात्।पद्यत्यतदर्थ इत्यपि न।प्राण्यंगार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्।शाणाद्वा।
यत् स्यात्।पक्षे ठञ्।तस्य लुक्।अध्यर्द्धशाण्यं।अध्यर्द्धशाणं।द्वित्रिपूर्वादण्च।शाणादित्येव।चाद्यत्।
तेन त्रैरूप्यं।परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासाद्वृद्धिरेव।द्वैशाणं।द्विशाण्यं।द्विशाणं।इह
ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकांक्षितास्त इदानीमुच्यन्ते।तेन क्रीतं।ठञ्। श्रीः
गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकं।साप्ततिकं।प्रास्थिकं।ठक्।नैष्किकं।इञ्जोऽपः।गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि।लुकोऽपवादः॥१५४॥

पंचभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पंचगोणिः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। संयोगः संबंधः उत्पातः शुभाशुभसूचकं। ज्ञात्यः ज्ञा-
तिको धनपतिसंयोगः। ज्ञात्यं ज्ञातिकं दक्षिणाक्षिस्पंदनं। ज्ञातस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयो-
रुपसंख्यानं। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं। पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं। सान्निपातिकं। गोद्व्यचोः संख्या-
परिमाणाश्वादेर्यत्। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः। धान्यः। पशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः किं। विजयस्य वै-
जयिकः। असंख्येत्यादि किं। पंचानां पंचकं। सप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादि। आश्विकं। आश्मिकं। ब्रह्मवर्चसा-
दुपसंख्यानं। ब्रह्मवर्चस्यं। पुत्राच्छ च। वा यत्। पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। सर्वभूमेर्निमित्तं
संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते॥ ॥तस्येश्वरः॥ तत्र विदित इति च॥ सर्व-
भूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। लोकसर्वलोकाट्ठञ्। तत्र विदित इत्यर्थे। लौकिकः। अनुश-
तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः॥ ॥तस्य वापः॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं। प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकं।

सि. ॥२४६॥ द्रौणिकं । खारीकं । पात्रात्ष्ठन् । पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकं । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा
दीयते । वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं संबंधादेकवचनं । पंचास्मिन्वृद्धिः आयः लाभः शुल्कं उपदा वा दीयते पं
चकः ॥ शत्यः ॥ शतिकः ॥ साहस्रः ॥ उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः ॥ ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः ॥ विक्रे
त्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः ॥ रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कं । उत्कोच उपदा । चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानं । पंचास्मै वृ
द्ध्यादि दीयते पंचको देवदत्तः ॥ समम ब्राह्मणे दानमिति वदधिकरणविवक्षा वा ॥ पूरणार्द्धाट्ठन् । यथाक्रमं ठकू
टिठनोरपवादः ॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः ॥ तृतीयिकः । आर्द्धिकः ॥ अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रू
ढः ॥ भागाद्यच्च । चाट्ठन् । भागशब्दोपि रूपकस्यार्द्धे । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्भाग्यं । शतं । भागिकं । भाग्या । भागि
का विंशतिः ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दः तदंतं यत्प्रातिपदिकं तस्मा श्री ॥२४६
हृतिका द्वितीयातादित्यर्थः ॥ वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांशभारिकः ॥ ऐक्षुभारिकः ॥ भाराद्वंशादि

१०५
१०४

म इत्यस्य व्याख्यांतरं। भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति। भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः। ऐक्षुकः। वस्नद्रव्याभ्यां
ठन्कनौ। यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहति आवहति वा वस्निकः। द्रव्यकः। संभवत्यवहरतिपचति। प्रस्थं
संभवति प्रास्थिकः कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थं उपसंहरति पच
तिवेत्यर्थः। तत्पचतीति द्रोणादण्च। द्रोणं पचति द्रौणी· द्रौणिकी।। आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां। पक्षे ठ
ञ्। आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना। आढकिकी। आचितीना। आचितिकी। पात्रीणा। पात्रिकी
। द्विगोः ष्ठंश्च। आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाद्यंताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्या
ध्यर्द्धेति लुक्।। षित्वान्ङीष्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्विगोरिति ङीप्। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। अप
रिमाणेति ङीप्निषेधः। द्व्याचिता। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री। कुलिजाल्लुक्खौ च। कुलिजांतात् द्वि
गोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात्ष्ठंश्च। लुगभावे ठञ्। अवर्णं। द्विकुलिजी। द्विकुलिजीना। द्विकु

सि.
॥१४७॥ लिंजिकी। द्वैकुलिंजिकी॥ सोऽस्यांशवस्नभृतयः। अंशो भागः वस्नो मूल्यं। भृतिर्वेतनं। पंच अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पंच
कः। तदस्य परिमाणं। प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु। पूर्वसूत्रमनुव
र्त्तते। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः यद्वा द्व्येकयोरितिवत् संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः। पंचैव पंचकाः
शकुनयः। पंच परिमाणमेषामिति वा। संघे। पंचकः। सूत्रे। अष्टकं पाणिनीयं। संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वा
त्सूत्रं पृथगुपात्तं। पंचकमध्ययनं॥ स्तोमे डविधिः। पंचदश मंत्राः परिमाणमस्य पंचदशः। सप्तदशः। एकविं
शः। सोमयागेषु छंदोगैः क्रियमाणा प्रष्टादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः॥ पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्ष
ष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं। एते रूढिशब्दा निपात्यंते। पंचद्दशानौ वर्गे वा। पंच परिमाणमस्य पंचद्वर्गः। दशत्।
पक्षे पंचकः। दशकः॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण्। त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशा श्रीः
नि। चात्वारिंशानि। तदर्हति। लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयांतात् ठञादयः स्युः। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः। छे ॥१४७॥

दादिभ्यो नित्यं। नित्यमभीक्ष्णं। छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः। छिन्नप्ररूढतात्। विराग विरंगं च। विरागं नित्य
मर्हति वैरंगिकः। शीर्षच्छेदाद्यच्च। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः
शीर्षभावो निपात्यते। दंडादिभ्यः। एभ्यो यत्स्यात्। दंडमर्हति दंड्यः। अर्घ्यः। वध्यः। पात्राद्घंश्च। चाद्यत्। तदर्हती
त्यर्थे। पात्रियः। पात्र्यः। कडंकरदक्षिणाच्छ च। चाद्यत्। कडंकरोतीति विग्रहे ऽत एव निपातनात् खच्। कडंकरं माष
मुद्गादिकाष्ठं अर्हतीति कडंकरीयो गौः। कडंकर्यः। दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीबिलात्। स्था
लीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तंडुलाः। स्थालीबिल्याः। पाकयोग्या इत्यर्थः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। यथा
संख्यं स्तः। यज्ञं अर्हति यज्ञियः। ऋत्विजं अर्हति आर्त्विजीनो यजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं।
यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनो ऋत्विक्॥ ॥आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोवधिः। अतः परं ठञेव। पाराय
णतुरायणचांद्रायणं वर्त्तयति। पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः तं वर्त्तयति तौरा

सि॰ ।।१४८।। यणिको यजमानः। वांड्रायणिकः। संशयमापन्नः। संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः। योजनं गच्छति यौजनि-
कः। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। ततोभिगमनमर्हती-
ति वक्तव्यं। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिकः भिक्षुः। यौजनशतिकः आचार्यः। पथः ष्कन्। षो ङीष-
र्थः। पंथानं गच्छति पथिकः। पथिकी। पंथो ण नित्यं। पंथानं नित्यं गच्छति पांथः। पांथा। उत्तरपथेनाहृतं च। उत्त-
रपथेनाहृतं औत्तरपथिकं। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः। आहृतप्रकरणे वारिजंगलस्थलकांतारपूर्वा-
दुपसंख्यानं। वारिपथिकं॥ ॥ कालात्। व्युष्टादिभ्योणित्यतः प्राक् अधिकारोयं। तेन निर्वृत्तं। अह्ना निर्वृत्तं आ-
ह्निकं। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो वेतनेन क्रीतः। भूतः स्वसत्तया व्याप्तका-
लः। भावी तादृश एवानागतः। मासमधीष्टः मासिकोऽध्यापकः। मासं भृतो मासिकः कर्मकरः। मासं भूतो मा- श्रीः
सिको व्याधिः। मासं भावी मासिक उत्सवः। मासाद्वयसि यत्खञौ। मासं भूतः मास्यः मासीनः। द्विगोर्यप्। मासाद्वय ।।१४८।।

सीत्यनुवर्त्तते। द्वौ मासौ भृतः द्विमास्यः। षण्मासाण्ण्यच्च। वयसीत्येव। पञ्च प्यनुवर्त्तते। चाट्ठञ्। षाण्मास्यः। षण्मास्यः।
षण्मास्यः। षाण्मासिकः। अवयसि ठंश्च। चाण्यत्। षण्मासिको व्याधिः। षाण्मास्यः। समायाः खः। समामधीष्टो भृतो
भूतो भावी वा समीनः। द्विगोर्वा। समायाः ख इत्येव। तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पंचस्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमी
नः। द्वैसमिकः। रात्र्यहःसंवत्सराच्च। द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयह्निकः। समासान्तविधे
रनित्यत्वान्न टच्। द्विसंवत्सरीणः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसां
वत्सरिकः। द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः। परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्या
ग्रहणार्थं। तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षाल्लुक् च। वर्षशब्दान्ताद्विगोर्वा खः स्यात्। पक्षे ठञ्। वा च लुक्। त्रीणि रू
पाणि। द्विवर्षीणो व्याधिः। द्विवर्षः। वर्षस्याभविष्यति। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः।
अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा कर्मक

सि॰
॥१५९॥

रिष्यतिद्विवार्षिको मनुष्यः। चित्तवति नित्यं। वर्षशब्दांतात् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो
दारकः। षाष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते। बहुवचनमतंत्रं। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयांतात्कन् रात्रशब्दलोपश्च नि
पात्यते। तेन परिजय्य लभ्य कार्यसुकरं। मासेन परिजेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकं। त
दस्य ब्रह्मचर्यं। द्वितीयांतात् कालवाचिनोस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्यमस्य सः मासि
को ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। यद्वा प्रथमांतात् अस्येत्यर्थे प्रत्ययः। मासोस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यं। महानाम्न्यादिभ्यः
षष्ठ्यंतेभ्य उपसंख्यानं। महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः। हरद
त्तस्तु भस्याढे इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह। चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे। चतुर्षु मासेषु भवंति चातुर्मास्या
नि यज्ञाः। अण्। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी। आषाढी। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। द्वादशाहस्य दक्षि
णा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते कार्यं भववत्। प्रावृषि

श्रीः
॥१५९॥

१७-

दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यं। शारदं। कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः॥ ॥व्युष्टादिभ्योऽण्॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टं। व्यु
ष्ट। तीर्थ। संग्राम। प्रवास। इत्यादि। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात् तीयां ताच् हस्त
शब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः। अर्थाभ्यां तु यथासंख्येनेष्यते। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचं। अनादरे
ण देयं कार्यं चेत्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यं। संपादिनि। तेनेत्येव। कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखं। क
र्णौ लंकाराभ्यां अवश्यं शोभते इत्यर्थः। कर्मवेषाद्यत्। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यं। वेषेण संपादी वेष्यो नटः। वे
षः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। संतापाय प्रभवति सांतापिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यच्च। वाट्ठञ्।
योग्यः। यौगिकः। कर्मण उकञ्। कर्मणे प्रभवति कार्मुकं। समयस्तदस्य प्राप्तं। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं। ऋतो
रण्। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं। कालाद्यत्। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतं। प्रकृष्टे ठञ्। कालादित्येव। तदस्येति च। प्रकृ
ष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरं। प्रयोजनं। तदस्येत्येव। इंद्रमहः प्रयोजनमस्य ऐंद्रमहिकं। प्रयोजनं फलं

सि· ॥१५०॥ कारणं च। विशाखाषाढादण् मंथदंडयोः। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मंथदंडयोरर्थयोः। विशाखा प्रयो-
जनमस्य वैशाखो मंथः। आषाढो दंडः। चूडादिभ्य उपसंख्यानं। चूडा- चौडं। श्रद्धा- श्राद्धं। अनुप्रवचनादिभ्यश्छः। अनु-
प्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं। समापनात्सपूर्वपदात्। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमाप-
नीयः। ऐकागारिकट् चौरे। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः सः ऐकागारिकश्चौरः। आकालिकडाद्यं-
तवचने। समानकालावाद्यंतौ यस्येत्याकालिकः। समानकालस्याकालिकडादेशः। आशुविनाशीत्यर्थः। पूर्वदि-
वसे मध्याह्नादावुत्पद्य दिनांतरे तत्रैव नश्वर इति वा। आकालाट्ठंश्च। आकालिका विद्युत्॥ ॥ठञः पूर्णोऽवधिः॥
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेत्किं। गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः।
तत्र तस्येव। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः॥ तदर्हं। विधिमर्हतीति विधि- श्रीः
वत्पूज्यते। क्रियाग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्तते। तेनेह न। राजानमर्हति छत्रं। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतिजन्य- ॥१५०॥

१७-

बोधेप्रकारोभावः।गोर्भावःगोत्वं।गोता।त्वांतंक्लीबं।तलंतंस्त्रियां।आचत्वात्।ब्रह्मणस्त्वइत्यतःप्राक्त्वतलाव
धिक्रियेते।अपवादैःसहसमावेशार्थंगुणवचनादिभ्यःकर्मणिविधानार्थंचेदं।चकारोनञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशा
र्थः।स्त्रियाःभावःस्त्रैणं।स्त्रीत्वं।स्त्रीता।पौंस्नं।पुंस्त्वं।पुंस्ता।नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतर
सलसेभ्यः।इतःपरंयेभावप्रत्ययास्तेनञ्तत्पुरुषान्नस्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा।अपतित्वं।अपटुत्वं।नञ्पूर्वात्किं।
बार्हस्पत्यं।तत्पुरुषात्किं।नास्यपटवःसंतीत्यपटुः।तस्यभावःआपटवं।अचतुरेतिकिं।आचतुर्यं।आसंगत्यं।
आलवण्यं।आवट्यं।आयुध्यं।आकत्यं।आरस्यं।आलस्यं।पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा।वावचनमणादिसमावेशा
र्थं।रऋतोहलादेर्लघोः।इष्ठेमेयस्सु।टेः।टेर्लोपःस्यात्इष्ठेमेयस्सु।पृथोर्भावःप्रथिमा।पार्थवं।म्रदिमा।मार्द
वं।वर्णदृढादिभ्यःष्यञ्च।वादिमनिच्।शौक्ल्यं।शुक्लिमा।दार्ढ्यं।पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवरत्वं।द्र
ढिमा।षोडनमर्थः।औचिती।याथाकामी।गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच।चाद्भावे।जडस्यकर्मभावोवाजाड्यं।

सि·
॥१५१॥

मौढ्यं।ब्राह्मण्यं।अर्हतोनुम्च।अर्हतोभावःकर्मवाआर्हन्त्यं।आर्हन्ती।ब्राह्मणादिराकृतिगणः॥यथातथयथापुर
योःपर्यायेण।नञ्पूर्वयोरेतयोःपूर्वोत्तरपदयोःपर्यायेणआदेरचोवृद्धिर्विदादौ।अयथातथाभावःआयथात
थ्यं।अयाथातथ्यं।आयथापुर्यं।अयाथापुर्यं।आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः।चतुर्वर्णादीनांस्वार्थउपसंख्यानं।
चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं।चातुराश्रम्यं।त्रैस्वर्यं।षाड्गुण्यं।सैन्यं।सान्निध्यं।सामीप्यं।औपम्यं।त्रैलोक्यमित्यादि।स
र्ववेदाःसर्ववेदाःतानधीतेसर्ववेदः।सर्वादेरितिलुक्।सएवसार्ववैद्यः।चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च।चतुरो
वेदानधीतेचतुर्वेदःसएवचातुर्वैद्यः।चतुर्विद्यस्येतिपाठान्तरं।चतुर्विद्यएवचातुर्वैद्यः।स्तेनाद्यन्नलोपश्च।नेति
संघातग्रहणं।स्तेनचौर्ये।पचाद्यच्।स्तेनस्यभावःकर्मवास्तेयं।स्तेनाद्दितियोगंविभज्यस्तैन्यमितिष्यञंतमपि घ
केचिदिच्छंति।सख्युर्यः।सख्युर्भावःकर्मवासख्यं।दूतवणिग्भ्यांच।दूतस्यभावःकर्मवादूत्यं।वणिज्या।इतिकाशि श्री:
का।माधवस्तु।वणिज्याशब्दःस्वभावात्स्त्रीलिंगः।भावएवचात्रप्रत्ययोनतुकर्मणीत्याह।भाष्येतुदूतवणिग्भ्यां ॥१५१॥

समा

चेतिनास्त्येव। ब्राह्मणादित्वाद्दाणिज्यमपि। कपिज्ञात्योर्ढक्। कापेयं। ज्ञातेयं। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्॥ सैनापत्यं।
पौरोहित्यं। राज्ञोऽसे। राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्य
ञ्। आधिराज्यं॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। प्राणभृज्जाति। आश्वं। औष्ट्रं। वयोवचन। कौमारं। कैशोरं।
औद्गात्रं। औन्नेत्रं। सौष्ठवं। दौष्ठवं। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। द्वैहायनं। त्रैहायनं। यौवनं। स्थाविरं। श्रोत्रियस्य यलो
पश्च। श्रौत्रं। कुशल। चपल। निपुण। पिशुन। कुतूहल। क्षेत्रज्ञाः। युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशलं। कौश
ल्यमित्यादि। इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। शुचेर्भावः कर्म वा शौचं। मौनं। कथं काव्यं। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्। योप
धाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। रामणीयकं। आभिधानीयकं। सहायाद्वा। साहाय्यं। साहायकं। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। शैष्यो
पाध्यायिका। मानोज्ञकं। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतः। ते गोत्रचरणयोर्भा
वकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्। गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते। गार्गि

सि
॥१५२॥

कामन्ववेत ॥ होत्राभ्यश्छः। होत्रा ऋत्विग्वाची स्त्रीलिंगः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणं। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अ
च्छावाकीयं। मैत्रावरुणीयं। ब्रह्मणस्त्वः। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् छस्यापवादः। ब्रह्मत्वं। नेति वाच्ये त्वविधानं
तल्लोबाधनार्थं। ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात्तु तत्तलौ। ब्रह्मत्वं। ब्रह्मता॥ ॥नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥धा
न्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। भवत्यस्मिन्निति भवनं। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं॥ व्रीहिशाल्योर्ढक्। व्रैहेयं। शालेयं। यव
यवकषष्टिकाद्यत्। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवक्यं। षष्टिक्यं। विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः। यत् स्यात्। पक्षे ख
ञ्। तिल्यं। तैलीनं। माष्यं। माषीणं। उम्यं। औमीनं। भंग्यं। भांगीनं। अणव्यं। आणवीनं। सर्वचर्मणः कृतः खखञौ
।असामर्थ्येपि निपातनात्समासः। सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः। सार्वचर्मीणः। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः
खः। मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिंबं। निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः। समं सर्वं मुखं। समस्यांतलोपो निपा श्रीः
त्यते। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः। तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नो ॥१५२॥

१५२

तिा सर्वादेः पथ्याद्यंतात्त्वद्वितीयांतात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वांगीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्री
णः । सर्वपात्रीणः । आप्रपदं प्राप्नोति । पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं । आप्रपदीनः पटः । अनुपदसर्वा
न्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । अनुरायामेसा दृष्टेपवा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति
सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः तन्नेयः अयानयीनः शारः । परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । परां
श्च अवरांश्च अनुभवति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्च अनुभवति परंपरीणः । प्रकृतेः परं
परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रानुनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परंपराशब्दः स्त्री । अव्युत्पन्नं शब्दांतरं स्त्रीलिंगं तस्मा
देव स्वार्थे ष्यञि पारंपर्यं । कथं पारोवर्यविदिति । असाधुरेवायं । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । अ
वारपारात्यंतानुकामं गामी । अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यंतं गामी
अत्यंतीनः भृशं गंतेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गंता । समां समां विजायते । यलोपः । वशिष्टविभ

सि· केरलुक्पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते॥ खप्रत्ययानुत्पन्नोपलोपो वा
॥१५३॥ वक्तव्यः। समांसमां विजायते समांसमीना वा। अद्यश्वीना वष्टब्धे। अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आ
सन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति· अद्यश्वीनं मरणं। आसन्नमित्यर्थः। आगवीनः। आङ्·पूर्वा
त् गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः। अनुग्वलंगामी। अनुगु·गोः पश्चा
त्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः। अध्वनो यत्खौ। अध्वानं अलं गच्छति अध्वन्यः। अध्वनीनः। ये चाभावकर्मणोः।
।आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः। अभ्यमित्राच्छ च। चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्रा
नभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः। गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे। गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः। अश्वस्यैकाहगमः। एकाहेन गम्य
त इत्येकाहगमः। आश्वीनोध्वा। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनः अधृष्टः। कूपपत
नमर्हतीति कौपीनं पापं· तत्साधनत्वात्तद्देहोपस्थत्वाद्वा पुरुषलिंगमपि। तत्संबंधात्तदाच्छादनमपि। व्रातेन जीवति।

। ञ्जातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स ञ्जातीनः ॥ साप्तपदीनं सख्यं । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यं ।
। हैयंगवीनं संज्ञायां ॥ ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशः ॥ विकारार्थे खञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरं । ह्योगोदोहस्य
विकारः हैयंगवीनं । नवनीतं । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । पीलूनां पाकः पीलुकुणः ॥ कर्णस्य मू-
लं कर्णजाहं । पक्षात्तिः ॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ । यकारः प्रत्यययोरा-
दौ नुमनिर्दिष्टः ॥ तेन वित्तस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तः विद्याचुंचुः ॥ विद्याचणः ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह । असहार्थे पृथ-
ग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । वेः शालच्छंकटचौ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे एतौ स्तः ।
विस्तृतं विशालं । विशंकटं । संप्रोदश्च कटच् । संकटं । प्रकटं । उत्कटं । चात् विकटं । अलाबूतिलोमाभंगाभ्यो रज-
स्युपसंख्यानं । अलाबूनां रजः अलाबूकटं । तिलकटं । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठं
। अश्वगोष्ठं । संघाते कटच् । अवीनां संघातः अविकटः ॥ विस्तारे पटच् । अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुगच् । द्वावुष्ट्रावुष्ट्रगो

सि. ॥ १५३ १५८ युगं।षट्त्वे षड्गवच्।अश्वषड्गवं।स्नेहे तैलच्।तिलतैलं।सर्षपतैलं।भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ।इक्षुशाकटं।इक्षुशा
किनं।अवात्कुटारच्च।चात्कटच्।अवावीनः अवकुटारः।अवकटः।नते नासिकायाः संज्ञायां टीटच्नाटज्भ्रटचः।
अवादित्येव।नतं नमनं।नासिकायाः नतं अवटीटं।अवनाटं।अवभ्रटं।तद्योगान्नासिका अवटीटा।पुरुषोऽप्यवटी
टः।नेर्बिडच्बिरीसचौ।निबिडं।निबिरीसं।इनच्पिटच्चिकचि च।नेरित्येव।नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ
प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च।कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ।चिकिनं।चिपिटं।चिक्कं।क्लिन्नस्य चिल्पिल्
लश्चास्य चक्षुषी॥क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः।पिल्लः।चुलच।चुल्लः।उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः।संज्ञाया
मित्यनुवर्त्तते।पर्वतस्यासन्नं स्थलं उपत्यका।आरूढं स्थलं अधित्यका।कर्मणि घटोऽठच्।घटत इति घटः।पचा
घच्।कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः।तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्।तारकाः संजाताः।अस्य तारकितं नभः।
आकृतिगणोऽयं।प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।तदस्येत्यनुवर्त्तते।ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं।ऊरुदघ्नं। श्रीः ॥१५४॥

ऊरुमात्रं। प्रमाणे लः। शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यं। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमं। प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् वक्तव्यः। शममात्रं। प्रस्थमात्रं। पंचमात्राः। वत्वंतात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ। तावदेव ता
वद्द्वयसं। तावन्मात्रं। पुरुषहस्तिभ्यामण् च। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं। पुरुषद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतु
प्। यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। किमिदंभ्यां वो घः। आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्।
किमः संख्यापरिमाणे डति च। वा डतुप्। तस्य च वस्य घः स्यात्। का संख्या येषां ते कति। कियंतः। संख्याया अवयवे
तयप्। पंच अवयवा अस्य पंचतयं॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। द्वयं। द्वितयं। त्रयं। त्रितयं। उभादुदात्तो नित्यं। उभश
ब्दात्तयप अयच् स्यात्स चाद्युदात्तः। उभयः। तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः। एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशं।
"एकादशमाषा अधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते। शादंतविंशतेश्च। डः स्यादुक्तेर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन्त्रिंशं शतं। विं
शं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्। भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमांतात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यव
शतं। शतसहस्रे एवेष्यते। नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशत्यां। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे एवेष्यते। नेह॥ २

नांद्वौ मागौ निमानमस्योदश्वित्क्रा। गस्यद्विमयमुदश्वित्यवानां। गुणस्येति किं। द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्य उदश्वितः। नि
माने किं। द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण। तस्य पूरणे डट्॥ एकादशानां पूरणः एकादशः। नां
नादसंख्यादेर्मट्॥ डटो मडागमः स्यात्। पंचानां पूरणः पंचमः। नांतात्किं। विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः। षट्
कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ एषां थुगागमः स्यात् डटि। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्दस्य असंख्यात्वेपि अ
त एव ज्ञापकाड्डट्॥ कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसंघस्य ति
थुक्॥ डटीत्येव। पूगसंघयोरसंख्यात्वेपि अत एव डट्॥ बहुतिथः। इत्यादि। वतोरिथुक्॥ डटीत्येव। यावतिथः। द्वेस्ती
यः॥ डटोपवादः। द्वयोः पूरणः द्वितीयः। त्रेः संप्रसारणं च॥ तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥ एभ्यो डटस्तमडा
गमो वा स्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च॥ शतस्य पू
रणः शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव डट्॥ मासतमः। षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥ षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंश

त्यादिभ्य इति विकल्प एव। एकषष्टः। एकषष्टितमः। मतौ छः सूक्तसाम्नोः। मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तीति अ
च्छावाकीयं सूक्तं। वारवन्तीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्लुक्। मत्वर्थे छस्य। अत एव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याद्
विकल्पेन लुक्॥ गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। विमुक्तादिभ्योऽण्। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति
वैमुक्तः। दैवासुरः। गोषदादिभ्यो वुन्। मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। वुन् स्यात्। प
थि कुशलः पथकः। आकर्षादिभ्यः कन्। आकर्षे कुशलः आकर्षकः। आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आक
षो निकषः। धनहिरण्यात्कामे। काम इच्छा। धने कामः धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः। स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। केशेषु प्रसितः
केशकः। तद्वचनायोनत्पर इत्यर्थः। उदराट्ठगाद्यूने। अविजिगीषोठक् स्यात्कनोऽपवादः। बुभुक्षया अत्यन्तपीडितः। उद
रे प्रसितः औदरिकः। आद्यूने किं। उदरकः। उदरमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। कन्स्यादर्थे। ननु षक्। स
स्य शब्दो गुणवाची। ननु धान्यवाची। शस्येनेति पाठान्तरं। शस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः शस्यकः साधुः। अंशं हारी।

सि॰ ॥१५६॥

हारीत्यावरूपकेणिनिः। अत एव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः। तंत्रादचिरापहृते। तंत्रकः पटः। प्रत्यय इत्यर्थः।
ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः। अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका। य
वागूः। अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते। शीतोष्णाभ्यां कारिणि। शीतं करोति शीतकः अलसः। उष्णं करोति उष्णकः
शीघ्रकारी। अधिकं। अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च। अनुकाभिकाभीकः कमिता। अन्वभिभ्यां कन् अभेः
पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते अनुकः। अभिकामयते अभिकः। अभीकः। पार्श्वेनान्विच्छति। अनृजुरुपायः पार्श्वं
तेन अन्विच्छति पार्श्वकः। अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। तीक्ष्ण उपायः अयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशू
लिकः साहसिकः। दंडाजिनं दंभः तेनान्विच्छति दांडाजिनिकः। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। कन्स्यात् पूरणप्र
त्ययस्य च वा लुक्। द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य। द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णातीति क श्रीराम॥
न्वक्तव्यः नित्यं च लुक्। षष्ठेन रूपेण गृह्णातीति षट्को देवदत्तः। पंचकः। स एषां ग्रामणीः। देवदत्तो मुख्यो येषां देव ॥१५६॥

११५

दन्तकाः। लत्काः। मत्काः। शृंखलमस्य बंधनं करभे। शृंखलकः करभः। उत्क उन्मनाः। उद्गतमनस्क इत्ते रुत्कण्ठास्या
र्थे कन्। उत्क उत्कंठितः। कालप्रयोजनाद्रोगे। कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे। द्वितीयेह्नि भवो
द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णं कार्यमस्य उष्णकः। रो
गे किं। द्वितीयो दिवसोऽस्य। तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां। प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात्। प्रथमांतं अन्नं चेत्स्या
प्रविषयं तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्वाच्यः। वटकिनी। कुल्मा
षादञ्। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी। श्रोत्रियंश्छंदोधीते। श्रोत्रियः। वेत्त्यनुष्ठाने छांदसः। श्राद्धम
नेन भुक्तमिनिठनौ। श्राद्धी। श्राद्धिकः। पूर्वादिनिः। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्च। कृतपूर्वी। इष्टादिभ्यश्च। इष्ट
मनेन इष्टी। अधीती। छंदसि परिपंथि परिपरिणो पर्यवस्थातरि। लोके तु परिपंथि शब्दो नन्याय्यः। अनुपद्य
न्वेष्टा। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवां। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां। साक्षात् द्रष्टा साक्षी। क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकि

सि· ॥१५७॥

त्स्यः। क्षेत्रियो व्याधिः। शरीरांतरे चिकित्स्यः। अप्रतीकार्य इत्यर्थः। इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमि
द्रदत्तमिति वा। इंद्र आत्मा तस्य लिंगं करणेन कर्तुरनुमानात्। इति करणः प्रकारार्थः। इंद्रेण दुर्जयमिंद्रियं॥ ॥तदस्या
स्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ गावोऽस्य अस्मिन्वा संति गोमान्। भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने। संबंधेस्ति विवक्षा
यां भवंति मतुबादयः॥१॥ रसादिभ्यश्च॥ मतुप् स्यात्। रसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनं। रस·रूप·
वर्ण·गंध·स्पर्श·शब्द·स्नेह·गुणात्। एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणं। न सोमत्वर्थे। नांतसो
नोभसंज्ञौस्तः मत्वर्थप्रत्यये परे। संप्रसारणं·विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोस्यास्ति
शुक्लः पटः। कृष्णः। मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः। मवर्णावर्णांतान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य म
तोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु·यवमान्। भूमिमान्। श्रीः
झयः। झयंतान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपदांतत्वान्न जश्त्वं। विद्युत्वान्। संज्ञायां। मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनी ॥१५७॥

वती। शरादित्वाद्दीर्घः। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। एते षट् संज्ञायां निपात्यंते। आसन्न
शब्दस्यासंदीभावः। आसंदीवान्ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्द
स्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणं च। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम न
दी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुदधौ च। उदकशब्दस्योदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च। राज
न्वान्सौराज्ये। राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां। चूडालः। प्राणिस्थादिति किं। शिखावान्
दीपः। आत इति किं। हस्तवान्। आत्त्वं गादेव। नेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अंतोदात्तत्वे चूडालो सीत्यादौ स्व
रितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः। सिध्मादिभ्यश्च। लज्यास्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्य
तरस्यांग्रहणं मतुपः समुच्चयार्थं। न तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारांतेभ्य इति विनेन। वातदंतबललललाटानां।

सि॰ मृदुः। वात्सल्यः॥ वत्सांसाभ्यां कामबले। आभ्यां लच् स्यात् यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः॥ अंसलः॥
॥१५८॥ फेनादिलच्च। वाल्लच्। अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं अनुवर्त्तते। फेनिलः॥ फेनलः॥ फेनवान्। लोमादिपा
मादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥ लोमादिभ्यः शः॥ लोमशः॥ लोमवान्। रोमशः॥ रोमवान्। पामादिभ्यो नः॥ पामनः॥ अं
गात् कल्याणे। अंगना। लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः॥ विष्वणः॥ पिच्छादिभ्य इलच्।
पिच्छिलः॥ पिच्छवान्। उरसिलः॥ उरस्वान्। प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः॥ प्राज्ञो व्याकरणे। प्राज्ञा। श्राद्धः॥ आर्चः॥ वृत्तेश्च। वार्त्तः॥
तपःसहस्राभ्यां विनीनी। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः॥ तपस्वी। सहस्री। असंतत्वाददंतत्वाच्चासिद्धे पु
नर्वचनमण्वा बाधा मा भूदिति। सहस्रानुग्रहोपि बाधनार्थं। अण् च। योगविभाग उत्तरार्थः॥ तापसः॥ साहस्रः॥
ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं। ज्योत्स्नः॥ तामिस्रः॥ सिकताशर्कराभ्यां च। सैकतो घटः॥ शार्करः॥ देशे लुबिलचौ च। श्रीः
चादण् मतुप् च। सिकताः संत्यस्मिन् देशे सिकता। सिकतिलः॥ सैकतः॥ सिकतावान्। एवं शर्करेत्यादि। दंतउन्नत उर ॥१५८॥

च । उन्नतादंतोः संत्यस्य दंतुरः । ऊषसुषिमुष्कमधोरः ॥ ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधु माधुर्यं । मधुरः । र
प्रकरणे खमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं । खरः । मुखरः । कुंजो हस्तिहनुः । कुंजरः । नगपांसुपांडुभ्यश्च । नगरं । पांसुरः ।
पांडुरः । पांडुशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव । कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च । कच्छुरः । द्युद्रुभ्यां मः । द्युमः । द्रुमः । केशाद्वोऽन्यतरस्यां । प्रकृते
नान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थं । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् । अन्येभ्यो
पि दृश्यते । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । अर्णसो लोपश्च । अर्णवः । गांड्यजगात् संज्ञायां । ह्र
स्वदीर्घयोर्यणा तंत्रेण निर्देशः । गांडिवं । गांडीवं । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः । कांडांडादीरन्नीरचौ । कांडी
रः । आंडीरः । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले इति दीर्घः । आसुतीवलः शौंडिकः ।
परिषद्वलः । पर्षदिति पाठांतरं । पर्षद्वलः । अन्येभ्योपि दृश्यते । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वलच् इत्यत्र संज्ञाया
मित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः । दंतशिखात् संज्ञायां । दंतावलो हस्ती । शिखावलः केकी । ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्वि

सि॰ ॥१५९॥

न्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। मत्वर्थे निपात्यंते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इ
त्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतंत्रं। तमिस्रं। शृंगादिनच्। शृंगिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि। ऊर्जस्वी। ऊर्ज
स्वलः। ऊर्जो ऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिंत्या। ऊर्जस्वतीरिति वत् असुक्तं तेनैवोपपन्नः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दा
दिनच्। मलिनः। ईमसच्। मलीमसः। अत इनिठनौ। दंडी। दंडिकः। व्रीह्यादिभ्यश्च। व्रीही। व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्री
ह्यादिभ्य इनिठनौ विष्येते। किं तर्हि। शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इकः। अन्येभ्य उभयं। तुंदादिभ्य
इलच्च। चादिनिठनौ। मनुश्च। तुंदिलः। तुंदी। तुंदिकः। तुंदवान्। उदर। पिचंड। यव। व्रीहि। स्वांगाद्विवृद्धौ। एकगोपूर्वा
ट्ठञ्नित्यं। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौशतिकः। गौसहस्रिकः। शतसहस्रांतान्निष्कात्।
निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदंतात्प्रातिपदिकात् ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः। रूपादा श्रीः
हतप्रशंसयोर्यप्। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः। आहते किं। रूप ॥१५९

वान्। अन्येभ्योपि दृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः। अस्मायामेधास्रजो विनिः। यशस्वी। यशस्वान्। मायावी।
व्रीह्यादिपाठाद् इनिठनौ। मायी। मायिकः। क्विन्नंतत्वात्कुः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च। आमयावी। शृंगवृंदा
भ्यामारकन्। शृंगारकः। वृंदारकः। फलबर्हाभ्यामिनच्। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। हृदयालुः। हृदयी।
हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने। शीतं न सहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितंचीति रक्। तृप्रः। पुरोडाशः।
।तं न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः। हिमं न सहते हिमेलुः। बलादूलः। बलं न सहते बलूलः। वा
तात्समूहे च। वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप्पर्वमरुद्भ्यां। पर्वतः। मरुत्तः। ऊर्णाया युस्। सित्वात्पदत्वं।
। ऊर्णायुः। अत्र छंदसीति केचिदनुवर्तयंति। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि अहंशुभमोरित्यत्रेवोर्णायुरहंयुं कुर्यात्। वा
चो ग्मिनिः। वाग्मी। आलजाटचौ बहुभाषिणि। कुत्सित इति वक्तव्यं। कुत्सितं बहु भाषते वाचालो वाचाटः। यस्तु स
म्यग्बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव। स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच्। स्वामी। अर्शआदिभ्योऽच्।

सि. अर्शांस्यस्यविद्यंते अर्शसः। आकृतिगणोयं। द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः। द्वंद्व। कटकललयिनी। शंख
॥१६०॥ नूपुरिणी। उपतापोरोगः कुष्ठी। किलासी। गर्ह्यंनिंद्यं। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किं। पुष्पफलवा
न् घटः। प्राण्यंगान्नः पाणिपादवती। अतइत्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धेप्रत्ययेपुनर्वचनंवनादिबाधनार्थं। वाता
तीसाराभ्यांकुक् च। वातकी। अतीसारकी। रोगएवायमिष्यते। नेह। वातवतीगुहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी।
पुष्करादिभ्योदेशे। पुष्करिणी। पद्मिनी। देशेकिं। पुष्करवान्हस्ती। बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्। बाहुबली। ऊरुब
ली। सर्वादेश्च। सर्वधनी। सर्वबीजी। अर्थाच्चासन्निहिते। अर्थी। सन्निहितेतु अर्थवान्। तदंताच्च। धान्यार्थी।
हिरण्यार्थी। बलादिभ्योमतुबन्यतरस्यां। बलवान्। बली। उत्साहवान्। उत्साही। संज्ञायांमन्माभ्यां। मन्नंता
न्मांताच्चेनिर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी। संज्ञायांकिं। सोमवान्। हस्ताज्जातौ। हस्ती। जातौकिं। श्रीः
। हस्ती। जातौकिं। हस्तवान्पुरुषः। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। वर्णी। वयसिपूरणात्। पूरणप्रत्ययांतान्मत्वर्थेइनिः॥१६०॥

स्यान्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पंचमोस्यास्तीति पंचमी उष्ट्रः। ठन्‌ वा घनार्थमिदं। वयसि किं। पंचमवान्
ग्रामः। सुखादिभ्यश्च। इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालाक्षेपे। माली। धर्मशीलवर्णांताच्च। धर्माद्यंतादिनिर्मत
र्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी। कंशंभ्यांवभयुस्तितुतयसः। कंशमिति मांतौ। कमित्युदक
सुखयोः। शमिति सुखे। आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः। युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः। कंवः। कंभः। कंयुः। कंतिः। कं
तुः। कंतः। कंयः। शंवः। शंभः। शंयुः। शंतिः। शंतुः। शंतः। शंयः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः। वकारय
कारपरस्यानुनासिको वा यो। तुंदिवलिवटेर्भः। वृद्धानाभिस्तुंदिः। स्फूर्ज्‌न्यो पध्योयमिति माधवः। तुंदिभः। वलिभः।
वटिभः। पामादित्वाद्वलिनोपि। अहंशुभमोर्युस्। अहमिति मांतमव्ययमहंकारे। शुभमिति शुभे। अहंयुः। अहं
कारवान्। शुभंयुः। शुभान्वितः॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्व
क्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तं। वेत्यनु

सि वर्त्तत एव । किं सर्वनाम बहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । इदम इश् । प्राग्दिशीये परे । ए
॥१६१॥ ते तौ रथोः । इदमृश्राद्ध्रस्य एतदिन् इत्यादेशौ स्तः रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोपवादः । एतदोऽन् । योगविभागः क
र्त्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । अन् । एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
दि । प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । पंचम्यास्तसिल् । पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्यात् । द्वा । कु
तिहोः । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु
द्वाभ्यां । तसेश्च । किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनं । पर्यभिभ्यां च । आभ्यां
तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः । सप्तम्यास्त्रल् । कुत्र । यत्र । तत्र ।
बहुत्र । इदमो हः । त्रलोपवादः । इशादेशः । इह । किमोऽत् । वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यंतात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् । श्रीः
। क्वाति । किमः क्वत्यादेशः स्यादति । क्व । कुत्र । वा ह च छंदसि । कुह स्थः । कुह जग्मथुः । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानु ॥१६१॥

दात्तौ। अन्वादेशविषये एतदः अश् स्यात् स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः। अथो
त्राधीमहे। अतो न गंतास्मः। इतराभ्योपि दृश्यंते। पंचमी सप्तमीतर विभक्त्यंतादपि तसिलादयो दृश्यंते। दशिग्रहणात्
भवदादियोग एव। स भवान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवंतं। ततो भवंतं। तत्र भवंतं। एवं दीर्घायुः। देवानांप्रियः। आयु
ष्मान्। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। सप्तम्यंतेभ्य एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्। सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदा। एकदा।
अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किं। सर्वत्र देशे। इदमो र्हिल्। सप्तम्यंतात्काले इत्येव। हस्यापवादः। अस्मिन्काले एतर्हि।
काले किं। इह देशे। अधुना। इदमः सप्तम्यंतात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश्। यस्येति लोपः। अधुना।
दानींच। इदानीं। तदो दाच। तदा। तदानीं। तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां। कर्हि। कदा।
यर्हि। यदा तर्हि। तदा। एतस्मिन्काले एतर्हि। सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्यु
रधेनेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥ एते निपात्यंते। समानस्य सभावो द्यस्च अहनि। समाने अहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदा

सि॰ ॥१६२॥

रीव संवत्सरे। पूर्वस्मिन् वत्सरे॰ परुत्। पूर्वतरे वत्सरे॰ परारि। इदमइश्॥ समसण्प्रत्ययश्च संवत्सरे। अस्मिन् संवत्स
रे ऐषमः॥ परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। इदमोश्॥ द्यश्च। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह
न्येद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहन्यन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः। उभयद्युः॥ प्रका
रवचने थाल्॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात् स्वार्थे तेन प्रकारेण तथा। यथा॥ इदमस्थमुः॥ थालोपवादः॥ एतदो
पि वाच्यः॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थं। किमश्च। केन प्रकारेण कथं॥ ॥प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः॥
दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ सप्तम्याद्यंतेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे
स्तातिप्रत्ययः स्यात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। एभ्योस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात् पुर अध
अव् इत्यादेशाः स्युः॥ अस्ताति च। अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः॥ पुरस्तात्। अ
धः। अधस्तात्। अव॥ विभाषावरस्य। अवरस्यास्तातौ परे अव् स्याद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशे काले च। दिशि

श्रीः ॥१६२॥

रूढेभ्यः किं। ऐंद्र्यां वसति। सप्तम्याद्यंतेभ्यः किं। पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादि इति भ्यः किं। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति
चेति ज्ञापकात् असिरस्तातिं न बाधते। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। विभाषा
परावराभ्यां। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अंचेर्लुक्। अंचत्यंतादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक्तद्धित
लुकि। प्राच्यां। प्राच्याः। प्राचीवा दिक्। प्राक्। उदक्। एवं देशे। काले च। उपर्युपरिष्टात्। अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्या
पादेशः स्याद्रिलरिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि उपरिष्टाद्वा वसति। आगतो रमणीयं वा। पश्चात्। अपरस्य पश्चा
भावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये। उत्तराधरदक्षिणादातिः। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्या
मदूरेऽपंचम्याः। उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये। पंचम्यंतं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणे
न। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामं। अपरेण ग्रा
मं। दक्षिणादाच्। अस्तातेर्विषये। दक्षिणा वसति। अपंचम्या इत्येव। दक्षिणादागतः। आहि च दूरे। दक्षिणा

सि॰ ॥१६३॥ दूरे आ॑हिस्यान्तवादाण्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। उत्तराहि। उत्तरा। संख्याया विधार्थे धा। क्रियाप्रकारे वर्त्तमा
नात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्द्धा। पंचधा। अधिकरणविचाले च। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्या
त्। एकराशिं पंचधा कुरु। एकाद्धो ध्यमुञ् न्यतरस्यां। ऐकध्यं। एकधा। द्वित्र्योश्च धमुञ्। आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्या
त्। द्वैधं। द्विधा। त्रैधं। त्रिधा। धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनं। पथि द्वैधानि। एधाच्च। द्वेधा। त्रेधा। याप्ये पाशप्। कुत्सितो भि
षक् भिषक्पाशः। पूरणाद्भागे तीयादन्। द्वितीयो भागः द्वितीयः। स्वरविशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः। द्वैतीयी
कः। द्वितीयः। तार्त्तीयीकः। तृतीयः। न विद्यायाः। द्वितीयातृतीया विद्येत्येव। प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि। पूरणप्रत्ययां
ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पंचमः। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च। चादन्। षष्ठो भागः षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वंगयोः क
न्लुकौ च। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तः मानपश्वंगे च वाच्ये। षष्ठको भागः मानं चेत्। अष्टमो भागः श्रीः
पश्वंगं चेत्। अस्य अनो वा लुक्। चकाराद्यथाप्राप्तं। षष्ठः षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषया सिद्धे लुग्व ॥१६३॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। किंतमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षे ५

चनं पूर्वं चरमानैानित्यावितिज्ञापयति। एकादाकिनिच्चासहाये। वा कन्लुकौ। एकः। एकाकी। एककः। भूत

पूर्वे चरट्। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः। षष्ठ्या रूप्य चा। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यात् चरट्च। कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः

कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत्। शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः। अतिशायने

तमबिष्ठनौ। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः एतौ स्तः। अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः। ति

ङश्च। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्। तरप्तमपौ घः। एतौ घसंज्ञौ स्तः। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे॥

तुः। उच्चैस्तमस्तरुः। द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्ता

देतौ स्तः पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरो लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटी

यांसः। अजादी गुणवचनादेव। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः। तुश्छन्दसि

। तृन्नन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः। तुरिष्ठेमेयस्सु। तृशब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु। अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः। दोहा

सि· ॥१६७॥

यसोर्धेनुः। प्रशस्यस्य श्रः। अस्य श्र आदेशः स्यादजाद्योः। प्रकृत्यैकाच्। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्य च। प्रश

स्यस्य ज्यादेशः स्यात् इष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीयसः। आदेः परस्य। ज्यायान्। वृद्धस्य च। ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्ये

ष्ठः। ज्यायान्। अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ। अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्व

क्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः।

यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसुन्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा। प्रिय

स्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः। प्रियादीनां क्रमा

त्स्युरादयः स्युः इष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृंदिष्ठः। एव

मीयसुन्॥ प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि। बहोर्लोपो भू च बहोः। बहोः परयोः इमेयसो श्रीः

र्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्। इष्ठस्य यिट् च। बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च। भूयि ॥१६७॥

ष्ठः ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां । एतयोः कनादेशो वास्यादिष्ठेयसोः ॥ कनिष्ठः ॥ कनीयान् । पक्षे ॥ यविष्ठः ॥ अल्पि
ष्ठः ॥ इत्यादि । विन्मतोर्लुक् । विनोमतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः ॥ अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः ॥ स्रजीयान् । अतिश
येन त्वग्वान् त्वचिष्ठः ॥ त्वचीयान् । प्रशंसायां रूपप् । सुबंतात्तिङंताच्च प्रशस्तः पटुः पटुरूपः ॥ प्रशस्तं पचति पचति
रूपं । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पं । यजुष्कल्पं । विद्वद्देश्यः ॥ विद्व
द्देशीयः ॥ पचतिकल्पं । विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबंतात् बहुच् वा स्यात् स च प्राग
वन्नतु परतः ॥ ईषदूनः पटुः बहुपटुः ॥ पटुकल्पः ॥ सुपः किं । यजतिकल्पं । प्रकारवचने जातीयर् । प्रकारवति
चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥ प्रागिवात्कः ॥ इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ॥
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । कस्यापवादः ॥ कांताव्ययस्य दकारांतादेशः स्यादकच ।
अज्ञाते । कस्यायमश्वोऽश्वकः ॥ उच्चकैः ॥ नीचैकैः ॥ सर्वके । विश्वके । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्न

सि. ॥१६५॥ ष्टेः प्रागकच्। युवकयोः। आवकयोः। युष्मकासु। अस्मकासु। युष्माकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि किं। त्व
यका। मयका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः॥ मित्वादंत्यादचः परः। तूष्णीकामास्ते। शीले को मलोप
श्च। तूष्णींशीलः तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकित्। हिरकुत्। कुत्सिते। कुत्सितो ऽश्वो ऽश्वकः। संज्ञायां कन्।
कुत्सिते कन्स्यात्तद्दंतेन चेत्संज्ञा गम्यते। शूद्रकः। राधकः। स्वरार्थं वचनं। अनुकंपायां। पुत्रकः। अनुकंपितः पुत्र
इत्यर्थः। नीतौ च तद्युक्तात्। सामदानादिरुपायो नीतिः। तस्यां गम्यमानायामनुकंपायुक्तात्प्रत्ययः स्यात्। हं
त ते धानकाः। गुडकः। एहकि। अद्धकि। पूर्वेणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः। अनेन तु परंपरासंबंधेपीति विशेषः॥
बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा। पूर्वसूत्रद्वयविषये। घनिलचौ च। तत्रैव। ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः। अस्मिन्प्रक
रणे यष्ठः अजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्परे प्रकृतेर्द्वितीयादचः ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुकंपितो देवदत्तः। देविकः। देवि श्रीराम॥
यः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकंपितो वायुदत्तः। वायुकः। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थं। वायुदत्तः। वा ॥१६५॥

पुकः ॥ पितकः । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः । अनुकंपितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च विभाषा
लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । लोपः पूर्वपदस्य च । दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरप
दयोर्लोपो वा वाच्यः । देवदत्तः । दत्तः । सत्यभामा । भामा । सत्या । प्राचामुपादेरडजुचौ च । उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिका
त्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तं । प्राग्ग्रहणं पूजार्थं । अनुकंपितः उपेंद्रदत्तः । उपडः । उपकः । उपि
यः । उपिलः । उपिकः । उपेंद्रदत्तकः । षड्प्रात्ति । जातिनाम्नः कन् । मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्य
नामधेयं तस्मात्कन् स्यात् । अनुकंपायां नीतौ वा । सिंहकः । शरभकः । द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ।
कहोड । कहिकः । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडंगुलिदत्तः । ष
डिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धं । शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । एभ्यो मनुष्यनामभ्यो ठा
जादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लुप्यते । पूर्वस्यापवादः । अनुकंपितः शेवलदत्तः । शेवलिकः । शेवलिलः । सुपरि

सि॰
॥१६६॥

कः।विशालिकः।विशालियः।वरुणिकः।अर्यमिकः।अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च।अजिनांतमनुष्यनाम्नोऽनु
कंपायांकन् तस्य चोत्तरपदलोपः।अनुकंपितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः।सिंहकः।अल्पे।अल्पं तैलं तैलकं।ह्रस्वे।ह्र
स्वो वृक्षः वृक्षकः।संज्ञायांकन्।ह्रस्वहेतुकायास्संज्ञातस्यागम्यायांकन्।पूर्वस्यापवादः।वंशकः।वेणुकः।कुटी
शमीशुंडाभ्यो रः।ह्रस्वा कुटी कुटीरः।शमीरः।शुंडारः।कुत्वा डुपच्।ह्रस्वा कुतूः कुतुपः।कुतूः कृत्तेः स्नेहपा
त्रं ह्रस्वा सा कुतूपः।दुमान्।कासूगोणीभ्यां ष्टरच्॥आयुधविशेषः कासूः।ह्रस्वा सा कासूतरी।गोणीतरी।व
त्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे।वत्सतरः।द्वितीयं वयः प्राप्तः।उक्षतरः।अश्वतरः।ऋषभतरः।प्रवृत्तिनिमित्त एवा
यं।किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्।अनयोः कतरो वैष्णवः।यतरः।ततरः।महाविभाषया।कः।यः।सः।
वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्।बहूनां मध्ये निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात्।जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यात श्रीराम॥
माकरे।कतमो भवतां कठः।यतमः।ततमः।वाग्रहणमकजर्थं।यकः।सकः।महाविभाषया।यः।सः।किमोऽस्मि ॥१६६॥

न्विषयेडुतरजपि। कतरः। एकाबेषा वा। डतरज्उतमच्चस्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एषामेकतमः। अवक्षे
पलेकन्। व्याकरणकेन गर्वितः। येनेतरः कुत्स्यते तेन दिह्नोदाहरणं। स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य॥ ॥प्रागि
वीयानां पूर्णोऽवधिः॥ ॥इवे प्रतिकृतौ। कन्स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किं। गौरिव गवयः।
संज्ञायां च। इवार्थे कन्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थ आरंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः। लुम्मनु
ष्ये। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चंचा तृणमयः पुमान्। चंचेव मनुष्यः चंचा। वर्धिका। जीवि
कार्थे चापण्ये। जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां
जीविकार्था वासुदेवप्रतिकृतिष्विदं। अपण्ये किं। हस्तिकान्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च। कनो लुप्स्यात्। देव
पथः। हंसपथः। आकृतिगणोयं। वस्तेर्ढञ्। इवेत्यनुवर्तते। प्रतिकृताविति निवृत्तं। वस्तिरिव वास्तेयं। वा
स्तेयी। शिलाया ढः। शिलेव शिलेयं। शिलाया इति योगविभागान्ढञपीत्येके। शैलेयं। शाखादिभ्यो यः।

सि॰
॥ १६७ ॥

शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये। द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः। कुशाग्रमिव कुशा
ग्रीया बुद्धिः। समासाच्च तद्विषयात्। इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकताल
समागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः। तत्र युक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अत
र्कितोपनत इति फलितोर्थः। शार्करादिभ्योऽण्। शार्करे व शार्करं। अंगुल्यादिभ्यष्ठक्। अंगुलीव आंगुलिकः। भरू
जेव भारूजिकः। एकशालाया ष्ठजन्यतरस्यां। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा। पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः।
एकशालिकः। कर्कलोहितादीकक्। कर्कः शुक्लोऽश्वः इव कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः। पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्।
इवार्थे निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः। तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लो
हितध्वज्यः। व्रातच्फञोरस्त्रियां। व्रातः। कापोतपाक्यः। च्फञ्। कौंजायन्यः। ब्राध्नायन्यः। आयुधजीविसंघाञ्ञ्य श्रीराम॥
ड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्। वाहीकेषु य आयुधजीविसंघः तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। दिल ॥ १६७ ॥

१२६

न्ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किं। मल्लाः। संघेति किं। सम्राट्। बाहीकेषु किं। शबराः। अब्राह्मणेति किं। गोपालवाः
शालंकायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं। राजन्ये स्वरूपग्रहणं। वृकाट्टेण्यण्। आयुधजीविसंघवाचकात्स्वार्थे।
वार्केण्यः। आयुधेति किं। जातिशब्दान्मा भूत्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुध
संघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः। आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौंडोपरथदांडकी।
क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः। दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपि। औलपीयः। त्रिगर्त।
कौंडोपरथीयः। दांडकीयः। पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ। आयुधजीविसंघवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः
स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पर्शवः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रु
मदणो यञ्। अभिजिदादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्। अभिजितोपत्यमाभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः।
शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः। पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्योक्ता एते तत्संज्ञाः स्युः। ते

सि॰ नास्त्रियां बहुचुलुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौंजायनाः। ब्राध्नायना इत्यादि। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्
॥१६८॥ लोपश्च। लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थं। अतो नस्य निवृत्तौ पादः पत्। तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः। वुन्नंतं स्त्रियामेव।
द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां। द्विशतिकां। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकिकां। दंडव्यवसर्गयोश्च वु
न् स्यात्। अवीप्सार्थमिदं। द्वौ पादौ दंडितः द्विपदिकां। द्विपदिकां व्यवसृजति। ददातीत्यर्थः॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने
कन्। जातीयरोपवादः। स्थूलप्रकारः स्थूलकः। अणुकः। चंचद्बृहतोरुपसंख्यानं। चंचत्कः। सुराया अहौ। सुरावर्णो
ऽहिः सुरकः। अनत्यंतगतौ क्तात्॥ छिन्नकं। भिन्नकं। न सामिवचने। सामिपर्याय उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतं। अनत्यं
तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् स्वार्थिककन्नप्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रं अत्यंतस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकं।
आ बृहत्या आच्छादने। कन् स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किं। बृहती छंदः। अषडक्षाशितंगव श्रीः
लंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः। स्वार्थे। अषडक्षीणो मंत्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोस्मिन्नित्याशितंग ॥१६८॥

वीन मरण्पं। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलंकर्मणे अलंकर्मीणः। अलंपुरुषीणः। ईश्वराधीनः। नित्यो यं खः। उत्तरसूत्रे विभा
षाग्रहणात्। अन्येपि केचित्स्वार्थिका नित्यमिष्यंते। तमबादयः प्राक्कनः। ञ्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः। बृहती
जात्यंताः समासांता भवंति। विभाषांचेरदिक्स्त्रियां। अदिक्स्त्रीवृत्तेरंचत्यंतात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे खः स्याद्वा। प्राक्। प्राचीनं।
प्रत्यक्। प्रतीचीनं। अवाक्। अवाचीनं। निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः। अर्वति अंचतीत्यर्वाक्। अर्वाचीनं। अदि
क्स्त्रियां किं। प्राची दिक्। प्रतीची दिक्। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणं किं। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किं। प्राचीनं ग्रामादाम्राः।
जात्यंताच्छ बंधुनि। ब्राह्मणजातीयः। बंधुनि किं। ब्राह्मणजातिः शोभना। जातेर्व्यंजकं द्रव्यं बंधु। स्थानांताद्विभाषा सस्था
नेनेति चेत्। सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानांतमर्थवदित्यर्थः। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। सस्थानेन किं। गोस्थानं। अनु
गादिनष्ठक्। अनुगदतीत्यनुगादी। स एवाऽनुगादिकः। विसारिणो मत्स्ये। अण्स्यात्। वैसारिणः। मत्स्ये किं। विसारी देव
दत्तः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। अभ्यावृत्तिर्जन्म। क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसु

सि. १६८

च्। पंचकृत्वो भुंक्ते। संख्यायाः किं। भूरिवारान्भुंक्ते। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। कृत्वसुचोपवादः। द्विर्भुंक्ते। त्रिः। रात्सस्य। चतुः।
एकस्य सकृच्च। सकृदित्यादेशः स्याद्वात्सुच्। सकृद्भुङ्क्ते। संयोगांतस्येति सुचो लोपः। नतु हल्ङ्याब्भ्य इति। अभ्येत्सीदित्यत्र
सिच इव सुचोपि तद्योगात्। विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले। अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुंक्ते।
। आसन्नकाले किं। बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते। तत्प्रकृतवचने मयट्। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं। तस्य वचनं प्रतिपादनं। भा
वेधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नं अन्नमयं। अपूपमयं। यवागूमयी॥ द्वितीये अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। स
मूहवच्च बहुषु। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यंते। चान्मयट्। मोदकाः प्रकृताः मोदकिकं। मोदकमयं। शाष्कुलिकं
। शाष्कुलीमयं। द्वितीयेर्थे। मोदकिको यज्ञः। मोदकमयः। अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः। अनंत एव आनंत्यं। आवस
थ एव आवसथ्यं। इतिहेति निपातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भैषज्यं। देवतांतात्तादर्थ्ये यत्। तदर्थ एव तादर्थ्यं। स्वा श्रीः
र्थे ष्यञ्। अग्निदेवतायै इदं अग्निदेवत्यं। पितृदेवत्यं। पाद्यार्घाभ्यां च। पादार्थमुदकं पाद्यं। अर्घ्यं। नवस्य नू आदेशः। ॥१९६९॥

नष्टूतनप्त्नाश्च अस्य यावकक्षाः। नूत्नं। नूतनं। नवीनं। नश्च पुराणे प्रात्। पुराणे वर्त्तमानात्प्रशब्दात्त्नोवक्तव्यः। वा
त्नर्थीकाः। प्रणं। प्रत्नं। प्रतनं। प्रीणं। भागरूपनामभ्यो धेयः। भागधेयं। रूपधेयं। नामधेयं। आग्नीध्रसाधारणादञ्।
आग्नीध्रं। साधारणं। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री। साधारणी। अतिथेर्ञ्यः। तादर्थ्य इत्येव। अतिथय इदं आतिथ्यं। देवात्तल्।
देव एव देवता। अवेः कः। अविरेव अविकः। यावादिभ्यः कन्। याव एव यावकः। मणिकः। लोहितान्मणौ। लोहित
एव मणिर्लोहितकः। वर्णे चानित्ये। लोहितकः कोपेन। लोहितात्लिंगबाधनं वा। लोहितिका। लोहिनिका कोपेन।
रक्तो। लाक्षादिना रक्तेयो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात्। लिंगबाधनं वेत्येव। लोहितिका। लोहितिका शाटी। काल
श्च। वर्णे चानित्ये रक्ते रतिद्वयमनुवर्त्तते। कालकं मुखं वैलक्ष्येण। कालकः पटः। कालिका शाटी। विनयादिभ्यष्ठक्
विनय एव वैनयिकः। सामयिकः। उपायाद्ध्रस्वत्वं च। औपयिकः। वाचो व्याहृतार्थायां। संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमाना
द्वाकुशब्दात्स्वार्थे ठक्। संदेशवाग्वाचिकं स्यात्। तद्युक्तात्कर्मणोऽण्। कर्मैव कार्मणं। वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म

सि· ॥१७०॥

स्वार्थः। औषधेरजातौ। स्वार्थे अण्। औषधं पिबति। अजातौ किं। औषधयः क्षेत्रे रूढाः। प्रज्ञादिभ्यश्च। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्रा
ज्ञी स्त्री। दैवतः। बांधवः। मृदस्तिकन्। मृदेव मृत्तिका। सस्नौ प्रशंसायां। रूपपोपवादः। प्रशस्ता मृत् मृत्सा। मृत्स्ना। उत्तरत्रा
न्यतरस्यांग्रहणान्नित्योयं। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां। बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि· अल्पशः। बह्वल्पा
र्थान्मंगलामंगलवचनं। नेह। बहु ददात्यनिष्टेषु। अल्पमाभ्युदयिकेषु। संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः।
माषं माषं माषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थ एव। संख्यैकवचनात् किं। घटं घटं ददाति। वीप्सायां किं। द्वौ
ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पंचमी विहिता
तदंतात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानं। आदौ। आदितः। मध्यतः। अंततः। पृष्ठतः। पा
र्श्वतः। आकृतिगणोयं। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः। अपादाने चाहीयरुहोः। अपादाने या पंचमी तदंतात्तसिः स्यात्। ग्रा ॥ श्रीः
मादागच्छति। ग्रामतः। अहीयरुहोः किं। स्वर्गाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः। अ ॥१७०॥

१२९

कर्त्तरि तृतीयांताद्वा तसिः। अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतो गृह्यते। चारित्रेणान्यानतिक्र
म्य वर्त्तत इत्यर्थः। अव्यथनमचलनं। वृत्तेन न व्यथते। वृत्ततो न व्यथते। वृत्तेन चलतीत्यर्थः। क्षेपे। वृत्तेन क्षिप्तः। वृत्त
तः क्षिप्तः। वृत्तेन निंदित इत्यर्थः। अकर्त्तरीति किं। देवदत्तेन क्षिप्तः। हीयमानपापयोगाच्च। हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि
तृतीयांताद्वा तसिः। वृत्तेन हीयते। वृत्ततो हीयते। वृत्तेन पापः। वृत्ततो पापः। क्षेपस्याविवक्षायामिदं। क्षेपे तु पूर्वेण सि
द्धः। अकर्त्तरीति किं। देवदत्तेन हीयते। षष्ठ्या व्याश्रये। षष्ठ्यंताद्वा तसिः। नानापक्षसमाश्रये। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आ
दित्याः कर्णतोऽभवन्। अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः। व्याश्रये किं। वृक्षस्य शाखा। रोगाच्चापनयने। रोगवाचिनः षष्ठ्यंता
द्वा तसिश्चिकित्सायां। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किं। प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति।
कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः। अभूततद्भाव इति वक्तव्यं। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दा
त्स्वार्थे च्विर्वा स्यात् करोत्यादिभिर्योगे। अस्य च्वौ। अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ। वेर्लोपः। च्व्यंतत्वादव्ययत्वं। अकृष्णः कृ

सि·
॥१७१॥

म्भः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गंगीस्यात् । अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यं । दोषाभूतमहः । दिवाभू-
ता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तं । क्यच्व्योश्च । हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः ।
गार्गीभवति । च्वौ च । च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलं स्व-
स्तिस्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावे सिद्धं । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेत् । अस्तु । यदि नेष्यते तर्हि न भि-
धानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङृतः । मात्रीकरोति । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । एषां लोपः स्यात् ।
च्वि श्च । अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । विभाषा साति कार्त्स्न्ये । च्विवि-
षये साति र्वा स्यात् साकल्ये । सात्पदाद्योः । सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिंचति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यते ऽग्निसा-
द्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किं । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । अभिविधौ संपदा च । श्रीः
संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे साति र्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात् संपद्य ॥१७१॥

१३

ते॰ अग्निसाद्भवति शस्त्रं। अग्नीभवति। जलसात्संपद्यते॰ जलीभवति लवणं। एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेना
न्यथाभावः कार्त्स्न्यं। बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वेऽपि विधिः। तदधीनवचने। सातिः स्यात्।
कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात्करोति। राजसात्संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः। देये त्रा च। तदधीने देये त्रा
स्यात् साति श्च कृञादियोगे। विप्राधीनं देयं करोति॰ विप्रत्रा करोति। विप्रत्रा संपद्यते। पक्षे विप्रसात्करोति। देये किं।
राजसाद्भवति राष्ट्रं। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं। एभ्यो द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यंतेभ्य
श्च त्रा स्यात्। देवत्रा वंदे रमे वा बहुलोक्तेरन्यत्रापि। बहुत्रा जीवतो मनः। अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धाद
नितौ डाच्। द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनं अनेकाजिति यावत्। तादृशमर्द्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात् कृभ्वस्ति
भिर्योगे। डाचि विवक्षिते द्वे बहुलं। नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यं। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्व
र्णयोः पररूपं स्यात्। इति तकारपकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात्किं। दृषत्करोति।

सि·
॥१७२॥

द्व्यजवरार्द्धादिति किं। श्रत्करोति। अवरेति किं। खरट खरटाकरोति। त्रपट त्रपटाकरोति। अनेकाचस्त्वेव तु सूत्रयितुमुचितं। एवं
डाचीति परस्य सप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयं। अनितौ किं। पटिति करोति। कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात् कृषौ। द्वितीयादिभ्यो
डाच् स्यात् कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे। बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वं। द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीया
करोति· तृतीयाकरोति। शंबशब्दः प्रतिलोमे। अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति। शंबाकरोति। बीजेन सह कर्ष
ति बीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणान्तायाः। कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात्। द्विगुणाकरोति क्षेत्रं। क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं
करोतीत्यर्थः। समयाच्च यापनायां। कृषाविति निवृत्तं। कृञो योगे डाच् स्यात्। समयाकरोति। कालं यापयतीत्यर्थः।
सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने। सपत्राकरोति मृगं। सपुंखशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति। सपुं
खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किं। सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलं। निष्कुलान्नि श्रीः
ष्कोषणे। निष्कुलाकरोति दाडिमं। निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्। सुखप्रियादानुलो १।१७२॥

म्यासुखाकरोति। प्रियाकरोति गुरुं। अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। दुःखाकरोति स्वामिनं। पीडयतीत्यर्थः। शूलात्पाके। शूलाकरोति मांसं। शूलेन पचतीत्यर्थः॥ सत्यादशपथे। सत्याकरोति भांडं वणिक्। क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः॥ शपथे तु सत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापणे। मद्रशब्दो मंगलार्थः। परिवापणं मुंडनं। मद्राकरोति कुमारं। मंगल्यमुंडनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यं। भद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किं। भद्रं करोति। मद्रं करोति॥ ॥इति तद्धितप्रक्रिया॥ ॥सर्वस्य द्वे इत्यधिकृत्य॥ ॥नित्यवीप्सयोः। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङंतेष्वव्ययसंज्ञककृदंतेषु च। पचति पचति। भुक्त्वा भुक्त्वा। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षं सिंचति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने। परि परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः। वंगान् परिहृत्येत्यर्थः। परेर्वर्जने वा वचनं। परि वंगेभ्यः। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। उपर्युपरि ग्रामं। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधि सुखं। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोधो लोकं। लोकस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामंत्रि पौनःपुन्ये

सि·
॥१७३॥

तस्यास्तस्याः संमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु। असूयायां सुंदरसुंदर वृथा ते सौंदर्यं। संमतौ। देवदेव वंद्योसि। कोपे। दुर्विनीत
इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्सने· धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चौरचौर घातयिष्यामि त्वां। एकं बहुव्रीहिवत्। द्विरुक्त
एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं। इह द्वयोरपि सुपो र्लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव
प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकया आहुत्या। इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। न बहुव्रीहाविन्यत्र पुनर्ब
हुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थं। तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमतप्र
त्याख्यानमेवन तु। सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थे लौकिके विग्रहे निषेधकं। ननु बहुव्रीहाविती हादि देशेशं कैवनास्ति।
एकैकस्मै देहि। आबाधे च। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तः। बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। ब
हुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः। कर्मधारयवदुत्तरेषु। इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्का श्रीः
र्यं। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावांतोदात्तत्वानि। प्रकारे गुणवचनस्य। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः स च कर्मधा ॥१७३॥

१८

रयवत्।कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्।तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्येत्यंतोदात्तत्वंच।पटुपट्वी।पटुपटुः।पटुस
दृशः।ईषत्पटुरितियावत्।गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह ग्रहणं।शुक्लशुक्लं रूपं।शुक्लशुक्लः प
टः।आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये।मूले मूले स्थूलः।संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः।सर्प२ बुध्यस्व२ सर्प३
बुध्यस्व३।क्रियासमभिहारे च।लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति।नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे पौनःपुन्यार्थे हि लोडर्थमिदं।पौ
नःपुन्येपि लोट्समभिव्याहृतेस्य द्योतकतार्थं द्वित्वं वा।कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये।समासवच्च बहुलं।बहुलग्र
हणादन्यपरयोर्न समासवत्।इतरशब्दस्य तु नित्यं।असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः।अन्योन्यं
विप्रा नमंति।अन्योन्यौ।अन्योन्यान्।अन्योन्येन कृतं।अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि।अन्योन्येषां पुष्करैरामृशंत इति
माघः।एवं परस्परं।अत्र कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः।इतरेतरं।इतरेतरेणेत्यादि।स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपद
स्थाया विभक्तेराम्भावो वा वाच्यः।अन्योन्यां।अन्योन्यं।परस्परां।परस्परं।इतरेतरां।इतरेतरं।वा इमे ब्राह्मण

सि·
॥२७४॥

ण्यो कुलेवा भोजयतः।अत्रकेचित्॥आमादेशो द्वितीयायाएव।भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्।तेनस्त्रीनपुंसकयोरपितृतीय
दिषुपुंवदेवरूपमित्याहुः।अन्येतु उदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः।दलद्वयेटाबभावः।क्लीबेवा
ड्विरहःस्वमोः।समासेसोरलुक्केतिसिद्धं बाहुलकात्त्रयं तथाहि।अन्योन्यंपरस्परमित्यत्रदलद्वयेटाप्प्राप्तः।नच
सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावः।अन्यपरयोरसमासवद्भावात्।नचद्विर्वचनमेववृत्तिः।यौयांप्रियःप्रेक्षतसासेत्या
दावतिप्रसंगात्।अन्योन्यमितरेतरमित्यत्रवाकृतरादिभ्यइत्यद्ड्प्राप्तः।अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामं।अन्योन्याश्र
यः।परस्पराक्षिसादृश्यं।अदृष्टपरस्परैरित्यादौसोर्लुक्प्राप्तः।सर्वंबाहुलकबलेनसमाधेयं।प्रकृतवार्त्तिकभा
ष्योदाहरणंस्त्रियामितिसूत्रेअन्योन्यसंश्रयत्वेनदितिभाष्यंवात्रप्रमाणमिति।अरुष्प्रियसुखयोरन्यतरस्यां॥प्रि
यप्रियेणददाति।प्रियेणवा।सुखसुखेन।सुखेनवा।द्विर्वचनेकर्मधारयवद्भावात्सुब्लुक्।किंपुनस्तदेववचनं।अतिप्रि
यमपिवल्लभनायासेनददातीत्यर्थः॥यथास्वेयथायथं।यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः।योयआत्मायद्यदात्मी

श्रीः
॥२७५॥

१२२

सि॰पू॰ ॥१[illegible]५॥ यं तद्यथास्वं। तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते। यथायथं ज्ञाताः। यथास्वभावमित्यर्थः॥ यथात्मीयमिति वा। द्वं
द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य न
पुंसकत्वं च निपात्यते रहस्याद्यर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वंद्वशब्दस्य वाच्यं। इतरे विषयभूताः। द्वंद्वं मंत्रयते। रहस्यमित्यर्थः। मर्यादास्थि
त्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वंद्वं मिथुनायंते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः। व्यु
त्क्रमणं पृथगवस्थानं। द्वंद्वं व्युत्क्रांताः। द्विवर्गसंबंधेन पृथगवस्थिताः। द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। द्वंद्वं संकर्षणवासु
देवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वंद्वमिष्यते॥ ॥इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥ ॥इति श्री
भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यां पूर्वार्द्धं समाप्तम्॥ संख्या सहस्र ४५००॥ उत्तरार्द्ध ४५००॥ ॥
संवत् १७०५ मार्गशिर शुक्ल ८ सोमे॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ श्रीराम॥ श्रीः ॥१[illegible]५॥

नं. १०

नं० १०-घ
वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी पूर्वार्द्धम
पत्राणि १८५ (सम्पूर्ण) १२०००

हेतवे जगतामेव संसा

॥ श्री ॥ अर्हं ॥ पुस्तक वैयनाथपाठकीय

पत्र १८५